

GAZDASÁGPOLITIKA ÉS POLGÁRI JOG

/:Tézisek:/

Világhy Miklós

Budapest, 1968.

I.

Jog és gazdaságpolitika

a jog és a gazdaságpolitika
- 2 -

van gazdaságpolitika
szintén jog, van az
a gazdaságpolitika
szintén jog = 44 k

1. A jog és a gazdaságpolitika viszonya egyike a szocialista jogtudomány bizonyos értelemben állandóan időszerű kérdéseinek. Olyan körülmények között pedig, amikor adott szocialista állam gazdaságpolitikája lényeges, sőt alapvető változáson megy keresztül, ez a kérdés a kérdések kérdésévé válik, olyan problémává, amelynek helyes megoldására minden elméleti és gyakorlati törekvés összpontosul. Mindenekelőtt ez a magyarázata annak, hogy mai körülményeink között különlegesen fontos feladat újból megvizsgálni a jog és a gazdaságpolitika viszonyának elméleti alapjait.

Ez a kérdés azonban csupán előkérdése egy másodiknak. Ha ugyanis alapvonásaiban már tisztán látjuk, milyen az általános viszony a jog és a gazdaságpolitika között, melyek azok a fő sajátosságok, amelyek a társadalmi életnek ezt a két mozzanattát egymáshoz való viszonyukban, kölcsönös összefüggésükben jellemzik, nyomban felmerül egy második, az előbbinél lényegesen gyakorlatibb, a társadalmi mozgás konkrét folyamataihoz közelebb álló probléma: az állami gazdaságpolitika jogi eszközeinek kérdése.

A két kérdés közül az elsőt, a jog és a gazdaságpolitika általános viszonyának kérdését a teljes általánosság igényével tesszük fel, elvonatkoztatunk tehát attól, hogy adott esetben milyen jogról és milyen gazdaságpolitikáról van szó, - bár természetesen itt is elsősorban a szocialista jogot és a szocialista állam gazdaságpolitikáját tartjuk szem előtt. Célunk mégis általános: a jog és a gazdaságpolitika általános viszonyát vizsgáljuk a társadalmi jelenségek rendszerében. - A második kérdést, az állami gazdaságpolitika jogi eszközeinek kérdését már nem ezen a szinten, hanem a teljes általánosság igényé-

an - e
állami
jogi
szoci
állami
politika

2.
vel, hanem a szocialista államnak éppen szocialista jellegéből folyó sajátos igényeire és lehetőségeire tekintettel vizsgáljuk. Közelebbről és pontosabban tehát a szocialista gazdaságpolitika jogi eszközeinek kérdéséről lesz szó.

2. A jog és a gazdaságpolitika viszonyára nézve két szélső álláspont képzelhető. Az egyik elvileg tagad mindenféle kapcsolatot, összefüggést köztük, - a másik éppen ellenkezőleg ezt a kapcsolatot olyan szorosnak látja, hogy a jogot vagy annak legalább egy részét a gazdaságpolitika részeként vagy formájaként, mindenesetre egyik mozzanataként fogja fel. Mindkét szélső felfogás a valóságban elő is fordult a jogi eszmék változatos történetében.

A jog és a gazdaságpolitika között semmi, vagy legalább semmi közvetlen, említésre érdemes kapcsolatot nem látnak azok a jogi nézetek, amelyek a jog eredetét, sőt lényegét ideológikusan valamilyen felsőbb, nem-emberi hatalom akaratában, valamilyen elvont-történetietlen módon felfogott emberi természetben vagy észben keresik. Ide tartoznak az összes régebbi és újabb, sőt legújabb természetjogi felfogások. Legtöbbjük "természetjognak" tartja a tulajdont, közelebbről a magántulajdont, a polgári forradalmi felfogások legtöbbször ugyanígy minősíti a szerződéses szabadságot, e jogok összefüggése pedig az állami gazdaságpolitikával eléggé nyilvánvaló. Torzítanánk azonban e nézetek hirdetőinek felfogását, ha feltételeznénk, hogy eszméikkel a jog és az állami gazdaságpolitika kapcsolatának valamilyen formájára tudatosan kívántak volna utalni. Törekvésük legtöbbször csak arra irányult, hogy az állam jogi eszközökkel védje, szolgálja ezeket az általuk helyeseknek tartott intézményeket, - anélkül azonban, hogy ezáltal bármi-

féle tudatos álláspontot foglaltak volna el a jog és az állami gazdaságpolitika viszonyának elvi kérdésében.

Ezekkel a nyilvánvalóan polgári vagy legalább magántulajdonosi érdekeket kifejező nézetekkel szemben az ellenkező véget éppen szocialista talajon, a szovjet jogtudomány fejlődése során a 20-as, 30-as években alakult ki. Ebben az időszakban a szovjet jogi elmélet egészének fejlődésére jellemző volt az un. gazdasági jog valamilyen értelemben való elfogadása. Ezt a gazdasági jogot pedig sokan úgy fogták fel, hogy az nem is jog többé, hanem "a proletárállam politikájának sajátos formája a szocialista termelés és kereskedelem szervezése terén".^{1/}

A két szélső felfogást egymással szembeállítva a probléma gyökere így fejezhető ki: annyira különáll-e a jog és a gazdaságpolitika, hogy nem is lehet őket összekapcsolni, vagy annyira összefügg-e, hogy nem is lehet őket megkülönböztetni?

3. E két szélső felfogás nyomai mai jogi gondolkodásunkból eltűntek ugyan, a helyzet elméletileg mégsem látszik eléggé tisztázottnak. Általánosan elfogadott s szerintünk is helyes felfogás az, hogy a jog a gazdaságpolitika egyik eszköze. A jognak ilyen eszköz-felfogásában azonban még igen sok tisztázatlan, zavaros, vulgarizálásra hajló - bár legtöbb esetben nem tudatosan, hanem objektíve vulgarizáló - tendencia húzódik meg. Nem abban van a baj, hogy a jogot a gazdaságpolitika egyik eszközének minősítik, mert ez a tétel, ha filozófiailag helyesen fogjuk fel, igaz. Régen sem ez volt önmagában a baj, hogy a jogot a gazdaságpolitika egyik formájának minősítették, mert ha ezt a tényt is filozófiailag helyesen fogjuk fel, igaz. A baj mindkét esetben ott kezdődik, hogy sokan - tudatosan vagy

kevésbé tudatosan - a jognak ebből a forma- vagy eszköz-szeréből valamiféle egyszerű, mechanikus szubordinációra, a jognak a gazdaságpolitikától való mechanikus függésére, egyoldalú meghatározottságára következtetnek. Az ilyen felfogás a jog és a gazdaságpolitika viszonyát súlyosan leegyszerűsíti s elméletileg hibás, gyakorlatilag pedig tévutra vezető következtetésekre ad alapot. Lássunk néhány gyakran előforduló példát a jog és a gazdaságpolitika viszonyának ilyen vulgarizálására.

Az egyik széles körben elterjedt felfogás a gazdaságpolitika elveinek jogi ruhába öltöztetését, a jog nyelvén való kifejezését csupán abban látja, hogy megfelelő törvények, rendeletek keretében paragrafusokba kell foglalni, le kell írni, "jogilag meg kell fogalmazni" vagy formulázni a tartalmilag már kidolgozott gazdaságpolitikát. A jog forma- vagy eszköz-szerepét ez a nézet az írásbafoglaló, a fogalmazó szerepeként fogja fel. A jog szerepének ilyen leegyszerűsítéséből többféle hibaforrás áll elő. Ha ugyanis a jog szerepe a gazdaságpolitikával összefüggésben csak fogalmazó, leíró, megformulázó szerep lenne, az egész gazdaságpolitikát, vagy annak bármely tet-
szőleges részét közvetlenül lehetne a jogrendszerbe átültetni. Ebből ered először is a tulszabályozásra, vagy a válogatás nélküli szabályozásra való hajlam, az a hiedelem, hogy a gazdaságpolitika minden vagy bármely mozzanatát szükségképp, vagy legalább is válogatás nélkül jogi ruhába kell és lehet öltöztetni. Ezzel szemben nyilvánvaló, hogy a gazdaságpolitika nem minden eleme kíván jogi kifejezést, hanem csak az, amelynek megvalósulásához elengedhetetlenül szükséges, hogy az emberi magatartásokat állami kényszerszabályozás tegye kötelezőkké. A gazdaságpolitikának azonban számos olyan eleme, mozzanata van, amelynek megvalósulásához állami kényszerszabályozásra nincs

szükség, sőt amelynek megvalósulását éppen az szolgálja leginkább, ha az állam nem jogot, tehát nem kényszerszabályozást, hanem egyéb, nem jogi természetű eszközöket vesz igénybe. A jog, mint állami kényszerszabályozás természete fel nem ismerésének, félreértésének, a túlszabályozásnak jellegzetes esete volt például a múltban a jogi felelősség, különösen pedig a közhatalmi, főleg a büntetőjogi felelősség érvényesítése olyan esetekben, amikor az emberek vagy szervezeteik a gazdaságpolitika által kívánatosnak tartott magatartásban nem voltak érdekeltek. Számtalan keserű tapasztalat bizonyította be, hogy az anyagi érdekeltiséget lehetetlen állami kényszerszabályozással, jogi felelősség érvényesítésével helyettesíteni. - Ugyanilyen természetű, újabban felmerült eset az, amikor megkísérelték a piaci viszonyokban szükségképp bennerejlő bizonytalansági tényezőt, a kockázat mozzanatát valahogyan jogszabállyal körülhatárolni, pozitíve meghatározni, hogy miben áll az "ésszerű kockázat". A jog, mint állami kényszerszabályozás erre a célra merőben alkalmatlan, az ilyen próbálkozás eleve sikertelenségre van ítélve. Jogi eszközökkel nem lehet megváltoztatni az alapul fekvő társadalmi viszonyok objektív természetét, nem lehet a piaci viszonyokban szükségszerűen benne rejlő bizonytalansági tényezőt kiküszöbölni. A vállalható kockázat tartalmi meghatározása ugyanis, - ha ez lehetséges lenne, - egyben a kockázat kiküszöbölését is jelentené. A példákat természetesen még folytatni lehetne, az elvi következtetés levonására azonban annyi is elegendőnek látszik. E következtetés így hangzik: nem lehet és nem is kell az egész gazdaságpolitikát, vagy annak tetszőlegesen kiválasztott bármely mozzanatát jogi ruhába öltöztetni, állami kényszerszabályokkal kifejezni. Erre csak akkor van szükség, ha a gazda-

ságpolitikai eredmény csak állami kényszerszabályozás útján érhető el. Még ilyen esetben is feltétlenül biztosítani kell azonban az állami kényszerszabályozás hatékonyságának objektív feltételeit, különben a jog eszközből akadályá, értelmetlen számból üres formává, bürokráciává válik. Abban a folyamatban tehát, amelynek során az állami gazdaságpolitikából jog lesz, minden lépésnél tudatosan mérlegelni kell a jogi szükségességét és hatékonyságának objektív feltételeit.

4. A gazdaságpolitikát azonban nemcsak egészében vagy tetszőleges részeiben nem lehet a jogrendszerbe átültetni, hanem közvetlenül sem, s ennek felismerése gyakran még több nehézséget okozt. Az állami gazdaságpolitikát - különösen szocialista viszonyok között - politikai természetű dokumentumok, határozatok, a széles nyilvánosságnak szánt okmányok határozzák meg. Céljuk a politikai irányvonal meghatározásával egyidejűleg mindenki irányában meggyőző erő kifejtése, a tömegek mozgósítása. A politikai dokumentum éppen ezért, ha használja is valamely szaktudomány közismert és közérthető kategóriáit, ezeket politikai célból, politikai meggyőző és mozgósító erő kifejtése céljából, e célnak alárendelten használja s ezt feltétlenül helyesen teszi. Ebből azonban az következik, hogy amikor a gazdaságpolitika meghatározott vonatkozásainak érvényre juttatása céljából állami kényszerszabályok alkotására kerül sor, a gazdaságpolitikát le kell fordítani a jog nyelvére. Ez pedig nem egyszerűen annyit jelent, hogy paragrafusokba kell foglalni, hanem mindenekelőtt azt, hogy jogi kategóriák, intézmények, fogalmak útján kell kifejezni, be kell illeszteni adott állam jogrendszerének egészébe. Legyen szabad ezt a "lefordítási", "beillesztési" folyamatot, az annak során fellépő nehézségeket, problémákat ismét néhány gyakorlatból vett példával szem-

léltetni. A gazdaságpolitika /és természetesen az annak közvetlen tudományos megalapozásául szolgáló közgazdaságtudomány/ gyakran használja a "tulajdon" kategóriáját. Tulajdon alatt a gazdaságpolitikus és természetesen a közgazdász is, egyszerűen elsajátítást ért, azt a társadalmi folyamatot, amelynek során az ember a természet tárgyait hatalmába veszi, s azokat akár közvetlenül, akár különféle irányú átalakítás, feldolgozás után szükségleteinek kielégítésére használja fel. Ebben a modern viszonyok között különlegesen bonyolult elsajátítási folyamatban a legkülönfélébb irányu, tartalmu emberi kapcsolatok, társadalmi viszonyok állanak elő, jelentős részük ilyen vagy amilyen oldalról jogi szabályozás alá is esik. Amikor azonban a gazdaságpolitikus vagy a közgazdász a tulajdon kifejezést használja /s ez alatt természetesen elsajátítási folyamatot ért/, elvonatkoztat a jogi szabályozás sokféleségétől, azoktól az igen változatos jogi formáktól, amelyekben a jogrendszer ezt az elsajátítási folyamatot kifejezi és szolgálja. Ezt helyesen is teszi, mert a dolog lényegére, az elsajátítási folyamat objektív természetére kíván utalni. Amikor azonban arról van szó, hogy a gazdaságpolitikát "lefordítsuk" a jog nyelvére, beleillesszük a jogrendszerbe, már nem vonatkoztatunk el sem a jogi formáktól általában, sem azok sokféleségétől különösen. A jogrendszerben, a jogi formák között egész sor olyan van, amely elsajátítási mozzanatot fejez ki, végső fokon tehát mindegyikük az előbb használt értelemben "tulajdoni" természetű. Közülük nem mindegyik minősül a szó jogi-jogtudományi értelmében tulajdonjognak, hanem csak az, amely az elsajátítási folyamatot elsődlegesen szabályozza, amelyen az elsajátítási

folyamatnak szükségképpen keresztül kell mennie ahhoz, hogy beléphessen a jog világába, s amely egyuttal az elsajátítási folyamatnak az állam által kívánatosaknak tartott lehetőségeit meghatározza. A jogrendszer szempontjából csak ez az elsődleges jogi szabályozás lesz tulajdonjog. Egy hétköznapi példával élve: a tulajdonjog és mondjuk a bérlet egyaránt elsajátítási mozzanatot fejeznek ki, közülük azonban a tulajdonjog az elsődleges, a bérlet lehetőségét a tulajdonjog adott formája, tartalma határozza meg. - Egy másik példa. Gyakran olvasunk gazdaságpolitikai természetű fejtegetésekben, néha határozatokban is arról, hogy egyik állami vállalat "elad" a másiknak valamit. Amikor a gazdaságpolitikus vagy a közgazdász ezt a kifejezést használja: adásvétel, egyszerűen áru-pénz cserét ért alatta. Ezért lehet néha "árúk és szolgáltatások" eladásáról vagy vételéről is olvasni. A jog nyelvén, a jogrendszerben azonban az adásvétel nem akármilyen áru-pénz csere, hanem csak az, amelyben tulajdonosváltkozás megy végbe. Márpedig ma minden szocialista ország jogrendszerében elfogadott alapvető tétel az állami szocialista tulajdonjog egysége és oszthatatlansága s hogy éppen ezért /mai jogunk szerint/ az állami vállalat nem a szó jogi értelemben vett "tulajdonosa", hanem "kezelője" a gondozására bízott javaknak, tulajdonjogot tehát egyik sem ruházhat át a másikra, mert a tulajdonos az átruházás előtt és után változatlanul és egyedül az állam.^{2/} - Egy harmadik példa. Általánosan elfogadott nézet, hogy piaci viszonyok között adott vállalatnak, illetőleg vezetőjének vagy vezetőségének kockázatot kell vállalnia, a kockázatvállalás esetleg a remélt eredmény helyett kudarccal, veszteséggel is járhat, ez önmagában még nem ok a jogi felelősségrevonásra, hanem a felelősségrevonás során az adott ember egész munkáját, magatartását értékelni kell

Ez az irányelv általánosságban feltétlenül helyes, a jogrendszerbe azonban ismét nem illeszthető bele közvetlenül, nem fejezhető ki a jog nyelvén ebben az alakjában. Ennek magyarázata az, hogy az irányelv általánosságban felelősségről beszél, tehát elvonatkoztat a jogi felelősség formáinak különbözőségétől, a jogi felelősség differenciáltságától. Ez önmagában nem helytelen, ha figyelembe vesszük a politikai, benne a gazdaságpolitikai elvek fentebb említett sajátos célját. Amikor azonban arról van szó, hogy ezt az elvet a jogrendszerbe átültessük, figyelembe kell vennünk a jogi felelősségi formák differenciáltságát s ennek során azt is, hogy van olyan jogi felelősségi forma is, amely ezt az individuális mérlegelést nem tűri. Nincs itt terünk arra /ezuttal nem is célunk/, hogy a jogi felelősségi formák differenciáltságát részletesebben fejtegetssük. Elegendő lesz arra utalni: ha egy vállalat késedelmesen szállít vagy rossz minőségű árut szállít a másiknak, szintén a jogi felelősség egyfajta formája áll elő. Senki sem gondol és gondolhat jogrendszerünk olyan átalakítására, amely az említett individuális mérlegelést ilyenkor is lehetővé tenné, - pedig ilyenkor is felelősségről, felelősségrevonásról van szó.

A példákat természetesen itt is folytatni lehetne, de talán ennyi is elég annak a fentebb előrebocsátott tételnek az alátámasztására, hogy a gazdaságpolitika jogi kifejezése, a jog nyelvére ~~is~~ való lefordítása nem egyszerű paragrafusokba foglalást jelent, hanem mindenekelőtt azt, hogy a gazdaságpolitikai irányelvet jogi fogalmak kategóriák útján kell kifejezni. Lehet természetesen, hogy adott körülmények között meghatározott jogi kategóriák éppen a gazdaságpolitika sajátos alakulása folytán fokozatosan vagy egyszeriben meghaladottak-

ká válnak, a régieket ~~kik~~ újakkal kell felcserélni. Az ilyen változás egyik esetére fentebb, az állami vállalatok közötti tulajdonátruházás kérdésével kapcsolatban utaltunk is. Az elvi követelmény, a jog és a gazdaságpolitika elvi viszonyára mutató irányelv mégis változatlan: a gazdaságpolitikát - annyiban, amennyiben megvalósításához egyáltalában jogra, jogszabályok alkotására és alkalmazására van szükség - csak a jog nyelvén, a jog kategóriáival lehet a jogrendszerbe átültetni.^{3/}

5. Mindezek az elemzések most már talán elegendő alapot adnak arra, hogy megkíséreljünk néhány következtetést levonni a jog és a gazdaságpolitika elvi viszonyára nézve. Ezt a viszonyt ma sokan - nem kimondottan, de gyakorlatilag - úgy fogják fel, mintha egyértelmű lenne az alapé és a felépítmény közismert megkülönböztetésével. Az alapot a gazdaságpolitikával, a jogot a felépítménnyel helyettesítik be s a helyettesített és a helyettesítő kategóriák valóságos viszonyát egyaránt félreértve előállítják azt az egyoldaluan szubordinációs viszonyt, amelyről fentebb már szó volt. Mindez nem materialista társadalomelmélet, hanem annak vulgáris eltorzítása. A materialista történetfelfogás az emberi társadalom fejlődését végső fokon az emberek által adott helyzetben megszerzett anyagi termelőerőkből, azoknak meghatározott fejlődési fokából magyarázza, amelynek megfelelően az emberek között meghatározott termelési viszonyok alakulnak ki. E termelési viszonyok összessége, a társadalom gazdasági szerkezete az a reális alap, amelyen a jogi, politikai és egyéb természetű felépítmény emelkedik s amelynek általában a társadalmi tudat meghatározott formái felelnek meg. Már a termelőerők és az általuk meghatározott termelési viszonyok kapcsolata sem mechanikus, hanem dialekti-

kus: a termelőerők nemcsak létrehozzák, okozzák a termelési viszonyokat, hanem ez utóbbiak okként visszahatnak a termelőerőkre: segíthetik vagy gátolhatják azok fejlődését. Ezenfelül a termelőerők állandó fejlődését a termelési viszonyok változása legtöbbször csak vontatottan követi, köztük reális ellentmondás feszül. Ha azután a termelőerők odáig fejlődnek, hogy továbbfejlődésük számára a meglévő társadalmi viszonyok már nem adnak elegendő teret, a társadalmi forradalom korszaka következik be, amely új, fejlettebb termelési viszonyokat hoz létre.

Ugyancsak nem mechanikus, hanem dialektikus viszony van a társadalmi-termelési viszonyok és a jogi, politikai, filozófiai, esztétikai és egyéb formák között is. E formák nem egyszerűen okozatok, amelyeket a gazdasági alap, mint ok határoz meg, hanem maguk is okok, amelyek egyfelől visszahatnak az alapra, másfelől továbbhatnak egymásra és egyéb társadalmi jelenségekre. Az államhatalmat például nyilvánvalóan a gazdasági élet fejlődésének meghatározott foka hozza létre, miután azonban létrejött, maga is hat a gazdasági fejlődésre, - vagy úgy, hogy azt elősegíti, a fejlődést meggyorsítja, vagy úgy, hogy ellene dolgozik s ilyenkor az adott államhatalom előbb vagy utóbb tönkremegy. Ezenfelül: a termelőerők adott foka által meghatározott termelési viszonyokból adódó szükségletek felismerése, tudatosulása s ennek nézetek és intézmények alakjában való kifejezése is történhet a körülményekhez képest jól vagy rosszul, s vissza- és továbbhatás ennek megfelelően lehet pozitív vagy negatív előjelű.

E néhány, emlékeztetőnek szánt utalás alapján is világos lehet, hogy a gazdaságpolitika nem alap, a jog pedig nem egyedül felépítmény, hanem mind a gazdaságpolitika, mind a jog felépítményi természetűek. A társadalmi jelenségek bonyolult

kölcsönhatásán keresztül mindkettőjüket a termelőerők fejlődésének meghatározott állapotát kifejező termelési viszonyok határozzák meg. Mind a gazdaságpolitika, mind a jog azonban nem egyszerűen a gazdasági viszonyok által létrehozott, okozott jelenségek, hanem maguk is okok, visszahatnak a termelési viszonyokra s általuk közvetítve a termelőerőkre is. Ez a hatás a körülmények szerint serkentő és fékező egyaránt lehet. A jog és a gazdaságpolitika végül nemcsak a termelési viszonyokra és a termelőerőkre hatnak, hanem más társadalmi jelenségekre, köztük egymásra is. E kölcsönhatásban a politikai nézetek és intézmények elvileg közelebb vannak a gazdasági alaphoz, mert bennük a gazdasági viszonyokból eredő érdekek, különösen a jogot meghatározó osztályérdekek viszonylag közvetlenebbül fejeződnek ki. Ennyiben és csak ennyiben van igaza annak a felfogásnak, amely a gazdaságpolitika és a jog egymáshoz való viszonyában a meghatározó és a meghatározott egymáshoz való viszonyát is látja. A meghatározott, az okozat azonban itt sem passzív tényező, hanem ugyanakkor aktív is, meghatározóként, okként visszahat saját okára, jelen esetben a gazdaságpolitikára s általa közvetítetten elősegitheti vagy hátráltathatja a gazdaságpolitika mögött meghúzódó érdekek érvényesülését, az érdekek által kifejezett termelési viszonyok, illetőleg az azokat meghatározó termelőerők fejlődését.

6. Szocialista viszonyok között az állam a társadalmi fejlődés mindeme bonyolult összefüggéseinek ismeretében, a társadalomtudomány gyakorlatban igazolt eredményeire támaszkodva tudatosan alakítja ki politikáját, tudományosan határozza meg és fejleszti gazdaságpolitikáját is. A gazdaságpolitika meghatározása azonban nem merül ki a szorosan vett gazdasági

célok, tennivalók meghatározásában. Mivel a gazdaságpolitika meghatározott oldalainak - s hogy milyeneknek, arról már szó volt - a fejlődés bizonyos fokán szükségképp jogi ruhát kell ölteniük, jogi formában kell megjelenniük, ez pedig a gazdaságpolitikai cél szolgálatára rendelt jogi formák gondos kiválogatását, a lehetséges alternatívák elemzését követeli meg, a tudományos gazdaságpolitika kidolgozása helyesen csak a hozzátartozó alapvető jogi formák kidolgozásával együtt, azzal párhuzamosan mehet végbe. Ezért nincs igaza annak a gyakran követett felfogásnak, amely a gazdaságpolitika kidolgozásának folyamatát a szorosan vett gazdasági célok gondos meghatározásával befejezettnek látja. A gazdaságpolitika folyamatában a szorosan vett gazdasági és a jogi mozzanatnak ez a kettéválasztása önmagában is komoly hibaforrás lehet. A kettéválasztás arra vezethet, hogy olyan gazdaságpolitikai irányelvek születhetnek, amelyeket jogi intézmények útján nem lehet vagy csak úgy lehet kifejezni, hogy az adott jogrendszerben súlyos ellentmondások, ezáltal a gyakorlatban komoly zökkenők támadnak. Ezen felül: a gazdaságpolitika - azon a körön belül, amelyben erre szükség van, - nem közvetlenül érvényesül, közvetlenül nem is érvényesülhet, hanem csak azoknak a jogi formáknak a közvetítésével, amelyek szolgálatára létrejöttek. Közvetlenül tehát - ebben a körben - a jogi forma érvényesül s a gazdaságpolitika csak általa közvetítetten. Ha mármost a gazdaságpolitikai és a jogi mozzanat az előbb említett módon kettéválik, lényegesen megnövekszik a káros visszahatás lehetősége, azoknak az eseteknek a lehetősége, amelyekben a jog a gazdaságpolitikát helytelenül fejezi ki s ezért érvényesülését gátolja. A gazdaságpolitika kidolgozásának folyamatában a szükséges alapvető jogi

formák számításbavétele kritikailag is hat magára a kidolgozás alatt álló gazdaságpolitikára. Mivel biztos, hogy a gazdaságpolitika meghatározott körben csak jogi uton érvényesülhet, ügyelni lehet már előre a gazdaságpolitikai és a jogi mozzanat összhangjára, olyan gazdaságpolitikai célok kitűzésére, amelyeknek jogi formába öltöztetése jogi szempontból lehetséges s az adott jogrendszerbe beilleszthető. Végül: a gazdaságpolitika és a jog között kölcsönhatás van nemcsak a kidolgozás, hanem a megvalósítás, a végrehajtás szakaszában is. Az előbb már többször említett körben a gazdaságpolitika végrehajtása nemcsak jogalkotást, hanem jogalkalmazást is követel. A jogalkalmazói gyakorlat az adott gazdaságpolitika végrehajtásával kapcsolatban szerezhető társadalmi tapasztalat nem lebecsülhető forrása. Mivel továbbá minden gazdaságpolitika helyessége vagy helytelensége a társadalmi gyakorlaton múlik, annak felmérésén, sikerült-e az osztályérdek által kívánt irányban fejleszteni a termelési viszonyokat, e gyakorlat megismerésének egyik fontos mozzanata pedig éppen a jogi gyakorlat, a jogi elemnek le nem becsülhető szerepe van a gazdaságpolitika önellenőrzésében is.

7. Szocialista viszonyok között az állami gazdaságpolitika és a jog összefüggéseinek, az állami gazdaságpolitika jogi eszközeinek kérdését a szocialista állam sajátos szerkezete teszi különösen bonyolulttá. A szocialista államnak azt a típusát ugyanis, amely nálunk és a legtöbb európai szocialista országban megvalósult, - a politikai hatalom jellegén keresztül felül - mindenekelőtt az különbözteti meg minden korábban ismert állam-

tipustól, hogy ez az állam nemcsak a közhatalom birtokosa, hanem egyben az alapvető termelési eszközök tulajdonosa is. Tisztázzuk először a fogalmakat.

Állami közhatalmon tudományosan pontos értelemben az államnak azt a jellegzetességét értjük, hogy a területén érvényesülő, kényszerre támaszkodó hatalom nem közvetlenül azonos magával a társadalommal, hanem attól legalábbis viszonylag elkülönült, külön hatalom, amelyet az uralkodó osztály érdekében külön szervek gyakorolnak. A közhatalomnak a társadalomtól való ez a viszonylagos elkülönültsége, külön szervek által való gyakoroltsága megmarad még szocialista viszonyok között is. A dolgozó nép szocialista viszonyok között sem azonos közvetlenül az általa birtokolt közhatalommal, az államhatalom nem esik egybe a felfegyverzett dolgozó néppel, hanem itt is külön szervek által gyakorolt hatalom, amelynek működésében természetesen a dolgozó emberek - állampolgári minőségükben - közvetlenül részt vesznek. Az állami közhatalom tevékenysége modern viszonyok között igen sokrétű. Ide tartozik mindenekelőtt a jogszabályalkotás, az állami kényszerre támaszkodó, közkötelező erejű társadalmi normák létrehozása. Ide tartozik az államnak az a tevékenysége is, amellyel a közkötelező erejű jogi normák megsértőivel szemben lép fel, illetőleg a jogsértésekkel kapcsolatos vitákat dönti el. Ez a tágabb értelemben vett bírászkodás - tekintet nélkül arra, hogy adott esetben formailag bíróságoknak nevezett, illetőleg bíróságokként szervezett, s megfelelő garanciák között működő szervek jogkörébe tartozik-e vagy sem. Ide tartozik végül az állam szervező-végrehajtó-intézkedő tevékenysége, az államigazgatás is. Az állami közhata-

lomnak ilyen körülhatárolására azért van szükség, mert abban az elméletileg feltétlenül helyes és jogosult törekvésben, hogy az államot, mint a közhatalom birtokosát és az államot, mint az alapvető termelési eszközök tulajdonosát megkülönböztessük egymástól, könnyen eshetünk abba a hibába, hogy az állam közhatalmi tevékenységét leszűkitjük az államigazgatási tevékenységre. Az állam tevékenysége pedig egyetlen területen, a gazdasági élet területén sem szűkíthető le az állam igazgatási tevékenységére. A közhatalmi tevékenység ennél feltétlenül szélesebb körű és az állami gazdaságpolitika jogi eszközeit helyesen és pontosan csak úgy határozhatjuk meg, ha az állam tevékenységét, mint közhatalmi tevékenységet a maga teljességében, minden lényeges mozzanatában figyelembe vesszük.

A szocialista állam szerkezetének második lényeges mozzanata abban áll, hogy az állam az alapvető termelési eszközök tulajdonosa is. Tulajdonjogon tudományosan pontos értelemben a társadalmi elsajátítási folyamat alapvető és elsődleges jogi szabályozását értjük. Amint arról fentebb már szó volt, a tulajdonjog az elsajátítási folyamatot kifejező jogi formák közül időben az első, tartalmilag pedig meghatározó jelentőségű jogintézmény. A tulajdonjog tudományosan pontos fogalmának rögzítésére - az állam tulajdonjogával kapcsolatban - azért van szükség, mert ebben a vonatkozásban is hajlamosak vagyunk a leszűkítésre, a vułgarizálásra. Az, hogy az állam az alapvető termelési eszközök tulajdonosa, annyit jelent, hogy ezeket az eszközöket, illetőleg a velük előállított termékeket az állam sajátítja el, az állam rendelkezik velük. Az állam természetesen bonyolult szervezet, az államnak mint egésznek valamiféle

"közvetlen" elsajátító tevékenységére naivitás lenne gondolni. Az állam, mint minden bonyolult szervezet, különféle funkcióinak gyakorlására, köztük tulajdonjogának gyakorlására is meghatározott szerveket hoz létre. Ezt úgy fejezzük ki, hogy az állam tulajdonjogát e szervek utján, vagyis azáltal gyakorolja, hogy létrehozza, illetőleg a szükséghez képest átszervezi vagy megszünteti ezeket a szerveket, elbirálja e tevékenység eredményét, megteszi az annak javításához szükséges intézkedéseket stb. Az államnak ez /a tulajdonjog gyakorlásához szükséges/ tevékenysége azonban nem esik egybe az állam tulajdonjogával, hanem annál sokkal szűkebb körű. Az, hogy az állam tulajdonos, annyit jelent, hogy a törvény alapján az állam elsajátítja el a termelés eszközeit és eredményét. Mivel azonban ezt közvetlenül nem teheti, erre a célra szerveket hoz létre és azokkal kapcsolatban a már említett módon jár el. A tulajdonjog gyakorlására létrehozott állami szervekkel kapcsolatos eljárás tehát nem esik egybe a tulajdonjoggal, hanem a tulajdonjog gyakorlásának csupán eszköze. Az állam létrehozza, átszervezi, megszünteti stb. ezeket a szerveket, egyszóval - a szó tágabb értelmében - "igazgatja" őket.

8. Az alapfogalmak ilyen megvilágítása után a további elemzés céljára kiindulhatunk abból a ma már senki által sem vitatott tételből, hogy a gazdasági élet menetére közvetlen és közvetett állami behatás egyaránt elképzelhető. És éppen itt merül fel az a további megkülönböztetés, amelyet tudományos pontossággal tisztáznunk kell. Az államnak a gazdasági életre gyakorolt hatását vizsgálva ugyanis különbséget kell tenni egyfelől az állami tevékenység jogcíme, másfelől az állami tevékenység

eredménye, pontosabban hatásának minősége között.

Az állami tevékenység jogcímén ebben a vonatkozásban azt a jogi minőséget értjük, amelynek alapján az állam az adott vonatkozásban hatást gyakorol a gazdasági életre. Ez a jogi minőség szocialista körülmények között lehet közhatalmi jellegű és lehet tulajdonosi jellegű: az állam a gazdasági élet irányában felléphet a közhatalom birtokosaként, de felléphet az alapvető termelési eszközök tulajdonosaként is.

Az állami tevékenység jogcímével szembeállítva az állami tevékenység eredménye, hatásának minősége alatt azt értjük, hogy az akár közhatalmi, akár tulajdonosi jogcímen kifejtett állami tevékenység folytán mikor következik be valaminő mozgás, változás a gazdasági élet menetében, annak bármely mozzanatában. Lehetséges, hogy az állami tevékenység eredményeként a kívánt hatás közvetlenül áll be. Ennek előzménye az, hogy az állam ezt a változást bármelyik minőségében megparancsolja. Lehetséges azonban az is, hogy az állam tevékenysége a gazdasági élet menetében csak közvetett eredménnyel jár. Ez az eset nevezetesen akkor, ha az állam - ismét bármely minőségében - előnyöket vagy hátrányokat helyez kilátásba és ezzel a gazdálkodó egységeket - anélkül, hogy bármit megparancsolna vagy megtiltana - mintegy "tereli" abba az irányba, amelyet az állami gazdaságpolitika kívánatosnak tart.

Összefoglalva az eddigi eredményeket, azt állapíthatjuk meg, hogy a szocialista állami gazdaságpolitika jogi eszközei jogcímük szempontjából vagy közhatalmi vagy tulajdonosi eszközök, hatásuk minősége szempontjából pedig egyfelől direkt irányítást célzó, másfelől a gazdasági folyamatok indirekt befolyásolására, terelésére irányuló eszközök. Kombinálva továbbá

a kétféle megkülönböztetést, azt kell megállapítanunk, hogy mind a direkt irányítás, mind az indirekt befolyásolás eszközei között vannak alapjában közhatalmi, illetőleg alapjában tulajdonosi természetűek.

A direkt gazdaságpolitikai eszközök csoportjában közhatalmi természetű gazdaságpolitikai eszköz pl. a gazdasági tárgy jogszabályalkotás. E jogszabályokban a direkt hatás foka természetesen különbözik aszerint, hogy tartalmilag milyen természetű jogszabályról van szó. Közhatalmi jellegű direkt gazdaságpolitikai eszközök azok is, amelyeknek útján az állam a gazdasági tevékenység menetében az egyes gazdálkodó egységek között előforduló vitákat dönti el, illetőleg a jogsértésekkel szemben lép fel, tehát különféle irányú és jellegű jogi felelősséget érvényesít. Végül közhatalmi jellegű direkt gazdaságpolitikai eszközök az államigazgatásnak azok az akár normatív, akár eseti természetű aktusai, amelyek meghatározott tevékenységet megparancsolnak vagy megtiltanak. - A gazdaságpolitika direkt eszközei között azonban nemcsak közhatalmi, hanem tulajdonosi jellegűek is vannak. Ilyenek mindenelőtt azok az eszközök, amelyek útján az állam a fentebb tisztázott értelemben "igazgatja" tulajdonjogát, tehát vállalatot alapít, átszervez, kinevezi a vállalatok vezetőit, elbírálja tevékenységüket, egyedi esetben kötelező utasítást ad a vállalatoknak stb.

Ugyanilyen kettősség érvényesül a szocialista állami gazdaságpolitikának nemcsak direkt, hanem indirekt befolyásoló, terelő jellegű eszközeiben is. Ezek között is vannak közhatalmi jellegűek és tulajdonosi természetűek. Közhatalmi jellegű

indirekt gazdaságpolitikai eszköznek lehet felfogni meghatározott oldalról az egész adórendszert, a vámok rendszerét, a kötelező árszabályozást, a kamatlábak, illetőleg a devizaszorók megállapítását, ha ez közkötelező erejű szabályok útján történik. Ezzel szemben tulajdonosi jellegű indirekt gazdaságpolitikai eszköz a központi állami erőből megvalósított beruházás a piac befolyásolása céljából, szubvenció, a lefölözés, továbbá a hitelfeltételek megállapítása az állam tulajdonában álló bankszervezet útján.

Akár a direkt, akár az indirekt gazdaságpolitikai eszközök továbbá semmiesetre sem választhatók el élesen egymástól, hanem kölcsönösen feltételezik egymást és átmennek egymásba. Így pl. a jogszabályalkotás természetét tekintve direkt jellegű gazdaságpolitikai eszköz, tartalmánál fogva azonban természetesen nemcsak közvetlenül, hanem közvetett módon is befolyásolhatja, terelheti a gazdasági tevékenységet. Megfordítva: az adó vagy a vámrendszert általában indirekt gazdaságpolitikai eszköznek tekintik, ugyanakkor nehéz lenne kétségbe vonni, hogy direkt hatásuk is van. Ugyanez áll mindkét csoporton belül a közhatalmi és a tulajdonosi eszközökre. A közhatalmi és a tulajdonosi eszközök megkülönböztetése is csak viszonylagos lehet, legjobb esetben is csak a gazdaságpolitika kérdéses eszközének főbb vonását, alapvető jogcímét fejezheti ki, anélkül azonban, hogy a kizárólagosságra igényt tarthatna. Senkisémit vitatja pl., hogy a tulajdonjog igazgatására irányuló fentebb már említett eszközök /pl. vállalat alapítása stb./ tulajdonosi természetűek. Nehéz lenne azonban megfelelkezni arról, hogy ezekben az ügyekben minisztériumok és tanácsok, egyszóval államigazgatási szervek döntenek, a tulajdonjog igazgatása tehát közhatalmi

szervek aktusain alapszik.

9. E sok viszonylagosság, dialektikus elletmondás és fel-
tétélezettség láttán sóhajtván kérdezheti a gyakorlati gazdaság-
politikus: szép-szép az ilyen elméleti okfejtés és talán igaz
is lehet. De mit kezdek én az ilyen elmélettel akkor, amikor
közvetlen gyakorlati problémával találkozom, amikor pl. azt a
kérdést kell megoldanom, milyen jogi eszközöket használjak fel
a szocialista gazdaság egészében a piaci viszonyok kiszélesíté-
sére, a szabályozott piac kiépítésére a termelőeszközök társada-
mi tulajdona alapján? A kérdés nem jogosulatlan, és pedig az el-
mélet oldaláról sem az. Nem érezhetjük magunkat jogosultaknak
megállni az elméleti alapvetésnél, tovább kell mennünk s meg ke-
kisérelnünk bebizonyítani, hogy ez a vázlatosan kidolgozott el-
méleti koncepció valóban alkalmas a gyakorlatban felmerült prob-
léma megoldására.

Induljunk ki ismét abból az alapképletből, hogy a szocia-
lista államnak nálunk is megvalósult típusát az állami közhata-
lom és az alapvető termelési eszközök tulajdonjogának egy kéz-
ben, az állam kezében való egyesítése jellemzi. Az ebből szük-
ségképpen előálló gazdaságpolitikai problémát jogi szempont-
ból elvileg kétféleképpen lehet megoldani. Az egyik lehetőség
az állami tulajdonjog közvetlen alárendelése s ezzel voltakép-
pen egybeolvasztása az állami közhatalommal. Ebben a helyzetben
az állam a kezében lévő tulajdonjogot közvetlenül rendeli alá
az ugyancsak kezében lévő közhatalomnak, az állami tulajdonjog
gyakorlása közvetlenül közhatalmi úton és eszközökkel történik.
Ez az a gazdasági "modell", amelyet mostanában "régi"-nek szok-
tunk nevezni. A szocialista gazdaság ilyen rendszerében az álla-

mi gazdaságpolitika által felhasznált eszközök /nem kizárólag, de tulnyomórészt/ szükségképp direkt hatást kívánnak elérni a gazdálkodás folyamataiban s ehhez főleg vagy elsősorban közhatalmi eszközöket vesznek igénybe.

A másik lehetőség az, hogy a szocialista állam az egyaránt kezében tartott közhatalmat és tulajdonjogot elvileg kettéválasztja. A tulajdonjog természetesen elvileg ebben az esetben is alá van rendelve a közhatalomnak, ez az alárendelés azonban nem közvetlen többé. A szocialista gazdaság ilyen rendszerében az állami gazdaságpolitika által felhasznált eszközök /ismét nem kizárólag, de alapjában/ szükségképp indirekt módon kívánnak hatást gyakorolni a gazdálkodás folyamataira s ehhez tulajdonosi eszközöket is vesznek igénybe.

Mindkét lehetőség megértéséhez hangsúlyoznunk kell, hogy a közhatalmat is, a tulajdonjogot is tudományosan pontos értelemben használjuk, tehát nem szűkitjük le a közhatalmat az államigazgatási szervek közhatalmat gyakorló tevékenységére, sem a tulajdonjogot annak igazgatására.

Hogyan kell mindezek után meghatározni az állami szervek hatáskörét ahhoz, hogy a második helyen említett lehetőség megvalósulhasson s ezzel a vállalatok önállósága fokozódjék, a szabályozott piac viszonyai kibontakozhassanak, az érték-törvény hatása jobban érvényesüljön? Ahhoz, hogy helyesen felelhessünk a szocialista gazdaságpolitika e második lehetőségére nyomán szükségképp felvetődő kérdésre, mindenekelőtt pontosan kell látni, helyesen kell megfogalmazni a kérdést magát. Az elméleti szempontból helyteleneknek tűnő válaszok ugyanis köztapasztalat szerint igen gyakran abból származnak, hogy maga a kérdés nincs helyesen feltéve. Megítélésünk szerint a felmerülő jogi-szervezeti probléma helyesen megfogalmazva így hangzik: hogyan

kell kialakítani az államigazgatási szervek és az állami vállalatok viszonyát ahhoz, hogy az megfeleljen a szocialista gazdaságpolitika második lehetőségéből, az állami közhatalom és az állami tulajdon jog elvi szétválasztásából eredő követelményeknek?

Amint a kérdés feltevéséből látható, véleményünk szerint nem általában az államnak a gazdaság irányában kifejtett tevékenységéről, funkciójáról van szó, sem általában az állami szervek és a vállalatok viszonyának általános kérdéséről, hanem egy mindezeknél sokkal szűkebb kérdésről, az államigazgatási szervek és a vállalatok viszonyáról. Senki sem kérdezi, milyen legyen a jogalkotás viszonya a vállalatokhoz, senki sem vitatja, hogy a közkötelező erejű normák kibocsátása a gazdasági irányítás új rendszerében is ugyanazoknak a szerveknek a hatáskörében marad, amelyek ezt a hatáskört eddig is gyakorolták. Legfeljebb az olyan, voltaképpen eddig is visszásnak minősülő gyakorlat megszüntetéséről van szó, amilyen a normatív tartalmu és gyakran jogszabály helyét álló miniszteri utasítások túltengése körül mutatkozott. Senki sem kérdezi azt sem, milyen legyen a legszélesebb értelemben vett /tehát a gazdasági döntőbizottságokat is felölelő/ bírósági szervek hatásköre a vállalatok irányában. Itt is csak a gazdasági döntőbizottságok hatáskörének jellege merül fel olyan területeken, ahol tevékenységi körük a múltban messze túllépte a viták eldöntésének kereteit és egyedi államigazgatási tevékenységgé változott. A jogalkotás és a jogszolgáltatás szerveinek hatásköre területén határkérdéseként felmerülő problémák közös, nevezetesen államigazgatási természete még jobban aláhuzza azt a következtetésünket, hogy az új gazdaságpolitikával kapcsolatos szervezeti-hatáskö-

ri probléma nem általában az állami szervek viszonyának kérdése a vállalatokhoz, hanem szorosabban az államigazgatási szervek viszonya a vállalatokhoz. A kérdés ilyenm megfogalmazása egyébként természetes is. Az állami közhatalom és az állami tulajdonjogi elvi kettéválasztása csak ott merül fel élesen, csak ott okoz hatásköri problémákat, ahol a gazdaságpolitika régi rendszerében a tulajdonjog és a közhatalom nem kívánatos módon találkozott, ahol éppen megvalósult a tulajdonjog közvetlen alárendelése a közhatalomnak. Ez pedig az államigazgatási szervek, mindenekelőtt a vállalatok felett közvetlen felügyeletet gyakorló minisztériumok és tanácsok területére esett.

◀ A felmerülő kérdés ilyen megfogalmazásából következik az első immár nemcsak gazdaságpolitikai, hanem jogpolitikai, tehát az állami szervezetet és a jogalkotást közvetlenül érintő alapelv, amelyet az új gazdaságpolitika érdekében érvényre kell juttatni: a vállalatok felett közvetlen felügyeletet gyakorló minisztériumok és tanácsok jogkörét korlátozni kell a tulajdonjog igazgatására, tehát a tulajdonjog gyakorlásához szükséges szervezeti feltételek biztosítására. ▶

A tulajdonjog és a közhatalom elvi kettéválasztása azonban az államigazgatási szervek hatáskörében ezzel még nincs befejezve. Vannak ugyanis az államigazgatási szerveknek olyan tevékenységi körei is, amelyekben tulajdonosi elem nincsen vagy nem szükségképpen van. Ilyenek a különféle rendészeti, egészségügyi, oktatásügyi hatáskörök. Ezek természetesen voltak és lesznek, létezésük legfeljebb közvetve függ össze a szocialista gazdaságpolitika egyik vagy másik lehetőségével. Ebből következik a második számú jogpolitikai alapelv: a tulajdonosi mozzanatot nem tartalmazó, jórészt közhatalmi természetű igazgatási

jogköröket a szocialista gazdaságpolitika megváltozása nem érinti.

Végül: a tulajdonjog és a közhatalom kettéválasztása után a tervgazdálkodást folytató szocialista államban, amelyben a termelési eszközök változatlanul társadalmi tulajdonban maradnak, nem kevésbé, hanem méginkább szükség van a vállalatok és általában a gazdálkodó egységek irányítására. Ez az irányítás azonban nem történhet az eddigi, túlnyomórészt direkt - közhatalmi módszerekkel. Ehelyett olyan módszerekre van szükség, amelyek a gazdálkodó egységek tevékenységét indirekt módon, közvetve befolyásolják. Az indirekt befolyásolásra irányuló jogköröket azonban nem gyakorolhatja ugyanaz az államigazgatási szerv, amely egyben a vállalatok működésének szervezeti feltételeit is biztosítja, tehát az állami tulajdonjogot igazgatja.

A szocialista gazdaságpolitika jogi eszközeinek végső fokon a szocialista állam szerkezetén alapuló, tulajdonosi és közhatalmi, direkt és indirekt módszerekre való felosztása, s a e módszerek tudományosan pontos értelemben való használata, a lehetséges jogi formák elemzése eszerint közvetlenül elvezet az új gazdaságpolitika megvalósítása céljára alkalmas jogpolitikai irányelvek kidolgozásához.

2.11

II.

Áruviszony és polgári jog

10. Az áruviszonyok és a polgári jog összefüggéseinek kutatása elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt különlegesen időszerű feladatnak tűnik.

Elméletileg mindenekelőtt azért, mert amióta szocialista polgári jog egyáltalában létezik, vagy legalábbis amióta a szocialista jogtudomány különféle irányu és eredményü vitái során a korábbinál nagyobb jelentőségre tett szert, a mai napig állandóan vitatott, és ma nem egyértelműen megoldott kérdésnek látszik, mi a jelentősége az áruviszonynak, mint materiális alapnak, a polgári jog, mint sajátos jogi kifejezési forma szempontjából. Hogy az áruviszonynak a polgári jogban nagy jelentősége van, azt egyértelműen mutatják a polgári jog lényegének, meghatározására irányuló különféle kísérletek. E törekvések mindegyike - ilyen, vagy amolyan formában, de mindenesetre elvontan megfogalmazva - azt fejezi ki, hogy a polgári jogi szabályozás, legalábbis módszerét tekintve, áruformájú. Ilyen az a ma általánosan elfogadott felfogás, hogy a polgári jogban a felek az egyenjogúság és mellérendeltség helyzetében vannak, de ilyen az is, amely a polgári jogviszonyokra, az u.n. "autonom struktura"-t tartja jellemzőnek, szemben a "kollektív struktura"-val, amely viszont az egyes szervezeteken belüli viszonyokra lenne jellemző. Minden ilyen meghatározás lényegét tekintve azt jelenti, hogy a polgári jogviszonyokban a felek egymástól elkülönülten foglalnak helyet, ugyanakkor valaminő jogi tény össze is kapcsolja őket, s így alakul ki az a bizonyos "egyenjogúság és mellérendeltség", vagy "autonom struktura", amely a polgári jogban uralkodó. Vannak természetesen olyan meghatározási kísérletek is, amelyek már igyekeznek nevén nevezni

a gyermeket, és vagy kifejezetten "áru- és pénzviszonyok"-ról, vagy legalábbis "áruformá"-ról beszélnek, - anélkül természetesen, hogy a polgári jog által szabályozott viszonyok mindegyikének árutermészetét állítanák. - Ez a bizonytalanság, vita, az áruviszonynak, mint a polgári jogi szabályozás tárgyának ez a "kerülgetése" teljesen érthető, ha figyelembe vesszük a szocialista közgazdaságtani elmélet fejlődésmenetét. Mint ismeretes, Marx az áru elemzése során, az áruban bennerejlő anarchisztikus tendenciák kimutatása útján jutott el a kapitalizmus lényegének felfedezéséig, a kapitalizmus bírálatáig, a szocialista átalakulás szükségszerűségének bebizonyításáig. Feltételezte, hogy amikor a proletárforradalom győz és a termelés eszközei társadalmi tulajdonba kerülnek, megszűnik az árutermelés, elhalnak az áru-pénzviszonyok is és helyükbe a központi tervezésen alapuló közvetlen termékcseré lép. Lenin néhány évvel a szovjet hatalom győzelme után felismerte, hogy ez - legalábbis a Szovjetunióban akkor uralkodó viszonyok között - nincs így s hogy áru-pénzviszonyok szocialista körülmények között is vannak. Ezen alapult annak idején a NEP- politika. Sztálin a teljes kollektivizálás befejezése után, amikor az áru-pénzviszonyok elhalását váró nézetek ujjaéledtek, ezeket újból megcáfolta s még utolsó közgazdaságtani tanulmányaiban is logikus okfejtéssel bizonyította be az áruviszonyok fennmaradásának szükségességét, - kivéve az állami szocialista tulajdonon belüli viszonyokat, ahol szerinte csak áruforma van, árutartalom azonban nincsen. Végül a szocialista közgazdaságtudomány utolsó tíz éves fejlődése annak a tételnek gyakorlatilag egyhangú felfogadására vezetett, hogy áru-pénzviszonyok vannak az állami tulajdon körén

belül, az állami vállalatok egymásközi viszonyában is. Ez az új felismerés természetesen nem lehet hatás nélkül a szocialista polgári jog elméletére sem.

Az áruviszony és a polgári jog összefüggéseinek kutatása azonban nemcsak elméleti, hanem gyakorlati szempontból is kiemelkedő jelentőségre tett szert, a most folyó években. Ha végigtekintjük az európai szocialista országokban az utóbbi években kialakult gazdasági reformtörekvéseket, valamennyiükben közös jellemzőként kell felfedezni: e törekvések mindegyike annak többé vagy kevésbé való felismerésén alapszik, hogy árujellegű termékek és áruviszonyok szocialista körülmények között is vannak. Ha pedig vannak, akkor belőlük nagyhorderejű gazdaságpolitikai következtetéseket kell levonni és úgy kell alakítani a jogi formákat is, hogy azok megfeleljenek az alapul fekvő viszonyok árutermészetének. Ebben van a kérdés időszerűsége gyakorlati szempontból.

11. A téma kidolgozása - a szorosan vett jogi fejtegetések előtt - bizonyos közgazdaságtani ismereteket feltételez, amelyeket ehelyütt behatóbb fejtegetések vagy bizonyítás nélkül csupán röviden összegezzünk. A marxista közgazdaságtan a kapitalizmus bírálata során abból indul ki, hogy az áru a tőkés termelési mód leggyakoribb, tömeges jelensége, hogy a tőkés társadalomban ugyszólván minden adásvétel tárgya. Áruvá válik maga az emberi munkaerő is, s éppen ez az, ami a kapitalizmusban jellemző. Az árut, mint elemi jelenséget, általában úgy határozzák meg, mint használati tárgyat, amelyet nem saját szükségletre, hanem piacra termelnek. Az árutermelő tulajdonosa a termelt dolognak, de erre, mint használati értékre nincs szüksége.

Éppen azért viszont, hogy szükségleteit más javakból kielégíthesse, saját termékét egy másik árutermelőnek olyan termékével kell kicserélnie, amelyre viszont az utóbbinak nincsen szüksége. Az árutulajdonosok tehát, éppen mert magántulajdonosok, egymástól elszigeteltek ugyan, de egyuttal egymásra vannak utalva: közöttük nemcsak elszigeteltségnek, hanem összekapcsolódásnak is léteznie kell, különben nem tudnák egymás termékeit kicserélni és ezuton szükségleteiket kielégíteni. Ezt az összekapcsolódást a csere fejezi ki, vagyis az árutulajdonosoknak az a kölcsönös és akaratlagos megállapodása, hogy áruikat a másik árutulajdonosnak engedjék át annak ellenében, hogy a másik árutulajdonos is hasonlóképpen jár el. A cserében az fejeződik ki, hogy a legkülönbözőbb használati értékkel rendelkező áruk bizonyos mennyiségi arányban egymással egyenlők. Ezt a mennyiségi arányt Marx a minden áruban meglévő azonos tulajdonságra, vagyis arra alapította, hogy minden áru munkatermék. A cserearány attól függ, hogy az egyes árukat mennyi munkával állították elő. Az áru termeléséhez társadalmilag szükséges munka az áru értékének hordozója, a csereérték csupán e mélyebben fekvő mozzanat, az érték kifejezője.

Az áruviszonyban eszerint - ha most már a jogi fejtegetés célját tekintve szerkezeti elemeire bontjuk - három fő mozzanatot különböztetünk meg. Az első az, hogy minden áruviszonyban az egymással kapcsolatban álló felek bizonyos elkülönültsége fejeződik ki. Ha az áruviszonyban szereplő felek nem lennének egymástól elkülönítve, nem lenne szükség, de lehetőség sem áruik kölcsönös kicserélésére. Ez a csereviszony pedig - s ez a másik jellemző mozzanat - egyuttal az áruviszony-

ban, és pedig minden áruviszonyban bennerejlő összekapcsoló-dást is mutatja, ami nélkül az árujellegű termékek cseréje ugyancsak nem valósulhatna meg. Végül a harmadik mozzanat, hogy minden csere a termék előállításához társadalmilag szükséges munka, az érték/arányában megy végbe.

Az áru és az áruviszony ebben a hagyományos, tehát a magántulajdonon alapuló formájában volt tárgya a kapitalizmus marxi analízisének és kritikájának. Ebben az áruviszonyban fellelhetők fel azok az anarchisztikus tendenciák, amelyek az árutermelés, különösen a kapitalista árutermelés megújuló válságainak forrásai. Ennek az anarchiának, a válságoknak és következményeiknek kiküszöbölésére Marx és a nyomában járó szocialista közgazdaságtani elmélet egyedüli járható utnak a központi tervezést, a társadalmi szükségletek tervszerű, központilag irányított kielégítését jelölte meg. A központi tervezés ilyen módon hosszú ideig úgy tűnt, mint ami az áruval és az áruviszonnyal feltétlen ellentmondásban van: vagy áruviszony /és ezzel együtt anarchia/ - vagy központi tervezés /és ezzel együtt a szükségletek tervszerű kielégítése/.

Az az újabb, fentebb már említett felismerés viszont, hogy áru és áruviszonyok szocialista körülmények között is léteznek, ezt a feltétlen vagylagosságot, az áruviszonyok és a központi tervezés egymást kizáró voltát legalábbis kérdésessé teszi. A szocialista közgazdaságtan újabb eredményei és a rájuk alapított gazdaságpolitikai következtetések arra mutatnak, hogy áruviszony és központi tervezés nem feltétlenül zárja ki egymást, hanem legalábbis a szocialista hatalom létrejöttének és fejlődésének bizonyos szakaszában kölcsönösen fel is tételezik egymást és átmennek egymásba. Ilyen viszo-

nyok között a helyesnek tűnő formula jelenleg így hangzik: a központi tervszerű irányítás és a piac aktív szerepének szerves összekapcsolása a termelőeszközök társadalmi tulajdona alapján. A központi tervezés állapítja meg azokat a fő célokat és arányokat, amelyeknek elérése érdekében a piacot - jórészt gazdasági eszközökkel - befolyásolni lehet és kell. Az a közeg viszont, amelyre ez a központi tervezés a központilag kitűzött célok érdekében, jórészt gazdasági eszközökkel hatni kíván, az áruviszonyok közege, árutermészetű közeg. Az áruviszonyok - nemcsak szabályozottak a központi tervezés és az alkalmazott gazdasági eszközök által, hanem egyúttal vissza is hatnak a központi tervre, esetenként módosítják, korrigálják azt. Ez az egész mechanizmus viszont, a központi tervezés és az áruviszonyok szerves összekapcsolásának mechanizmusa, a termelőeszközök társadalmi tulajdona alapján megy végbe. Ez az a gazdasági képlet, amelyből a továbbiakban ki kell indulnunk, amelyet, mint szocialista sajátosságot, a jogi elemzés kiindulópontjának kell tekintenünk.

E kiindulópont alapján az áruviszonyok és a szocialista polgári jog összefüggéseinek kérdéseit a következőkben három rész-téma vagy témacsoport köré fűzzük. Elsőnek azt a kérdést vizsgáljuk meg, miképp tükröződnek az áruviszonyra általában jellemző elkülönülés mozzanatai a polgári jogban. Másodiknak az elkülönülés által természetesen feltételezett összekapcsolódás polgári jogi kifejezőmódjai kerülnek vizsgálatra, végül harmadiknak az értékmozzanatok szerepét vizsgáljuk a polgári jogban. E három kérdéscsoport analízise befejezésül módot fog nyújtani néhány általános következtetésre az áruviszonyok és a szocialista polgári jog összefüggéséről.

A./ Az elkülönülés a polgári jogban

12. Az elkülönülés alapvető mozzanatát a szocialista közgazdaságtani elmélet a magántulajdonon alapuló áruviszony elemzése során hagyományosan a magántulajdon-jogban fedezi fel. Ez a szocialista közgazdaságtani elméletre épülő szocialista jogi elméletben alapot adott olyan megállapításokra, hogy a magántulajdonjog helyébe lépő társadalmi tulajdonjogban az elkülönülés mozzanata már nem fedezhető fel, továbbá, hogy a magántulajdonjog talaján kidolgozott abszolút és negatív szerkezetű /dologi/ jogviszonyok képlete a szocialista jogtudományban voltaképpen már nem használható. Annak az új felismerésnek a talaján tehát, amely szerint áruviszonyok a társadalmi tulajdon körülményei között is léteznek, első feladatunk azt megvizsgálni, miképp jelentkeznek az elkülönülés mozzanatai a társadalmi tulajdonjogban? Nem kívánunk itt kiterjeszkedni arra a mélyebb és a tulajdonjog elméletének legáltalánosabb kérdéseit érintő különbségre, amely az európai szocialista országokban uralkodó tulajdonjogi koncepciókat illetően egyfelől a jugoszláv megoldás, másfelől a többi európai szocialista országban követett megoldás mögött meghúzódik. Csupán azokat a kérdéseket kívánjuk fejtegetni, amelyek a társadalmi tulajdonjogra és annak jogi szerkezetére nézve Jugoszlávia kivételével a többi európai szocialista országban szükségképp egyformán merülnek fel, s amelyeket a jogtudományi irodalom tanulmányozása alapján nyitvaállóknak kell tekinteni.

13. A marxizmus - amint már fentebb említettük - a tulajdont elsajátításként fogja fel, vagyis mint olyan emberi tevékenységet, amelynek során az emberek, ezek csoportjai, vagy az egész társadalom birtokába veszi a természet tárgyait és a-

zokat közvetlenül, vagy különféle irányu átalakítás, feldolgozás után szükségleteinek kielégítésére használja fel. Ez az elsajátító tevékenység - a tulajdon - az állam kifejlődésével jogi szabályozás alá kerül, igen sokféle jogi formában tükröződik. E jogi formák közül, amelyek végső fokon valamennyien tulajdoni, tehát elsajátítási mozzanatot fejeznek ki, az elsődleges a tulajdonjog, mint intézmény, illetőleg a tulajdonjogból, mint jogviszonyból eredő, azon alapuló alanyi jog. A magántulajdon rendszerén épülő társadalmakban a tulajdon, vagyis az elsajátítás magánjellegű, a tulajdonjog magántulajdonjog. Ezt a rendszert váltja fel a szocialista országokban a társadalmi tulajdon, illetőleg ennek alapvető jogi kifejezésformája, a társadalmi tulajdonjog. A társadalmi tulajdon, illetőleg a társadalmi tulajdonjog lényege az, hogy a társadalmi termelés eszközeit maga a dolgozó társadalom tartja birtokában, illetőleg rendelkezik velük, a termelés eredményét maga a dolgozó társadalom sajátítja el. A társadalmi tulajdonon épülő társadalmi rendben tehát nincs olyan osztály, amely csupán a termelési eszközök tulajdonosa, de maga nem termel, hanem a termelés dologi feltételeinek birtokában megvásárolja az emberi munkaerőt, mint a termelés személyi feltételét, hanem maguk a közvetlenül termelők azok, akik mint a termelés személyi feltételeinek hordozói, egyben a termelés dologi feltételeivel is rendelkeznek, a termelési eszközök tulajdonosai is. E gondolatmenet alapján, amely egyébként valamennyi szocialista országban uralkodó, Jugoszlávia kivételével, a többi szocialista országban három alapvető tulajdonjogi formát különböztetnek meg: az állami szocialista tulajdonjogot és a szövetkezeti szocialista tulajdonjogot, a termelési eszközökre

továbbá személyi tulajdonjogot, mint az egyéni tulajdonjog sajátos formáját, a használati javakra nézve.

Mind az állami, mind a szövetkezeti szocialista tulajdonjogot jellemzi az az előbb kiemelt vonás, hogy sem az állami vállalatokban sem a szövetkezetekben nincsenek olyan magánszemélyek, akik a termelési eszközök tulajdonosai, de nem dolgoznak, mindkét tulajdonjogi forma a közvetlen termelők rendelkezési jogát fejezi ki, a termelés eszközei és eredménye fölött. A különbség csupán annyi, hogy míg az állami szocialista tulajdonjog körében a termelési eszközök társadalmassítása teljes, ezért az állami szocialista tulajdonjogot össznépi tulajdonjognak is nevezik, addig a szövetkezeti szocialista tulajdonjogban a tulajdon társadalmassítása meghatározott dolgozó csoportra terjed ki, amely a termelés eszközeit és eredményét rendelkezése alatt tartja, ezért a szövetkezeti tulajdonjogot csoport-tulajdonjognak is hívják.

Olyan viszonyok között mármost, amikor a társadalmat bonyolult munkamegosztás, a szellemi és a fizikai munka, a város és a falu közötti lényeges különbség fennállása, az állam és a jog létezése jellemzi, a társadalom még nem veheti közvetlenül birtokába a termelési eszközöket a társadalmi szükségletek kielégítése céljából. Mai viszonyok között a társadalomnak erre a célra állami kényszerszabályozás alá eső szervezetre van szüksége. Ez a szervezet az alapvető termelési eszközök vonatkozásában éppen a szocialista állam. Az állami szervezet szerepe tehát a szocialista állami tulajdonjog körül abban van, hogy a társadalmi-össznépi elsajátítást, a társadalomnak az alapvető termelési eszközök felett való rendelkezését az állami szervezet közvetíti. - Hasonló a helyzet a

társadalmi tulajdonjog másik formája, a szövetkezeti szocialista tulajdonjog esetében is. A szövetkezeti szocialista tulajdonjog körében ugyanis a társadalmi csoport-elsajátítást a szövetkezet, mint állami kényszerszabályozás alá eső, bár nem állami szervezet közvetíti. A társadalmi tulajdonjog fejlődésének mai formáit tekintve tehát azt állapíthatjuk meg, hogy mai viszonyok között minden társadalmi tulajdonjog közvetett, az állami vagy a szövetkezeti szervezet által közvetített társadalmi tulajdonjog.

Egyfelől az állam, másfelől a szövetkezeti szervezet szerepe eszerint a társadalmi tulajdonban, a társadalmi elsajátítás menetében jellegzetesen a közvetítő-eszköz szerepe. Az állam, illetőleg a szövetkezet eszköz a közvetlen termelők kezében arra, hogy segítségükkel birtokukban tartsák a termelés eszközeit s velük, valamint a termelés eredményével rendelkezzenek. A közvetítő eszköz szerepe azonban - éppen mert a szóban forgó társadalmakban állam és jog létezik, - nem olyan alárendelt, mint ez a "közvetítő eszköz" kifejezése nyelvtani értelemből felszínesen látszik. Mivel a társadalomban a gazdasági folyamatokat az állam és a jog szabályozza, természetesen szabályozza az állami és a szövetkezeti szervezet viszonyait is, közelebbről azt a közvetítő szerepet, amelyet egyfelől az állami, másfelől a szövetkezeti szervezet a társadalmi elsajátítás menetében játszik. A tulajdonjog, mint jogintézmény mármost az elsajátítást szabályozó jogi formák közül az elsődleges. A tulajdonjog éppen abban különbözik az elsajátítás folyamatát kifejező egyéb jogi formáktól, hogy az elsajátításnak elsősorban, elsődlegesen a tulajdonjog szűrőjén kell keresztülmennie ahhoz, hogy bármiféle

egyéb jogi forma, egyéb jogintézmény tárgyául szolgálhasson. Ebből pedig szükségképp következik, hogy a jognak a közvetítő eszközt, a közvetítő szervezetet kell tulajdonossá minősítenie. Az eszköz tehát, amely az elsajátítási folyamat alanyának, a dolgozó társadalomnak kezében van, a jog tükörképében az elsajátítás alanyaként, tulajdonosként tűnik fel. Ez nem is lehet másképp. Addig, amíg a társadalmi elsajátítást állami kényszerszabályozás alá eső szervezet közvetíti, szükségképp ez a szervezet lesz az elsődleges mozzanat a jogi szabályozásban, a társadalmi tulajdonjog alanyaként szükségképp az állam, illetőleg a szövetkezet tűnik fel. Az elsajátítási folyamat társadalmi jellegének és jogi szabályozásának immanens követelményei tehát dialektikus ellentmondásban vannak egymással: a fejlődés mai körülményei között kölcsönösen kizárják, de fel is tételezik egymást. A társadalmi elsajátítást a fejlődés mai fokán nem lehet másképp megvalósítani, mint állami kényszerszabályozás alá eső szervezet közvetítésével, mint e szervezet által közvetített társadalmi elsajátítást. Szükségszerű továbbá, hogy ez a társadalmi - tehát az állami, illetőleg a szövetkezeti szervezet által közvetített - elsajátítás lényeges mozzanataiban jogi szabályozás alá kerüljön. Ha viszont jogi szabályozás alá kell kerülnie, az ennek során felhasznált jogi formák közül az elsődleges szükségképp a tulajdonjog, illetőleg megfordítva: a jogi szabályozás során felhasznált elsődleges - minden mást meghatározó - jogi formát nevezzük tulajdonjognak. Mivel pedig a társadalmi elsajátítást az állami kényszerszabályozás alá eső szervezet közvetíti, a jognak szükségképp ezt a szervezetet kell tulajdonossá tennie ahhoz, hogy elsajátítási fo-

lyamat egyáltalában szabályozható legyen. Ezért szükségszerű, hogy a közvetlen termelők, a dolgozók által és javára megvalósított társadalmi elsajátítás alanyai a jogi forma síkján ne maguk a közvetlen termelők, hanem az általuk eszközül használt állami illetőleg szövetkezeti szervezet legyenek.

A társadalmi elsajátítás és ennek állami, illetőleg szövetkezeti közvetítése azonban nemcsak kölcsönösen kizárja, hanem fel is tételezi egymást. Az állam, illetőleg a szövetkezet csak akkor, és annyiban közvetíthet valóban társadalmi elsajátítást, ha és amennyiben valóban a dolgozók, a közvetlen termelők érdekeit szolgálják, ha tehát funkciójukat tekintve valóban eszközei a társadalmi elsajátításnak. Az államnak és a szövetkezetnek ez az eszköz-jellege tehát mindenekelőtt abban a viszonyban tükröződik, amelyben a közvetlen termelők a jogi értelemben tulajdonosnak tűnő szervezettel, az állammal, illetőleg a szövetkezettel vannak. Ha és amennyiben a közvetlen termelők az állami, illetőleg a szövetkezeti szervezet valóban az elsajátítás eszközéül használják, ami gyakorlatilag annyit jelent, hogy valóban rendelkezhetnek vele, akkor és annyiban a közvetítő eszköz, az állam, illetőleg a szövetkezet valóban a közvetlen termelők elsajátítását közvetíti. A közvetlen termelőknek ezt a rendelkezési jogát, a szervezet eszközként való felhasználásának lehetőségét a közvetlen termelők és a közvetítő szervezet között fennálló demokratikus viszony fejezi ki. A társadalmi elsajátításból tehát a fejlődés mai fokán szükségképp következik ennek közvetített jellege, de következik az is, hogy a társadalom a közvetítő eszközt demokratikusan uralma alatt tart-

hatja. Tulajdonjog és demokrácia szocialista körülmények között elválaszthatatlanok.

14. A társadalmi tulajdonjog mindkét formájára vonatkozó eme általános megállapítások után a továbbiakban fordítsuk figyelmünket mindenekelőtt az állami-össznépi tulajdonjog sajátosságaira. Ebben a körben mindenekelőtt az a kérdés merül fel, vajon az egész állami szervezet közvetíti-e a társadalmi elsajátítást vagy ennek a szervezetnek csupán az a része, ahol a munkával előállított többletérték közvetlenül keletkezik, tehát az állami vállalat, még pontosabban az anyagi javakat termelő állami vállalat? A kérdésnek nem pusztán valaminő formális, dogmatikus jelentősége van. Az a felfogás ugyanis, amely szerint az állami szocialista tulajdonjog körében a társadalmi elsajátítást csupán a termelő állami vállalat, mint szervezet közvetíti, gyakorlatilag a csoport-tulajdonjog koncepciójához jut el, tehát az állami-össznépi tulajdonjogot a szövetségi csoport-tulajdonjoggal hozza egy szintre, az elsajátítás össznépi mértékét csoport-mértékre korlátozza. Ha ezt a nyilvánvalóan hibás felfogást el akarjuk kerülni, szükségképp arra a következtetésre kell jutnunk, hogy állami-össznépi tulajdonjog körében a társadalmi elsajátítást nemcsak az állami termelő vállalat, hanem az egész állami szervezet közvetíti. Ugyanerre utal egyébként az is, hogy az állam vállalatainak nyereségét mint ilyent vonja el és használja fel a társadalmi szükségletek kielégítésére.

Ebből természetesen az is következik, hogy a szocialista állam polgára nem dolgozó, hanem állampolgári minőségben részese annak az elsajátító tevékenységnek, amelyet az állami szervezet közvetít. Ha nem így lenne, ismét a csoport-tulajdon

képzetéhez jutnánk el, egyuttal pedig a nem állami vállalatnál dolgozókat, tehát pl. a szövetkezeti tagokat, vagy a még, illetőleg már nem dolgozókat ki kellene zárunk az állami tulajdonjog köréből, ami szintén helytelen lenne. Azzal összefüggésben továbbá, hogy a szocialista állam polgárának az elsajátítási folyamatban betöltött tulajdonosi szerepét állampolgári minősége közvetíti, a tulajdonjog intézménye oldaláról a szocialista politikai demokrácia kérdéseihez jutunk el. Közelebbről azt a tételt kell felállítanunk, hogy a szocialista politikai demokrácia foka és megnyilvánulási formái közvetlen összefüggést mutatnak az állami szocialista tulajdonjog társadalmi jellegével: minél szélesebb körű és minél gazdagabb formákban nyilvánul meg a közvetlen termelők, a dolgozók között a politikai demokrácia, annál tökéletesebben közvetíti az állami szervezet egésze a társadalmi tulajdonjog lényegét tevő össznépi elsajátítást.

Ha azonban az állami szocialista tulajdonjog körében az össznépi elsajátítást nemcsak az állami termelő vállalat, hanem az egész állami szervezet közvetíti, akkor miképp kell ~~magyarázni~~ magyarázni az állami vállalat, különösen pedig a termelő állami vállalat sajátos helyzetét? A régebbi felfogás az állami vállalatok egyszerűen besorolta az állami szervek hálózatába s e hálózaton belül az állami vállalat és a többi állami szervek viszonyát egyszerűen a közhatalmi-igazgatási természetű fölé-alárendeltség, illetőleg megfelelő esetben az ugyanilyen természetű mellérendeltség viszonyaként fogta fel. Ez a felfogás a szocialista gazdaság egészén belül az áruviszonyok hatókörének kiterjesztésére törekvő újabb felismerés fényénél hibásnak bizonyult. Valamennyi európai szocialista

országban olyan törekvések jelentkeznek, amelyek a kötelező un. tervmutató-számok csökkentésére, az állami vállalat önállóságának fokozására, biztosított jogállásának kiépítésére irányulnak. Mindez azt mutatja, hogy az állami vállalatot nem lehet egyszerűen besorolni az állami szervek rendszerébe, mert az állami vállalat nem akármilyen állami szerv, nem ugyanolyan természetű állami szerv, mint az államhatalmi, vagy államigazgatási szervek.

Az állami vállalat sajátos jogállásának kifejezésére irányuló elméleti törekvések között egyre gyakrabban merül fel számos szocialista országban a vállalati tulajdon koncepciója, amelyet különféle módokon igyekeznek összeegyeztetni azzal a változatlanul helyesnek tartott és általunk is helyeselt alapfelfogással, hogy az össznépi elsajátítás közvetítője az egész állami szervezet, tehát az össznépi tulajdonjog alanya az állam. Az összeegyeztetési kísérletek egyike az, hogy új életre keltik a feudális eredetű "osztott tulajdon" koncepcióját azzal az eltéréssel, hogy az állam tulajdonosa a vállalatoknak, a vállalatok pedig tulajdonosai a rendelkezésük alatt álló javoknak. Az állam, mint egész is tulajdonos tehát, de tulajdonos a vállalat is, csak hogy az állam a vállalatoké, a vállalat pedig közvetlenül a termelőeszközöké. Ezt a koncepciót a magunk részéről mechanikus formalisztikus jellegűnek tartjuk. A vállalat, amely szociológiai értelemben személyek és dolgok valaminő szerves és szervezett kapcsolata, meghatározott, államilag szervezett és az állam által rendelkezésre bocsátott eszközökkel gazdálkodó kollektíva, egyszerűen nem alkalmas arra, hogy a szó polgári jogi értelmében közvetlenül az állam tulajdonaként legyen felfogható. Amikor a vállalatot polgári

jogi értelemben az állam tulajdonaként fogjuk fel, voltaképpen elfeledkezünk a vállalatban arról, ami a legfontosabb, a vállalat emberi eleméről, az állam által szervezett kollektíváról, amely a termelőeszközöket működésben tartja. A vállalat lényegét, jogállását pedig csak a termelés személyi és dologi feltételeinek egységeként foghatjuk fel helyesen. Nem lehet tehát az államnak és vállalatának egymáshoz való viszonyát polgári jogi értelemben valamiféle fő-tulajdonosi és altulajdonosi vagy használati tulajdonosi viszonyként felfogni.

Ahhoz, hogy az állami vállalat jogállását - régi kategóriák szükségtelen és célra nem vezető ujjaélesztése helyett - a valósághoz hiven foghassuk fel, konkrét módon kell elemeznünk az állami vállalat valóságos helyzetét az állami szervezetben, illetőleg az állami szervezet által közvetített elsajátítási folyamatban. E konkrét elemzés egyik fő mozzanataként azt mutatja, hogy az állami vállalat része az egész állami szervezetnek, amelyről fentebb megállapítottuk, hogy az össznépi-társadalmi elsajátítási folyamat közvetítője. Az, hogy az állami vállalat nem akármilyen, hanem állami vállalat, egyik eleme az állami szervek összefüggő hálózatának, ez az állami vállalat jogállásának egyik lényeges mozzanata. - Az állami vállalat jogállását azonban egyedül ezzel a vonással nem lehet tökéletesen kifejezni, mert ebben az esetben nem lehetne megmagyarázni, miért különül el mégis az államnak ez a szerve, az állam vállalata, az állami szervek egyéb fajtáitól, miért van biztosított jogállása. Az állami vállalat jogállásának tehát az államiságban rejlő általános vonáson felül egy sajátos, különös vonása is van, olyan vonása, amely

megmagyarázza, hogy az állami vállalat miért és mennyiben sajátos szerve a szocialista államnak. Éppen ezen a sajátosságon mulik az állami vállalat jogállásának helyes felfogása. Ez a sajátosság pedig véleményünk szerint abban van, hogy az állami vállalat az államnak az a szerve, amelynek útján az állam a társadalmi elsajátítás folyamatában árutulajdonosként lép fel. - Marx kifejezésével élve - mint meghatározott áruk "őrzője", akire azért van szükség, mert az áruk maguktól nem mehetnek piacra. Innen magyarázható az állami vállalat jogállásának az a sajátossága, hogy elkülönül az állam egyéb, különösen közhatalmi-igazgatási természetű szerveitől, hogy biztosított jogállása van, stb.

Az természetesen, hogy az állami vállalat, mint állami szerv útján az állam a piacon árutulajdonosként lép fel, nem annyit jelent, hogy az állam maga, vagy egyéb olyan állami szervek, amelyek maguk is jogi személyek, ne vehetnének részt a polgári forgalomban, tehát ne köthetnének egyes vagyoni jogi-forgalmi ügyleteket. Míg azonban az állam vagy egyéb jogi személyiséggel bíró állami szervek esetében ez az eljárás kivételes, a kérdéses állami szerv funkcióira, strukturájára nem jellemző, mintegy járulékos mozzanata a kérdéses állami szerv jogállásának, addig az állami vállalat esetében éppen ez az, amiben az állami vállalat az egyéb állami szervektől funkcionálisan különbözik.

Az állami vállalat jogállását tehát felfogásunk szerint sajátos kettősség jellemzi. Egyfelől része az egész állami szervezetnek, másfelől az össznépi elsajátítást egészében közvetítő állami szervezet körében specifikusan az árutulajdonosi mozzanat közvetítője, éppen ezért el is különül az ál

szervezet egészétől és ezen belül biztosított, viszonylag önálló helyzetben van. Csak e két vonás: az állami minőség és a sajátos, árutulajdonosi funkció egységével lehet az állami vállalat jogállását helyesen felfogni.

E felfogás alapján megítélésünk szerint az állami vállalat jogállására nézve meghaladottnak kell minősíteni az un. operatív igazgatás Venediktov által felállított és a legtöbb mai szocialista polgári, illetőleg gazdasági törvénykönyv által elfogadott kategóriáját. Az operatív igazgatás kategóriája az állami vállalatnak /és legtöbbször a többi állami szerveknek is/ arra a helyzetére utalt, hogy egyfelől nem tulajdonosai a kezelésükre bízott vagyontárgyaknak, másfelől kötelesek végrehajtani a rájuk közhatalmi úton kirótt feladatokat és e feladatok körében alanyi jogokat is szerezhettek. Ez a kategória megítélésünk szerint azért meghaladott, mert nem fejezi ki megfelelően az állami vállalat viszonylagosan önálló jogállását az állami szervezet egészén belül, azt az árutulajdonosi mozzanatot, amelyet az állami vállalat az állami szervezet egészén belül sajátosan közvetít. Erre a kategóriára megítélésünk s érint nincs is szükség. Az állami vállalat ugyanis valóban nem tulajdonos az elvontan szemlélt egész társadalom irányában, hiszen az össznépi-társadalmi elsajátítást nemcsak a vállalat, hanem az egész állami szervezet közvetíti. Nem tulajdonos az állami szervezettel, mint egésszel, vagyis az elvontan szemlélt állammal szemben sem, mert csupán része az állami-szervezetnek, az állam bocsátja rendelkezésére a vagyontárgyakat, nyeresége elvileg az államot illeti, stb. Ezzel szemben az állami vállalat kifelé, harmadik személyek és szervezetek /akár állami, akár szövetkezeti szervezetek/ irányában tulajdonosa a ke-

zelésére bizott vagyontárgyaknak, tehát ugyanolyan szabályok szerint jár el, mint amilyenek az árutulajdonosokra általában vonatkoznak.

15. Az állami szocialista tulajdonjognál egyszerűbbnek tűnik nemcsak a társadalmi jelleg, de az árutulajdonosi mozzanat magyarázata is a társadalmi tulajdonjog másik formája, a szövetkezeti szocialista tulajdonjog esetében. Ennek mindekelőtt az az oka, hogy a szövetkezeti szocialista tulajdonjog esetében a tulajdonosként feltűnő közvetítő eszköz, a szövetkezet, jogi szerkezete lényegesen egyszerűbb, mint az állami szervezeté. Emellett míg az állami vállalatok egymásközti viszonyában az árumozzanat jelentősége, sőt léte hosszú időn keresztül kérdéses volt, addig a szövetkezetek vonatkozásában már hosszabb ideje nem vitás, hogy azok árutulajdonosok, áruviszonyok hordozói. Míg az állami szervezet esetében a társadalmi elsajátítást közvetítő szervezet jogállásának bonyolultságát nem annyira az állami szervek nagy száma és eltérő feladatai, hanem mindene^{ekelőtt} az okozza, hogy az állam nemcsak társadalmi tulajdont közvetít és ebben a minőségben tulajdonos, hanem a közhatalom hordozója is, - addig a szövetkezeti szocialista tulajdonjog esetében nyilvánvaló, hogy a szövetkezet csupán árutulajdonos, közhatalmat pedig semmiféle irányban nem birtokol.

A szövetkezet szervezetében mégis jelentkezik egyfajta kettősség, olyan kettősség, amely bizonyos értelemben az állami vállalat jogállásában mutatkozó kettősséggel állitható párhuzamba. Ez a kettősség abban nyilatkozik meg, hogy a szövetkezet nemcsak árutulajdonos, hanem - legalábbis a termelő és a szolgáltató szövetkezetek esetében munkaszervezet is. A szö-

vetkezet tagjának éppen ezért - ebben a körben - ugyancsak kettős jogállása van: egyfelől tagja a szövetkezetnek, s e tagsági minőségéből folyóan meghatározott jogok illetik meg, illetőleg kötelezettségek terhelik, másfelől dolgozó is a szövetkezetben, s mint dolgozót is, meghatározott jogok illetik meg, illetőleg kötelezettségek terhelik. A szövetkezet, mint szervezet, tehát a termelő és szolgáltató szövetkezetek esetében árutulajdonos és munkaszervezet, egyéb szövetkezetek esetében pedig csak árutulajdonos és esetleg még fogyasztói közösség is.^{4/}

A szövetkezet, mint szervezet, jogállásában mutatkozó kettősség természetesen továbbhat a szövetkezetek tagjaira is. Nemcsak maga a szövetkezet, de a tagok is kettős jogállást mutatnak: egyfelől tagjai a szövetkezetnek, másfelől dolgozói, és esetleg fogyasztói is annak. Ha már most azt a kérdést tesszük fel, hogy miképp közvetíti a szövetkezet, mint termelő /szolgáltató/, illetőleg fogyasztó közösség a társadalmi elsajátítást, azt kell tapasztalnunk, hogy a szövetkezeti tagok nem dolgozói, hanem tagsági viszonyuknál fogva részesei annak a társadalmi elsajátítási folyamatnak, amelyet a szövetkezet a benne egyesült kollektíva javára közvetít. Ha nem így lenne, akkor a szövetkezetnek azok a tagjai, akik nem dolgozók, nem lennének részesei a társadalmi elsajátítási folyamatnak, ez pedig nyilvánvalóan nem így van, a szövetkezet tagja tehát annál fogva, mert tag a szövetkezetben, részes a szövetkezet által közvetített társadalmi elsajátításban, tulajdonosa a szövetkezet rendelkezése alatt álló javaknak. Ebből természetesen ismét az következik, hogy a szövetkezeti demokrácia mértéke és formái közvetlen összefüggést mutatnak a szövet-

kezeti tagok tulajdonosi minőségével, a szövetkezeti tulajdon társadalmi jellegével. A szövetkezet, mint szervezet, akkor és annyiban képes valóban társadalmi elsajátítást közvetíteni, amikor és amennyiben a szövetkezet valóban az eszköz szerepét játssza a társadalmi elsajátítás közvetítésében, amikor tehát a tagok a szövetkezetet, mint eszköz-jellegű szervezetet, valóban uralmuk alatt tartják.

16. A szocializmus tulajdonjogi rendszerében ismert tulajdonjogi formák között a társadalmi tulajdonjog két formáján felül különlegesen fontos helyet foglal el a személyi tulajdonjog, mint az egyéni tulajdonjognak szocialista körülmények között ismert, tehát alapjában használati javakra kiterjedő formája. Eltérően a társadalmi tulajdonjogtól, a személyi tulajdonjog alapjában fogyasztási jellegű tulajdonjog. Jogi formája első pillantásra a hagyományos árutulajdonosi, különösen pedig a kapitalista törvénykönyvekből ismert árutulajdonosi formával sok rokonvonást mutat. Az alapvető eltérés, amelyet ehelyütt azért kell hangsúlyozni, mert a személyi tulajdonjogot sokan és állandóan összekeverik a magántulajdonjoggal, mindenekelőtt abban van, hogy a személyi tulajdonjog forrása a szocialista állam polgárának dolgozói minősége. Míg tehát a szocialista állam polgára nem dolgozói, hanem állampolgári minőségében részese az állami szervezet által közvetített össznépi elsajátításnak, illetőleg tagsági viszonyánál fogva részese a szövetkezet által közvetített csoport-elsajátításnak, addig éppen nem állampolgári és nem szövetkezeti tag, hanem egyéni dolgozói minőségénél fogva alanya a személyi tulajdonjognak. Éppen a személyi tulajdonjog fogyasztási jellege magyaráz-

a személyi tulajdonjog forrása a szocialista állam polgárának dolgozói minősége

polgári dolgozó

itt a tulajdonjog állampolgári minőségénél fogva = egyéni

za, hogy a szocialista törvényhozás a személyi tulajdonjog tárgyainak körét olyan módon határozza meg, hogy a személyi tulajdonjog nem változhat át magántulajdonjoggá, nem alakulhat át tőkévé. A személyi tulajdonjognak ezek a szabályai az alapvető jelentőségűek, és nem azok /pl. birtoklás, használat, rendelkezés joga stb./, amelyeket úgy szoktak felhozni, hogy a szocialista törvénykönyvekben szinte szószerint azonosak a kapitalista törvénykönyvekből ismert szabályokkal. Az utóbbi szabályok jellegét éppen az előbbiek határozzák meg. Ez utóbbi szabályok viszont azt is bizonyítják, hogy a személyi tulajdonjog - az előbb említett körön belül - árutulajdonjog, a személyi tulajdonjog tárgyai, amelyeknek forrása végső soron, - társadalmi átlagban - mindig valamiféle szocialista jellegű elosztási viszonyban, illetőleg az ennek nyomán keletkezett tágabb értelemben vett "munkabérben" van, árujellegűek.

A személyi tulajdonjog tárgyainak árujellege mutatkozik meg végül nemcsak az élők közötti forgalomban, hanem a halál esetére szóló szerzés, az öröklés lehetőségében is. Az öröklés természetesen általában nem csereviszonyt fejez ki, az örökség tárgyai általában nem csereviszony eredményeképpen jutnak az örökösöknek. Ez indít sokakat olyan feltevésre, hogy a polgári jogban szabályozott öröklés jogintézménye igazában valamiféle kivételt jelent az alól az általános érvényűnek szánt felismerés alól, hogy a polgári jogi viszonyok objektív lényegüket tekintve áruviszonyok. Ez a nézet azonban a szóban forgó jogviszonyok felületese szemléletéből következő téves állítás. Az öröklés, mint jogintézmény, történetileg szemlélve a magántulajdon terméke, pontosabban a magántulajdon kifejlődésének befejező mozzanata. A magántulajdon törté-

a
tulajdon
nem
változhat
át
magántulajdonjoggá
nem
alakulhat
át
tőkévé
ezek
a
szabályai
az
alapvető
jelentőségűek
és
nem
azok
/pl.
birtoklás
használat
rendelkezés
joga
stb./
amelyeket
úgy
szoktak
felhozni
hogy
a
szocialista
törvénykönyvekben
szinte
szószerint
azonosak
a
kapitalista
törvénykönyvekből
ismert
szabályokkal
Az
utóbbi
szabályok
jellegét
éppen
az
előbbiek
határozzák
meg
Ez
utóbbi
szabályok
viszont
azt
is
bizonyítják
hogy
a
személyi
tulajdonjog
-
az
előbb
említett
körön
belül
-
árutulajdonjog
a
személyi
tulajdonjog
tárgyai
amelyeknek
forrása
végső
során
-
társadalmi
átlagban
-
mindig
valamiféle
szocialista
jellegű
elosztási
viszonyban
illetőleg
az
ennek
nyomán
keletkezett
tágabb
értelemben
vett
"munkabérben"
van
árujellegűek

nelmíleg már régen létezik, amikor elismerik, nem csupán a magántulajdon tárgyai élők között való átruházásának, hanem halál esetére való szerzésének lehetőségét is. Innen ered, hogy vannak olyan primitív jogrendszerek, amelyek magántulajdont már ismernek, öröklésre vonatkozó szabályokat azonban még nem tartalmaznak. Ez egyszerűen azért van, mert az adott jogrendszer éppen a "közbülső" állapotban maradt ránk, abban az állapotban, amely a magántulajdon kifejlődését már rögzíti, de a halál esetére szóló átszállás lehetőségének kifejlődését még megelőzi. Az öröklés mindenesetre az áru-magántulajdon létének s az ebben benne rejlő tulajdonátszállás lehetőségének egyik jellegzetes mozzanata, - még akkor is, ha Marx az öröklést nem véletlenül nevezte a magántulajdon "babonás tulzásának". Az öröklés lényege abban van, hogy az adott tulajdoni rendszer függetlenül az egyes tulajdonos személyétől, a tulajdoni rendszer változatlan marad akkor is, ha az egyes tulajdonos meghal. Ebből természetesen az is következik, hogy az öröklést nem a lehetséges örökösök személye, az öröklési formák határozzák meg, hanem az öröklés tárgyai, nem az, hogy ki örököl, hanem az, hogy mit örököl.

A személyi tulajdonjog öröklésének a polgári jog által szabályozott áruviszonyokkal való összefüggése, és pedig szükségszerű összefüggése is mindenekelőtt az öröklés tárgyaiban, tehát az öröklés, mint jogintézmény meghatározó, döntő jellegű mozzanatában mutatkozik meg. Az öröklés tárgyai szocialista körülmények között a személyi tulajdonjog tárgyai, e tárgyak pedig árujellegűek, az örökhagyó árukként szerezte őket, az örökös pedig árukként szerzi meg azokat. A személyi tulajdonjog

tárgyai nemcsak élők között, hanem hagyatékként is árujellegűek. Az öröklésnek az áruviszonyokkal való szükségszerű összefüggése azonban nemcsak az öröklés tárgyaiban, hanem az öröklés, mint halál esetére szóló vagyonszerzés módjában, jogi formájában is megmutatkozik. Az öröklés, jogi formájának lényegét tekintve tulajdonjognak és a tulajdonjogtól függő egyéb alanyi jogoknak halál esetére való átszállását, a tulajdonjog és a tőle függő egyéb vagyoni jogviszonyok alanyának megváltozását jelenti. Ez a tulajdonjogátszállás, alanyváltozás azonban éppen csak az árutulajdonjog körében, az áruviszonyok talaján fejlődhetett és fejlődött is ki. Amint az öröklési jog fejlődésmenete világosan mutatja, az emberek csak azután "tanultak meg" örökölni, miután már "megtanulták" a természet tárgyait élők közötti átruházását, cseréjét. Nem lehet tehát helyeselni azokat a nézeteket, amelyek az öröklés jogintézményét a polgári jogban valamiféle kivételnek tekintik az áruviszonyok szabályozásának általános elve alól.

17. Végül soron arra a következtetésre kell jutni, hogy a szocialista tulajdonjogi rendszer minden fő formája árutulajdonjog, s ez az árutulajdonjog az, amelynek jogi szabályaival a polgári jog a minden áruviszonyban benne rejlő elkülönülés mozzanatát elsősorban tükrözi. Ez az árutulajdonjog azonban nem akármilyen árutulajdonjog, nem áru-magántulajdonjog többé. Az áru magántulajdonjog társadalmi árutulajdonjoggá és személyi árutulajdonjoggá változott, s éppen ez az, ami a szocialista árutulajdonjog jellegét meghatározza. Az áru-magántulajdonjog és a szocialista árutulajdonjog között a tartalmi különbség abban van, hogy a szocialista tulajdonjog egyetlen formájában sem található meg az a személy, aki csupán tulajdonos, de nem

dolgozó, hanem a tulajdonjogi rendszer egészében végső soron a tulajdonosi és a dolgozói minőség egysége valósul meg. Formailag a szocialista árutulajdonjog sajátossága az, hogy nem minősíthető többé elvont, differenciálatlan áru-tulajdonjognak, hanem erősen differenciált, minden tulajdonosi formában sajátosan megmutatkozó árutulajdonjog. A termelési jellegű tulajdonjogi formák árujellegének sajátosságait az alapulfekvő társadalmi viszony, az állampolgári, illetőleg a szövetkezeti tagsági viszony sajátosságai határozzák meg, mindkét kapcsolat mögött végső soron a társadalmi munkaviszony egy-egy formája húzódik meg. A személyi tulajdonjog esetében végül elvileg közömbös, hogy a dolgozó közelebbről állami vagy szövetkezeti munkaviszonyban áll. A személyi tulajdonjog egységesen fejezi ki mindkét termelési jellegű tulajdonjogi formában kifejtett társadalmi munkaviszony tulajdonjogi következményeit.

A szocialista ~~rá~~ árutulajdonjog egysége, ugyanakkor erősen differenciált jellege az alapja annak a két fő tévedésnek, amelyet a szocialista polgári jog egészének, jellegének megítélésével kapcsolatban el lehet követni. Az egyik fajta tévedés akkor áll elő, ha valaki csupán a minden szocialista tulajdonjogi formában ben erejlő árumozzanatot emeli ki és elvonatkoztatja ezt az árumozzanatot attól a konkrét viszontól, amelyet az árumozzanat adott esetben kifejez. Az elkülönülés mozzanata természetesen minden szocialista tulajdonjogi formában benne van, ebből azonban nem következik, hogy mindenütt egyformán jelentkezik, hogy az árutulajdonjog létét valahogyan absztrahálni lehetne azoktól a konkrét sajátosságoktól, amelyek egy-egy esetben az árutulajdonjog jellegét meghatározzák. Az ilyen hamis elvonatkoztatás arra a formális következtetésre vezet, hogy az áru-jelleg volt uralkodó a kapitalista tul

lajdonjogi formákban, változatlanul megvan a szocialista tulajdonjogi formákban, voltaképpen semmi sem változott, a szocialista polgári jog tehát őszintén kifejezve más néven nevezett magánjog. Ennek az álláspontnak a tarthatatlanságát a konkrét elemzés világosan bizonyítja. - A másik tévedés éppen a konkrét sajátosságokat, az egyes tulajdonjogi formákban benne rejlő árumozzanatok eltérő vonásait hangsúlyozza túl és odáig jut el, hogy a két termelési jellegű tulajdonjogi forma, amelyben az árumozzanat csupán egyik velejárója a tulajdonjognak, alapjában különbözik a harmadik tulajdonjogi formától, a személyi tulajdonjogtól, amelynek lényege az árumozzanat lenne, és amelyben a tulajdonjognak a munkaviszonnyal való összefüggése voltaképpen nem is lényeges. Ez a felfogás a személyi tulajdonjogot fogja fel más néven nevezett magántulajdonjogot és arra a következtetésre jut, hogy az első két, termelési jellegű tulajdonjogi formát élesen el kell választani a harmadiktól, a személyi tulajdonjogtól. Ez a felfogás a szocialista viszonyok között ismételten felbukkanó gazdasági jogi elmélet gyökere. Mint látható, mindkét véglet, mindkét hibás felfogás esetében az áruviszony és a polgári jog kapcsolatának helytelen felfogásáról van szó. Marxista felfogáshoz azonban csak a konkrét elemzés alapján lehet eljutni. Ez a konkrét elemzés mutatja meg a szocialista tulajdonjogi rendszer egyes formáiban az eltérő sajátosságokat, ugyanakkor az azonosságokat is. Éppen ez az azonosság, a szocialista tulajdonjogi rendszer minden formájának kizsákmányolásmentessége továbbá a minden szocialista tulajdonjogi formában eltérő talajon ugyan, de mégis bennerejlő árumozzanat egysége az alapja a szocialista polgári jog egységének.

18. Az elkülönülés mozzanatát azonban a szocialista polgári jog nem csupán a tulajdonjog, hanem a tulajdonos, a jogalany, a személy kategóriáján keresztül is tükrözi. Az árutulajdonjogot szükségképp el kell különíteni mások árutulajdonjától, hogy a csere megvalósítható legyen. Mivel azonban - ismét Marx kifejezésével élve - az áruk maguktól nem mennek a piacra, ezért őrzőik után kell néznünk. Az árutulajdonjog elkülönülése csak úgy lehetséges, hogy elkülönül az árutulajdonos is! Ez a magyarázata a polgári jogban a jogalany, a személy kategóriájának: a személy az árutulajdonosi minőség absztrakciója. Személy az, aki árutulajdonos vagy az lehet.

Jellemző és történetileg is dokumentált példa erre a személy kategóriájának első kifejlődése a római jogban. Ez a kifejezés "homo" eredetileg egyszerűen embert jelentett, mint fizikai-biológiai lényt, és teljesen egyértelmű volt a "persona" kifejezéssel, amely a "homo" szinonimájaként ugyancsak egyszerűen embert jelentett. Mihelyt azonban teljesen kifejlődött és megszilárdult az árumagántulajdonjog első formája, a rabszolga-tulajdonjog rendszere, megváltozott a "persona" és a "homo" jogi jelentése: homo = rabszolga. Innen a híres klasszikus szöveg: "servus personam non habet". /A rabszolgának nincs jogalanyisága./ A jogalany tehát már az első jogilag egzakt értelemben is árutulajdonosi minőséget fejezett ki, pontosabban az embert annyiban, amennyiben árutulajdonos. Ugyanezt a folyamatot végig lehet követni a feudális magánjog fejlődésében, aholis bizonyítható, hogy az ember jogalanyisága a tulajdonjog adott rendszerében elfoglalt helyét fejezi ki. Kapitalista körülmények között, amikor az áruvi-

szonyok általánossá, mindenre és mindenkire kiterjedőkké válnak, amikor a formális jogegyenlőség szükségszerű feltételévé lesz a kapitalista termelési módnak, illetőleg az ezt kifejező jogrendszernek, a jogalanyiság is formálisan egységessé és általánossá válik: formailag ugyanolyan tulajdonosi minőséget fejez ki a társadalom minden tagjára nézve. Ez a formális, elvont, egyenlő jogalanyiság azonban a gyakorlatban egyáltalában nem formális és nem elvont. A termelőeszközök magántulajdonosa számára ugyanis ez a jogalanyiság a termelőeszközökön fennálló tulajdonjog absztrakciója, a munkaerő "tulajdonosa" számára pedig csupán a munkavállalási lehetőség és az ezáltal való tulajdonszerzés absztrakciója. A formai jogegyenlőség tehát rendkívül alkalmas a társadalmi egyenlőtlenség kifejezésére, ugyanakkor leplezésére is.

Szocialista körülmények között a jogalany kategóriája a polgári jogban változatlanul az árutulajdonosi minőséget fejezi ki, ennek az árutulajdonjognak, illetőleg az árutulajdonosi minőségnek a tartalma azonban - és ennek világosan látása elengedhetetlen a szocialista polgári jog lényegének megértéséhez - merőben más. A termelőeszközökön fennálló árutulajdonjog ugyanis az állam és a szövetkezetek kezében van, rájuk nézve tehát a jogalany kategóriája a társadalmi tulajdonosi minőséget fejezi és csak ezt fejezheti ki. Az egyes emberek, a fizikai személyek esetében ezzel szemben a jogalany kategóriája a munkával szerzett használati javakon fennálló árutulajdonosi minőség kifejezője. Szemben tehát a magánjogban ismert jogalanyiság kategóriájával, amelynek szükségszerű elvontságára és a mögötte rejlő társadalmi különbség elrejtésére való alkalmasságára fentebb rámutattunk, a szocialista polgári jogban a polgári jogalany kategóriája általános ugyan, de nem elvont többé, hanem

nagyonis konkrét. Ez a jogalanyiség a termelési eszközökre vonatkozólag azt fejezi ki, hogy ezek tulajdonjogából az egyes ember közvetlenül ki van zárva és csak mint állampolgár, illetve mint szövetkezeti tag lehet részese a társadalmi tulajdonjognak. A használati tárgyakra ezzel szemben a jogalany kategóriája a munkával szerzett javakkal való szabad rendelkezést fejezi ki, s mivel a munkához való jog gyakorlatilag megvalósult, a polgári jogalanyiség ebben a vonatkozásban sem elvont, hanem nagyonis konkrét. /Feltevésünk szerint ez a reális tartalma annak az elméleti vitának, amely a szovjet jogtudományban az elvont és a konkrét jogképeség kérdése körül lezajlott. Ebben a vitában Bratusz álláspontja győzött, aki az elvont jogképeség álláspontját vallotta, szemben Agarkov nézetével, aki egy meglehetősen homályosan megfogalmazott konkrét jogképeséget követelt. Véleményünk szerint Bratusz álláspontja voltaképpen nem a jogképeség elvontságára, hanem általánosságára irányult, és ilyen értelemben feltétlenül igaz. Agarkov gondolatai pedig olyan értelemben igazak, hogy szocialista viszonyok között a polgári jogalanyiség az alább mondott értelemben konkrét is! /

19. A polgári jogalanyiség szocialista viszonyok között általános, ugyanakkor konkrét kategóriája azonban azt is jelenti, hogy a hagyományosan kialakult kétféle jogalany: a fizikai személy és a jogi személy viszonya mintegy strukturálisan átalakult, megváltozott. A jogi személy jogalanyiséga szocialista viszonyok között gyökerében a termelési eszközökön fennálló árutulajdonosi minőség kifejezése, a fizikai személy jogalanyiséga pedig ugyanilyen értelemben a használati java-

kon fennálló árutulajdonosi minőség általánosítása.

Ami mármost a jogi személyiség kategóriájának funkcionális jelentőségét illeti, nem nehéz párhuzamba állítani ezt a fogalmat a fizikai személy jogalanyiségének kategóriájával, amelynek kifejlődésére a római jogban fentebb utaltunk. A jogalany, a "persona" eredetileg az egyes szabad embert, az egyes embert, mint árutulajdonost fejezte ki, mai szóhasználattal úgy mondanám: a fizikai személy jogalanyiségát, bár ez a kifejezés későbbi eredetű. A jogi személy jogalanyiségának kifejlődésében az volt az új, a jogi értelemben hatalmasnak nevezhető előrelépés, hogy a római jog és jogtudomány, amely a "persona" kategóriáját először csak a fizikai személyekre terjesztette ki, utóbb nyilvánvalóan a társadalmi fejlődés tényeinek hatására - a már megkezdett úton továbbment és kifejlesztette nemcsak az egyes árutulajdonos, hanem a szervezett tulajdonközösség jogalanyiségát is. Így jött létre a római jogban az "universitas" fogalma. Ez vagyoni-jogi-strukturális szempontból tulajdonközösséget jelentett, amelynek szervezettségét az biztosította, hogy az egész közösséget egyetlen esetleg több képviselő jelenítette meg a jogi forgalomban, miáltal a tulajdonközösség fennállása és cselekvési lehetősége függetlenül az egyes tulajdonosok személyétől, lététől, eseti elhatározásaitól. Hogy a jogi személy történetileg első formája mennyire tulajdonközösséget fejezett ki, annak bizonyítására elég arra hivatkozni, hogy a rómaiak maguk mindvégig nem is tudták, hogy valami minőségileg új jogi kategóriát fejlesztettek ki, tudatosan sohasem tettek különbséget az universitas és tagjai, a municipium és a municipes, a collegium és a sodales között, az universitas számukra egyetlen jelentett tagjainak összességével. A rómaiak számára tehát a

jogi személy tulajdonközösségi jellegemég nem homályosult el. Csak a középkorban, mindene előtt a skolasztikus filozófia és az egyre inkább, annak befolyását mutató, Bolognában újjáledt római jogi és egyházi jogi gondolkodás hatására alakult ki a "persona naturalis" - "persona moralis" megkülönböztetés, amelynek a XIX. század folyamán modernizált, elvilágiasított változata a fizikai személy és a jogi személy megkülönböztetése. E jogi kategóriák kialakulásának menetében homályosodott el a jogi gondolkodásban is a jogi személy eredetileg tulajdonközösségi jellege. /Megint más kérdés, hogy az eredetileg tulajdonközösséget kifejező "universitas" fogalom már korábban, a keresztény római jogban általánosodott s ezzel alkalmassá lett az eredetitől eltérő, nem közvetlenül tulajdonközösséget jelentő társadalmi helyzetek jogi szabályozására is. Ez a magyarázata annak, hogy az "universitas" vagy a "corpus" kategóriáját már a keresztény római jogban felhasználták az egyházközségek s a fokozatosan már akkor kifejlődő alapítványok /*piae causae*/ jogállásának meghatározására is./

B./ Az összekapcsolódás a polgári jogban

20. A csereviszony jogi kifejezésének, vagyis az árutulajdonosok összekapcsolását szolgáló jogi formának elsődleges, még a magántulajdon talaján hagyományosan kifejlődött tükröződése a szerződés, pontosabban a csereviszonyt hordozó, árumozzanatokat tükröző áruszerződés. Az áruszerződés, mint jogi forma, materiális tartalmát tekintve csereviszonyt fejez ki, olyan csereviszonyt, amely az egyes árutulajdonosok, mint szerződő felek akaratából jött létre. Az áruszerződés tehát a minden áruviszonyban benne rejlő összekapcsolódási mozzanat akaratla-

gos formája: az árutulajdonosok akaratlagos összekapcsolódása áruik cseréje céljából.

Szocialista viszonyok között az állami vállalatok egymásközi k szerződéses kapcsolatainak kialakítása a legtöbb európai szocialista országban a "tervszerződés" vagy "gazdasági szerződés" címen összefoglalt szerződési típuscsoport felhasználásával történik. Ide tartozik mindenekelőtt a termékforgalom lebonyolítása körében használt szállítási szerződés, továbbá a beruházások és felújítások célját szolgáló - az egyes szocialista jogrendszerekben eltérő elnevezések alatt ismert - szerződések. Ez a szerződéstípus-csoport, amely az 1930-as évektől kezdődően a Szovjetunióban alakult ki, átkerült a legtöbb európai szocialista ország jogrendszerébe.

A tervszerződés alaptípusának, a szállítási szerződésnek azonos elnevezésű történeti elődje nem volt ismeretlen egyes kapitalista országok gazdasági gyakorlatában sem. Bár olyan kapitalista jogrendszer nem ismert előttem, amely ezt a szerződésfajtát nevesített szerződés-típusként szabályozta volna, mindenesetre már kapitalista viszonyok között kialakultak olyan jellemző vonások, amelyek az idesorolt nem nevesített, illetőleg vegyes szerződésfajtákat közösen jellemezték. E közös sajátosságok döntő mozzanata az, hogy minden "szállítási" szerződés kapitalista viszonyok között határidős szerződés, tehát olyan, amelyben a szolgáltatás teljesítése a szerződéskötést követő valamely későbbi időpontban történik. A határidős jellegén felül a hagyományosan ismert "szállítási" szerződés másik jellemző sajátossága, hogy mindig dologszolgáltatásra, pontosabban dolog tulajdonjogának szolgáltatására irányul ellenérték fejében. Végül a harmadik jellemző sajátosság, hogy a határidős, ellenérték fejében dologszolgáltatásra irányuló

szerződés lehet adásvételi és vállalkozási típusu egyaránt. A szállítás tehát, amelyre a szerződés irányul, történhet közvetlenül raktárról, mely esetben kész dolog tulajdonjogának átruházásáról van szó, a szerződés ilyenkor voltaképpen határidős adásvétel, de történhet úgy is, hogy a szállító előbb saját maga vagy, alvállalkozó közreműködésével elkészíti, illetőleg elkészítteti azt a dolgot, amelyet határidőben szállítani köteles. Ilyenkor munkaeredmény garantsláról, határidős vállalkozási szerződésről van szó. A hagyományos szállítási szerződés jellemző vonása eszerint az, hogy az elvonatkoztat a dologszolgáltatás jogi minősítéséről, vagyis attól, hogy a szállító kész dolgot szállít-e /adásvétel/ vagy készitendő dolgot, illetőleg munkaeredményt garantál /vállalkozás/. Éppen ez az elvonatkoztatás adja meg a határidős jellegen felül a szállítási szerződésnek azt a döntő sajátosságát, amely miatt a gazdasági élet jogi szempontból laikus nyelvhasználata ezt a szerződést éppen kifejlesztette. A megrendelőnek az a lényeges, hogy a megrendelt dolgot határidőre megkapja, hogy azután a szerződés jogi szempontból adásvételnek vagy vállalkozásnak minősül-e, számára közömbös. A szállítási szerződés éppen ezért jogi szempontból kapitalista viszonyok között mindig laikus elnevezés, ezért is van, hogy a jogi szabatoságra törekvő törvénykönyvek ezt a szerződési típust annak ellenére sem nevesítették, hogy a gyakorlatban, mint elnevezés, sűrűn szerepelt. Ha a szerződéssel kapcsolatban valaminő jogi vita vagy más szakszerű elbírálásra szoruló kérdés merül fel, a szakképzett jogász feladata volt eldönteni, hogy adott esetben határidős adásvételről vagy határidős vállalkozási szerződésről van-e szó.

Ez a kapitalista viszonyok között már kialakult, bár ott nem nevesített szerződés-fajta került át az 1930-as évektől kezdve a Szovjetunió jogrendszerébe. Hogy miért volt az annak idején a Szovjetunióban indokolt, könnyű megérteni. Ezekben az években fejlődött ki ugyanis a Szovjetunióban a központi-lag megállapított terv közhatalmi uton való lebontásának mód-szere, amelyben a vállalatot közvetlenül érintő, közhatalmi uton megállapított terv-fajta az éves terv lett. Az éves és még rövidebb időszakra lebontott terv fő vonása a vállalat kötelezettségeinek alakulása szempontjából az volt, hogy a vállalatnak tervkötelezettségét a felsőbb szervek irányában, megállapított határidőre, rendszerint az év végére kellett teljesítenie. Ahhoz már most, hogy a vállalatok számára mindenütt így már megállapított tervet a vállalatok állandó kooperációjával egyesíteni lehessen, olyan szerződésfajta volt szükség, amelynek döntő eleme a határidős jelleg volt, miközben másodlagos, háttérbe szoruló kérdéssé változott a szerződés pontosabb jogi minősítése, adásvételi vagy vállalkozási jellege. Emellett a szerződés jogi minősítésének hiánya az állami vállalatok jogi helyzetének akkori megítélése mellett még előnyös is volt, hiszen az állam szocialista tulajdonjog hagyományos felfogása szerint az állami vállalatok nem voltak tulajdonosok, a köztük végbemenő termékforgalom tulajdonosváltozást nem jelenthetett. Ezért is volt előnyös olyan szerződés-fajta nevesítése, amelyben a jogi minősítés hagyományosan sem volt pontos. Az európai szocialista országokban ma ismeretes szállítási szerződés tehát semmi más, mint a határidős adásvétel és a határidős vállalkozási szerződés összekapcsolása a nép-

gazdasági tervezés közhatalmi rendszerével és az állami tulajdonjog, illetőleg az állami vállalat jogállásának hagyományos felfogásával. - Ugyanezt a megállapítást tehetjük voltaképpen nemcsak a szorosan vett szállítási, hanem az egyéb gazdasági szerződésfajtákra nézve is, amelyekben egyébként a vállalkozási típusú szolgáltatás a tulnyomó. Ez utóbbi szerződéseket a szorosan vett szállítási szerződéssel éppen az kapcsolja össze, hogy mindegyik esetben tervkötelezett vállalatok határidős szolgáltatásainak szervezéséről van szó.

Éppen a tervszerződés vagy gazdasági szerződés e szoros kapcsolatának fogva a vállalatok közhatalmi uton megállapított tervkötelezettségével, illetőleg az állami vállalat jogállásának hagyományos felfogásával, indokolt a kérdés, vajon fennmaradhat-e a jogrendszerünkben eddig ismert tervszerződések vagy gazdasági szerződések kategóriája olyan viszonyok között, amikor a vállalatok többé általában nem közvetlenül tervkötelezettek, továbbá, amikor az állami vállalatot nem egyszerűen az állam egyik /akármilyen/ szervének fogjuk fe, hanem az állam vállalkozásának, tehát olyan szervének, amelynek útján az állam a piacon árutulajdonosként jelenik meg? Ha a közhatalmi uton megállapított, a vállalatra adminisztratív eszközökkel kirótt tervkötelezettség nem létezik többé, azon nyomban megszűnik az a döntő mozzanat, amely ennek a szerződésfajtának elvi alapját adta. Ha nincs lebontott terv, nincs a lebontott tervvel közvetlenül összefüggő, annak megvalósítását szolgáló tervszerződés, illetőleg gazdasági szerződés sem. De ugyanilyen irányban hat az állami vállalat jogi helyzetének kialakulóban lévő újfajta felfogása is. Ha az állami vállalat nem akármilyen állami szerv többé, hanem az állam vállalkozása, tehát

olyan szerve, amelynek útján az állam a piacon árutulajdonosként jelenik meg, el kell ismerni, hogy az állami vállalatok a kezelésükbe adott vagyontárgyakkal tulajdonosként rendelkeznek. Ebben a pillanatban azonban jogi szakszempontról megdől az a másik pillár is, amelyre a közhatalmi-adminisztratív tervezés mellett a tervszerződés vagy gazdasági szerződés kategóriája felépült. Marad tehát a hagyományos tervszerződésnek az a harmadik jellemző vonása, hogy minden idetartozó esetben határidős szerződésről van szó, ez a szerződésajta tehát alkalmas lehet a vállalatok közötti kapcsolatok hosszabb időre szóló szervezésének eszközéül. Csakhogy önmagában a határidős jelleg nem követel meg semmiféle sajátos, jogi szempontból laikus szerződésfajtát. Amint a hagyományos szállítási szerződés csupán a határidős adásvétel, illetőleg a határidős vállalkozási szerződés egybefoglalására vonatkozó laikus kategória volt, a közhatalmi tervezés megszüntetése és az állami vállalatok biztosított jogállására vonatkozó új fajta felfogás kifejlődése ismét visszaviszi ezt a szerződésfajtát a laikus-gazdasági nyelvhasználat körébe. Az állami vállalatok közötti szerződések tehát - bármilyen elnevezés alatt - ismét lehetnek jogi szak-szempontról határidős adásvételi, illetőleg határidős vállalkozási szerződések, anélkül, hogy a szerződési formáknak ettől az átalakulásától az állami vállalatok közötti árukapcsolatok szilárd szervezését félteni kellene.

A közhatalmi tervezés rendszerének megszüntetése azonban nem megy egyszerre, egyik napról a másikra. A tervezés ilyen rendszerének fokozatos megszüntetése közben is fennmaradhat a

tervszerződés, illetőleg a gazdasági szerződés az eddig kialakult tartalommal azokon a területeken, amelyeken a vállalatok a valaminő közhatalmi uton megállapított szerződéskötési kötelezettség terheli. Ilyen kötelezettség alakulhat az ún. kontingentálás rendszerén, a kiutalásos rendszeren stb. Ahol és amennyiben ilyen rendszer fennmarad, nyilvánvalóan fenn fog maradni a hagyományos tervszerződés is. Ahol azonban ilyenfajta, közhatalmi uton megerősített termékelosztás nincsen, a tervszerződés, illetőleg a gazdasági szerződés csupán ugyanolyan laikus alakzatként maradhat fenn, mint amilyen volt kapitalista viszonyok között. Ezt a laikus alakzatot természetesen a megszokás, a jogi inercia stb. erőteljesen támogathatja.

Sem az adásvétel, sem a vállalkozási szerződés nem meríti ki azonban azokat a lehetőségeket, amelyek között a társadalmi tulajdon talaján kifejlődő csereviszonyok létrejöhetnek. A vállalatok önállóságának fokozása, a piaci kapcsolatok szabad alakítására való feljogosítása szükségképp együtt jár azzal, hogy a vállalatok között is teljes hatállyal el kell ismerni a szerződési szabadság elvét, tehát azt az elvet, hogy a felek jogviszonyaikat szerződéssel a törvény korlátai között belátásuk szerint szabályozhatják. Ez annyit jelent, hogy az állami vállalatok között létrejött szerződések egyaránt lehetnek tipikusak, atipikusak, illetőleg vegyesek úgy, ahogy azt az adott társadalmi viszony természete, az abból fakadó szükségletek megkívánják. Az áruviszonyok alakulásának minden lehetséges típusát előre látni a jogtörténet tapasztalatai szerint lehetetlen. Éppen e tapasztalatok, pontosabb a piaci viszonyok fejlődésének, szélesedésének hatására bomlottak fel fokozatosan a hajdan taxative megállapított szerződési típusok minden olyan eset-

ben, amikor a gazdálkodó egységek között az áruviszonyok szélesebb körben kezdtek kialakulni. A jogtörténet egyáltalában arra tanít, hogy kötött szerződési típusok az áruviszonyok fejletlenségére, illetőleg korlátozottságára mutatnak. Az áruviszonyok fejlesztése, a korlátok lebontása szükségképp megköveteli a típushoz kötöttség elvének feladását, a szerződési típus-szabadság elvének elismerését.

A vállalatok egymásközi viszonyában természetesen a jövőben is kialakulhatnak újfajta, sajátos szerződési típusok. Ez a múltban is lehetséges volt, a jövőben is lehetséges lesz, mert az áruviszonyok alakításában könnyebbséget jelent, ha a jogviszonyt nem kell minden részletében újra szabályozni, hanem elegendő meghatározott, már kialakult típus általános szabályaira hivatkozni és adott esetben csupán a jogviszony változó elemeit rögzíteni. Éppen ez volt az a társadalmi szükséglet, amely a múltban is a szerződéstípusok kialakítására vezetett. E szükségletek a jog területén mindig úgy jelentkeztek, hogy meghatározott szerződéses kikötések ismétlődtek, tömegessé váltak, s a tömegessé vált szerződési kikötések-ből szerződési típusok fejlődtek ki. Nyilvánvalóan ez az útja új szerződési típusok kialakulásának a szocialista árugazdaság viszonyai között is.

Végül valamennyi szerződésfajta jogi szabályozásának fejlődésmenete azt mutatja, hogy a csereviszonyok szerkezetének a jogi szabályozás módszerét tekintve általában a diszpozitív szabályozás felel meg. A szabályoknak még végső fokon, tehát az alulról létrejövő tömeges kezdeményezések általánosításaképp jelentkező szerződési típusok keretében is általában

diszpozitíveknek kell lenniök, - ami természetesen nem állhatja útját a szocialista árugazdaság körülményei között sem, a korlátok kogens szabályok segítségével való megállapításának, illetőleg - a tömeges áruforgalom szervezettségének fokozása végett - általános szerződési feltételek megállapításának.

21. Az áruszerződésen felül az összekapcsolódás jogi tükröződésének másik alapformája a polgári jogban a polgári jogi felelősség. A csereviszony gazdasági szerkezetét tekintve egyenértéki viszony, vagyis olyan társadalmi kapcsolat, amelyben az áru értéként cserél gazdát egy másik áruval, illetőleg pénzösszeggel. A csereviszonynak ez az egyenértéki, jogi nyelven szólva szinallagmatikus természete a jogban ismert felelősségi formák között az egyenértéki felelősségben, a polgári jogi felelősségben tükröződik. A polgári jogi felelősség lényegét, funkcióját tekintve nem más, mint az árutulajdonosok összekapcsolódásának nem akaratlagos, hanem szankciós formája. Szocialista körülmények között azonban nem akármilyen áruviszonyokról, nem akármilyen árutulajdonosokról van szó. Az áru "őrzője", az árutulajdonos ilyen körülmények között legtöbbször szocialista állami vállalat, illetőleg szövetkezet. Az állami vállalat és a szövetkezet azonban egyaránt meghatározott fajta embercsoportot, kollektívát jelent. A kollektívának, mint szervezetnek a felelősség során való helytállása más kollektívával és fizikai személyekkel szemben szükségképp felveti a kifelé vállalt felelősség reális vagy potenciális, egészben vagy részben való áthárítását a kollektíva egyes tagjaira, azokra, akik adott esetben az áruviszony lebonyolítása terén valamilyen értelemben tevékenykednek. Ez a második, az áruviszonyhoz, illetőleg az egyenértéki felelősséghez szükségképpen kapcsolódó

felelősségi forma az állami vállalat dolgozójának, illetőleg a szövetkezet tagjának felelőssége az állami vállalattal, illetőleg a szövetkezettel szemben. Ez a felelősség, amelynek alapja a társadalmi munkaviszony valamelyik formája és amelyet éppen ezért munkaköri felelősségnek is nevezhetünk, a szocialista áruviszonyok már említett természeténél fogva szükségképp kapcsolódik az áruviszonyon alapuló egyenértéki felelősséghez. Nem feltétlenül egyenértéki felelősség ugyan, mert a felelősség mértéke elvileg nem szükségképp egyenlő az okozott kárral, kiindulópontja azonban mindenesetre ez az egyenérték. Végül a felelősség harmadik formája mintegy kivülről kapcsolódik az áruviszonyhoz, az állami közhatalom imperatív beavatkozását jelenti olyan esetekben, amikor meghatározott személy vagy szervezet tevékenysége a gazdasági élet körében az állam által kifejezett és hordozott közérdeket kisebb vagy nagyobb mértékben sérti. Ilyenkor közhatalmi felelősségről van szó. Ide sorolhatjuk a különféle adminisztratív-rendészeti felelősségi típusokat, továbbá a büntetőjogi felelősséget.^{5/}

Egyenként sorravéve ezeket a felelősségi formákat, az áruviszonyok természetének legritkább megfelelő, abból szükségképp következő felelősségi forma az egyenértéki felelősség. Mindenütt, ahol és amennyiben áruviszonyok vannak, ott és annyiban szükségképp léteznie kell egyenértéki felelősségnek, tehát olyan felelősségnek, amelyben a felelősség címén alkalmazott szankció elvileg egyenértékű az okozott kárral vagy más joghátránnyal. Az egyenértéki felelősség továbbá elvi alapját tekintve minden esetben vétkességen alapuló szubjektív felelősség. A vétkességi elv következik a csereviszony akarati jellegéből. Amint a csereviszony nemcsak egyszerűen egyenértéki vi-

szonyt jelent, hanem azt is, hogy áruk őrzőik akaratával, akaratából cserélnek gazdát, - ez a szubjektív mozzanat természetesen ellenkező előjellel, középponti szerepet játszik akkor is, ha a csereviszony szankciós formájáról van szó, vagyis ha az árutulajdonosnak jogi felelősség címén kell helytállnia az általa okozott kárért, vagy más joghátrányért. Az áruviszonyon alapuló egyenértéki felelősség továbbá nemcsak a viszony objektív oldalát tekintve jelent az érték formájában átlagosított felelősséget, hanem ugyanilyen átlagosított felelősséget jelent szubjektív oldalról is. A szubjektív mozzanat átlagosítása közelebbről annyit jelent, hogy az átlagosított vétkeességi felelősség - éppen az egyenértéki felelősség természeténél fogva - sohasem mehet bele a felelős személy konkrét képességeinek, képzettségének stb. vizsgálatába. A vétkeességet természetesen lehet és kell is az adott helyzetben viszonyítani, tehát bizonyos fokig konkretizálni vagy mindenesetre relativvá tenni. De a relative megállapított vétkeességi mérték természetesen még mindig átlagosított, a felelős személy konkrét képességeitől, képzettségétől elvonatkoztatott felelősség lesz.

Az egyenértéki felelősség véleményünk szerint szükségképpen szubjektív természete látszólagos ellentmondásban van azzal, hogy az utolsó 150 évben az európai jogrendszerekben éppen a nagyipari termelés fokozatos kifejlődésének hatására megjelent az ún. objektív felelősség, tehát az olyan felelősség, amely - hagyományos felfogás szerint - a vétkeességtől független. Ez a fejlődés, illetőleg a szubjektív és az objektív felelősség megkülönböztetése sok gondot okozott már a jogtudományban, s különösen annak elvi alapjai maradtak mai napig is

vitások. Nem beszélve most a vitának arról a részéről, amely a burzsoá jogtudomány képviselői között folyt és folyik, a szocialista jogtudományban általánosnak mondható a polgári jogi felelősség szükségképp vétkességi alapjára vonatkozó felfogás.

A szubjektív és az objektív felelősség hagyományosan merev szembeállítását a magunk részéről nem tudjuk helyeselni. A valóságban felfogásunk szerint arról van szó, hogy a felelősségi formák fejlődése az európai jogrendszerekben fokozatosan alkalmazott a nagyipari termelés viszonyaihoz, azokhoz a sajátos körülményekhez, amelyek éppen ilyen viszonyok között a károsult, illetőleg a károkozó helyzetét jellemzik. Az un. objektív felelősség tehát valójában szintén vétkességen alapuló, az áruviszonyok természetének megfelelő, szubjektív felelősség, - csak e felelősség alkalmazása azokhoz a viszonyokhoz, amelyek a nagyiparra jellemzők. Ilyen viszonyok között a károsult nemcsak hogy nem képes a károkozóra a vétkességet hagyományos értelemben rábizonyítani /ezen a nehézségen a bizonyítási teher megfordításával még segíteni lehetne/, hanem a károkozó sem mentheti ki magát akármivel, hanem csak azokkal a körülményekkel, amelyek a nagyiparban természetesen megnövekedett védekezési lehetőséget figyelembe véve valóban alkalmasak vétlenségének bizonyítására. Az így előálló és ma már valamennyi európai jogrendszerre jellemző kétféle felelősség eszerint mindkét esetben vétkességi felelősség, különbségük csupán abban áll, hogy a kimentési lehetőség, illetőleg az annak alapjául szolgáló vétkességi mérték az eltérő körülmények miatt eltér; enyhébb a szokványosan általánosnak tekintett felelősségi esetekben és szigorubb a nagyipar körülményei

között felmerülő felelősségi esetekben. Tehát csupán az emberi magatartás értékelésének módja más az alapulfekvő vétkeességi mérték más itt és más amott. Természetes továbbá, hogy a felelősségnek ez a második, szokványosan objektívnek tekintett formája eleinte, kifejlődése idején valami gyökeresen újnak, elvileg különbözőnek tűnt fel azzal a felelősségi rendszerrel szemben, amelyet az európai jogrendszerek a római jog idejétől kezdve hagyományosan ismertek, s amely nem egyszerűen szubjektív felelősség volt, hanem párosult a vétkeességnak a károsultat terhelő bizonyításával is. Ezzel a felelősségi rendszerrel szemben az újonnan feltűnő ún. objektív felelősségi rendszer nemcsak a kimentési okok körülhatárolásában, hanem annyiban is újnak tűnt, hogy a kimentés köteleességét, a bizonyítási terhet a károkozóra hárította. Innen van, hogy azokban a jogrendszerekben, amelyek a szubjektív felelősségen felül a károsultra háruló bizonyítási teher szabályát is fenntartották, a szakadék a kétféle felelősségi forma között ma is nagyobbak látszik. Már régen bebizonyosodott azonban, hogy a szubjektív alapú felelősség szubjektív maradhat akkor is, ha a bizonyítási teher megfordul és a károkozót terheli. Ebben a pillanatban a kétféle felelősségi forma között már csak az a különbség, hogy a károkozó az enyhébb felelősség esetében akármivel, a súlyosabb felelősség esetében pedig csak tételesen meghatározott okokkal mentheti ki magát. Innen már csak egy lépés kell annak felismeréséhez, hogy az eleinte történeti okokból elvileg másnak, objektívnek minősített felelősségi rendszer nem más, mint a szubjektív felelősség alkalmazása a nagyipar körülményeihez. Természetes végül, hogy ez a súlyosabb felelősség, mint egyébként minden jogi forma - miután kialakult, - nyomban általánosodni

kezdett és alkalmas lett egyéb olyan sajátos felelősség esetek szabályozására is, amelyek valamilyen oldalról a nagyipari viszonyokkal mutattak hasonlóságot.

Az áruviszonyokhoz közvetlenül kapcsolódó, azok természetének megfelelő, egyenértéki jellegű felelősségtől elvileg különbözik a felelősségnek az a formája, amely a munkaviszonyokkal összefüggésben, azok talaján alakul ki. Az ilyen felelősség alapjául szolgáló társadalmi viszonyok a szocialista rendben nem árutermészetűek, éppen ezért nem is lehet szó egyenértéki felelősségről. Nem áruformájú a felelősség szubjektív alapja sem mert a vétkesség nem átlagosított, hanem individualizált. A munkaköri felelősség esetében a vétkesség, amely formailag egyformán alapja az egyenértéki és a munkaköri felelősségnek, a valóságban minőségileg eltérő tartalommal jelentkezik egyik és másik esetben. Míg az egyenértéki felelősség esetében a vétkességi mozzanat tipizált, átlagosított vonása fejezi ki az alapulfekvő viszonyok árutermészetét, addig a munkaköri felelősség esetében - éppen mert nem áruviszonyokról van szó - a felelősségre vont dolgozó egész magatartásának, helyzetének mérlegelése alapján, tehát individuális jelleggel kell megállapítani azt a határt, amelyen alul hibáról még nem lehet beszélni, amelyen felül azonban a felelősségre vont személy már vétkesnek minősül. Az alapulfekvő társadalmi viszonyok nem árutermészetéből következik az is, hogy a vétkességet, mint a felelősség megalapítására szolgáló egyéb tényezőket is, a felelősségre vont dolgozóra rá kell bizonyítani, a felelősség exkulpációs rendszeréről tehát nem lehet szó. Végül ugyancsak az alapulfekvő társadalmi viszonyok természetével magyarázható, hogy a felelősség mértéke elvileg sem egyenértéki, sőt az

alkalmazott szankció nem is feltétlenül, sőt nem is elsősorban vagyoni, hanem személyi. Annyiban azonban, amennyiben a felelősség vagyoni és ez az áruviszonyokkal való szükségszerű összefüggésnél fogva szocialista körülmények között gyakran előfordul, a munkaköri felelősség vagyoni oldalának az egyenértékhez kapcsolódónak, abból kiindulónak kell lennie. Ez a kapcsolódás annyit jelent, hogy a munkaköri felelősség normális mértéke valamilyen, az egyenértékből kiinduló rész-felelősség, amelyet természetesen esetenként eltérő módon állapíthat meg a jogszabály, sőt kivételes, súlyosabb esetekben azt is elrendelheti, hogy a felelősség a teljes egyenértékig /az okozott kár teljes megtérítéséig/ emelkedjék fel. Ezek a kivételes esetek természetesen nem változtatnak azon, hogy a munkaköri felelősség az áruviszonyból eredő egyenértéki felelősséghez szükségképp kapcsolódik ugyan, de elvileg szükségképp eltérő jellegű.

Végül csak röviden utalunk arra, hogy a közhatalmi természetű felelősség, amely csak kívülről és kivételesen kapcsolódhat az áruviszonyhoz, nem veheti át sem az egyenértéki, sem a munkaköri felelősség szerepét. Míg az egyenértéki felelősség és a munkaköri felelősség - az egyik kifelé, a másik befelé - szükségképp tükrözi, mintegy követi az áruviszonyok szankciós mozgását szocialista körülmények között, ~~mi~~ addig a közhatalmi felelősség érvényesítésére csak viszonylag egzakt módon meghatározott tényállások megvalósulása esetében kerülhet sor. Ezen az utaláson tulmenőleg a közhatalmi felelősség részletesebb kifejtése nem tartozik feladataink közé.

C./ Értékmozzanatok a polgári jogban

22. A polgári jog által kifejezett, jogilag szabályozott

értékmozzanatok közül az első, a legfontosabb kétségtelenül az ár. Az ár olyan értékmozzanat, amely a csereviszonyoknak, a fettekben részletesebben tárgyalt akaratlagos formájához, a szerződéshez kapcsolódik. Éppen ezért a polgári jognak elvileg nem feladata az ár közhatalmi uton való meghatározása, az árszabályozás jogrendszerbeli elhelyezését tekintve nem a polgári jog része. Ennek ellenére az árszabályozás és a polgári jog között igen lényeges összefüggések vannak. Az összefüggések egyike annak a kérdésnek a felmerülésében áll, hogyan alakul a polgári jogviszony tartalma abban az esetben, ha az ellenértéket, az ár valamilyen formában közhatalmi uton állapítják meg. Ez természetesen ismét igen eltérő megítélés alá eshet aszerint, hogy a közhatalmi árszabályozás tartalmilag miként alakul. Ebben a vonatkozásban - a szocialista jogrendszerek tapasztalatait alapul véve - mindenekelőtt aszerint kell különbséget tenni, hogy a közhatalmi árszabályozás egyoldalú vagy kétoldalú-e, tehát hogy hatálya csak az egyik félre terjed-e ki vagy mindkét, illetőleg mindegyik szerződő félre. Az egyoldalú közhatalmi árszabályozásnak a polgári jog szempontjából közvetlen jelentősége nincsen. Az ilyen árszabályozás /pl. kalkulációs tényezők vagy csak az egyik félre kötelező irányárak megállapítása stb./ merőben a közhatalom irányában fennálló kötelezettséget jelent, amelyet éppen ezért ebben az alakjában a polgári jog, illetőleg az általa szabályozott áruviszony területére nem lehet átvinni, nem lehet polgári jogi szankciókkal biztosítani. Ez gyakorlatilag annyit jelent, hogy az ilyen egyoldalúan kötelező árszabályozás alapján az egyik fél semmiféle ígérennyel, illetőleg többletígérennyel nem léphet fel a másik féllel szemben, semmiféle polgári jogi felelősséget a másik irányában nem érvé-

nyesíthet, hanem a jogviszony elvileg úgy alakul, mintha közhatalmi árszabályozás egyáltalában nem léteznék. Az ilyen árszabályok betartása, érvényesítése az áruviszonyban, illetőleg a megszegésük esetére való helytállás kizárólag annak a félnek az ügye, akihez az ilyen árszabályozás szól.

A polgári jog területére a közhatalmi árszabályozás csak akkor lép be, ha a csereviszonyban résztvevő valamennyi félhez szól, valamennyi félre nézve állapít meg az ár kialakításával kapcsolatos kötelezettséget. Ennek tartalma természetesen ismét igen eltérő lehet: fix ár megállapítása, maximális, illetőleg minimális ár megállapítása stb. Ilyen esetekben a polgári jog feladata annak a kérdésnek a szabályozása, miképp alakul a jogviszony tartalma, ha a felek ezeket a bilaterális, illetőleg multilaterális közhatalmi árszabályokat megsértik. Elvileg lehetne ugyan arra az álláspontra is helyezkedni, hogy az ilyen árszabályoknak nincs közvetlen polgári jogi szankciójuk, hanem ilyenkor a jogviszony tartalma és az árszabályok esetleges megsértése nyomán beálló közhatalmi /rendészeti vagy büntetőjogi/ felelősség egymástól független. A jogviszony tehát tartalmilag úgy alakul, ahogyan a felek megállapodtak, megint más kérdés, hogy a feleknek az állam irányában a közhatalmi felelősség szabályai szerint helyt kell állniok. Az árszabályozás és a polgári jog ilyen éles kettéválasztása azonban /ez a kettéválasztás lehetősége egyébként is attól függ, hogy a jogszabály hogyan rendelkezik/ csupán elvi lehetőség. A közhatalmi árszabályozás hatékonyságát ugyanis legalábbis lényegesen csökkentené, ha a polgári jogviszony tartalma az árszabályozástól függetlenül alakulna. A polgári jognak is segítenie kell abban, hogy a közhatalmi árszabályozás valóban érvényesüljön. A polgári jog ezt a

segítséget mindenekelőtt a hagyományos érvénytelenségi szankciók alkalmazásával adhatja meg, tehát úgy, hogy érvénytelennek mondja ki a szerződést annyiban, amennyiben a kötelező árszabályozás rendelkezéseibe ütközik. Az érvénytelenségi szankció alkalmazása után elvileg ismét kétféle lehetőség nyílik. Vagy megelégszik a polgári jog a kötelező árszabályozást sértő szerződés részleges érvénytelenségének kimondásával, - mely esetben ismét további és itt nem tárgyalható kérdés az, mi lesz a részleges érvénytelenség folytán az egész szerződés sorsa, vagy kiegészíti az érvénytelenségi, tehát elvileg negatív tartalmu szabályt egy pozitív tartalommal, tehát megszabja, hogy ilyenkor a jogviszony az érvénytelenné vált kikötés helyett milyen értelemben alakul. Ez az utóbbi teremti meg teljesen a közhatalmi árszabályozás és a polgári jog összhangját.

23. A kötelező árszabályozás azonban csak a lehetőségek egyike, amelyek az ár, mint akaratlagos érték problémájával kapcsolatban felmerülnek. A közhatalmi árszabályozás a kérdést mint egy kívülről vette fel azáltal, hogy a polgári jogviszony külső beavatkozás folytán részesül hátrányos megítélésben. Ugyanez a lehetőség előállhat azonban mintegy a polgári jogon belül is, az áruviszony akaratlagos talaján akkor, ha a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás között feltűnően nagy értékkülönbség mutatkozik. Ez a nálunk antiszinallagmatikusnak nevezett szerződés esete. A szolgáltatás és ellenszolgáltatás feltűnő aránytalansága - legalábbis bizonyos esetekben - a legtöbb modern jogrendszert, kapitalistát és szocialistát egyaránt - beavatkozásra készteti. Régen eltűnt az az idő, amikor - a klasszikus, szabadversenyos kapitalizmus idején - a magánjog elvileg nem törődött azzal, hogy a szolgáltatások aránya a felek között miképp

alakul. Legalábbis olyan esetekben, amikor az egyik fél a másik fél helyzetének valaminő kihasználására köt ki a maga számára feltűnően aránytalan előnyt, a legtöbb jogrendszer polgári jogi értelemben vett uzsoráról beszél és ennek következményeit az áruviszony jogi szabályozásában is érvényesíti. Nem általános azonban a magyar jogrendszerben jelelni követt az a megoldás, amely az antiszinallagmatikus szerződést az uzsora határain felül, tehát akkor is szankció alá helyezi, ha uzsorás szándékról nincs szó, hanem egyszerű objektív aránytalanság áll fenn. Az antiszinallagmatikus szerződés, amelynek egyébként történeti elődjei vannak az európai jogrendszerekben, viszonylag új intézmény a magyar polgári jogban. Azx eltelt néhány év tapasztalatai még nem elegendők arra, hogy a hitelesség igényével alakítsunk ki véleményt arról, vajon beválik-e az az áruviszony szerkezetével elvileg összeférő, sőt az áruviszony elvont szerkezeti sémáját szinte/^{közvetlenül}nyomon követő szankció.

Annyi máris bizonyosnak látszik, hogy ebben a tekintetben is sok mulik a birói gyakorlaton. Ha a birói gyakorlat az antiszinallagmatikus szerződés intézményét kicsinyesen alkalmazza, tehát úgy, hogy gyakorlatilag megsemmisíti az áruviszonyban szükségképp benne rejlő kockázat mozzanatát, akkor bizonyosan többet árt, mint használ. Ha azonban a birói gyakorlat úgy alakul, hogy ezt az intézményt az áruviszonyok természetével számolva nagyvonaluan, tehát valóban csak feltűnő, kirívó esetekre alkalmazza, az intézmény elvileg beválhat. Ezen a gyakorlati tapasztalaton felül már most is látszik, hogy az antiszinallagmatikus szerződés dogmatikailag további kidolgozásra szorul. Határesetekben ez az intézmény igen közeli kapcsolatba kerülhet más polgári jogi intézményekkel /pl. a hibás teljesítés szabályaival/ és az elhatárolás gyakorlati nehézségekre ve-

zethet.

Az antiszinallagmatikus szerződés szubjektív formája, az uzsora, számos modern európai jogrendszerben ismert és bevált intézmény. A polgári jog lehetőségei az uzsorás szerződés jogi szabályozása körül elvileg kétfélek. Az egyik az uzsorás szerződés tényállásának szubjektív meghatározása, tehát olyan szabályozás, hogy uzsorás szerződésről csak akkor lehet szó, ha a kiuzsorázott az uzsorás szerződés ellen annak bizonyításával lép fel, hogy az uzsorás az ő könnyelműségének, tapasztalatlanságának, tehát általában szubjektív fogyatékoknak kihasználásával kötötte ki saját részére az uzsorás előnyt. A másik lehetőség az, hogy eltekintünk ezeknek a szubjektív mozzanatoknak a tételes felsorolásától és az uzsorát már akkor megállapíthatónak tartjuk, ha az uzsorás a másik fél /bármilyen méltánylást érdemlő/ helyzetének kihasználásával köt ki a saját részére aránytalanul előnyt. A kétféle megoldási lehetőség elvileg az uzsora megítélésének kétféle fokát is jelenti. Természetes, hogy ilyen választási lehetőség mellett a magyar jog az utóbbi állásponton áll.

24. A polgári jogviszonyban rejlő értékmozzanatok másik formája, és pedig szankciós formája a kártérítés, amely közvetlenül az áruviszonyban bennerejlő összekapcsolódási lehetőség, illetőleg szükségesség szankciós formájához, a felelősségi jogviszonyhoz kapcsolódik. A kártérítés természetesen nem egyetlen következménye a felelősségi jogviszonynak. Mindenesetre azonban a legtipikusabb, a legáltalánosabban alkalmazott polgári jogi szankció, amelyet nem alap nélkül lehet - az árral szembeállítva - szankciós egyenértéknek nevezni.

A kártérítéssel, mint szankciós egyenértékkel kapcsolatban számos elméleti probléma merül fel. Ezek közül csak a legfontosabbak kíséreljük meg ehelyütt kiemelni. A kártérítéssel kapcsolatos törvényhozási tapasztalatok, a szocialista és a kapitalista törvénykönyvek szabályai egyaránt arra mutatnak, hogy a polgári jogviszony testére szabott kártérítési szankciók egyik legfontosabb vonása a kártérítés egyenértéki jellege, tehát az a vonása, hogy a kártérítésnek elvileg azonos értékűnek kell lennie az okozott kárral. A kártérítésben kétségtelenül benne van az eredeti állapot helyreállításának gondolata, amelyet egyes polgári törvénykönyvek, így a magyar is, kifejezetten említnek. A kártérítés nevezetesen az eredeti állapotot általában nem naturális jelleggel állapítja helyre, hanem pénzben "váltja meg" azt a kárt, amelyet a jogsértő okozott. A polgári jogi kártérítés egyenértéki jellege mármint egyes szocialista jogrendszerekben nem volt mindig világos. Nem volt világos nevezetesen az, hogy az áruviszonyok testére szabott felelősségnek, illetőleg az ebből eredő kártérítésnek szükségképp egyenértékűnek kell lennie az okozott kárral. Ha talán a törvényhozásban nem is, de a bírósági gyakorlatban és egyes jogpolitikai elgondolásokban is unos-untalan felmerülnek olyan felfogások, hogy a felelősség megítélésénél általában nem helyes egyes kiszakított magatartásokat vizsgálni, hanem a megfelelő széleskörű információk birtokában az eljáró személy egész magatartását, tevékenységének összeredményét kell mérlegelni. Az ilyesfajta elgondolások mindig arra mutatnak, hogy a polgári jogi kártérítés és az áruviszonyon alapuló felelősség szükségszerű összefüggése nem világos, hogy a polgári jogi, tehát éppen ezért egyenértéki felelősség alkalmazása körül olyan gondolatok merülnek fel, amelyek éppen a nem áruformájú felelősségi formáknál, az elvileg

személyi helytállás körében lehetnek indokoltak. A kártérítés megállapításának az áruviszony körében csak az lehet az alap-gondolata, hogy a polgári jog, amely áruviszonyt szabályoz, a felelősség körében ezt az áruviszonyt mintegy megfordítja: szankciós jelleggel kapcsolja össze, azokat a feleket, akik nem szankciós, hanem akaratlagos jelleggel a csereviszonyban ugyis összekapcsolódnak. Ez világosabban kifejezve annyit jelent, hogy a polgári jog az okozott kárral egyenértékű és annál semmi esetre sem több kártérítésre kötelezi a jogsértőt. A kártérítésnek az okozott kárral való egyenértékűsége körül pedig a károkozáson kivüleső egyéb magatartásoknak nincs jelentőségük. - A kártérítés szabályszerűen egyenértéki jellege természetesen nem lehet akadálya olyan kivételes szabály alkotásának, amely felhatalmazza a bíróságot arra, hogy adott esetben, különösen ha a teljes kár megtérítése a károkozóra kivételesen súlyos, elviselhetetlen terhet jelentene, a kártérítés összegét mérsékelje. Az ilyen lehetőség azonban, amely a modern polgári törvénykönyvekben ismételten előfordul, minden esetre csak kivételes, sőt ritka kivételként alkalmazható eljárás lehet, semmi esetre sem érintheti a kártérítés elvileg és szabály szerint egyenértéki jellegét.

25. Egy második, az előzőnél lényegesen nehezebb elvi probléma, amely jellegzetesen az európai szocialista jogrendszerekben merül fel, az un.reális teljesítés elvével függ össze. A reális teljesítés elve szorosabb értelemben annyit jelent, hogy a szerződéses viszonyok körében a pénz nem helyettesíti az árut, hogy tehát általában a szerződés naturális teljesítésének a kikényszerítésére kell törekedni mindaddig, amig ez egyáltalában lehetséges, s a teljesítés pénzben való megválasztására

csak kivételesen, végső esetben kell lehetőséget biztosítani. A szocialista jogrendszerek ennek az elvnek az érvényesítése során odáig mennek, hogy bizonyos körön belül, különösen állami vállalatok egymásközi viszonyában kizárják a naturális teljesítésnek pénzbeli kártérítéssel való helyettesítését még akkor is, ha a felek ebben megállapodnak. Megítélésünk szerint a reális teljesítés elvének ilyen értelmezése nem következik szükségszerűen annak a szocialista jogrendszer alapelveiből, hanem elsősorban annak következménye, hogy a szocialista társadalom gazdasági mechanizmusa és természetesen az azt kifejező polgári törvénykönyvek is bizonyos ideig az áruviszonyok korlátozottságára épültek fel. Olyan körülmények között, amikor a szocialista jogrendszer is nagyobb súlyt fektet a vállalati önállóságra, az egyes vállalatok között az áruviszonyok felélénkítésére és ezzel összefüggésben az ezt lehetővé tevő jogalkotásra is, véleményünk szerint nem lesz többé indokolt a szerződésért való helytállás körében a naturális szolgáltatás pénzre való átválthatóságától ilyen mereven elzárkózni.

26. Az áruviszony és a kártérítés kapcsolatait vizsgálva, szinte természetesen merül fel az un. nemvagyoni kártérítés problémája. A szocialista jogrendszerek ebben a vonatkozásban többé-kevésbé egységesen azt az elvet követik, hogy nemvagyoni értékek pénzben nem fejezhetők ki, éppen ezért nem is válthatók meg, nem-vagyoni érdeksérelemért tehát pénzbeli kártérítésnek nem lehet helye. Nehéz kitérni az ilyen gondolatmenet logikájának meggyőző ereje elől. Magunk is azon a véleményen vagyunk, hogy a polgári jogi értelemben vett kártérítésnek a nemvagyoni érdeksérelemnek szankcionálására való felhasználása

nálása elvileg nem lehetséges. Ennek ellenére meggondolást érdemel az a tapasztalat is, hogy a nemvagyoni károkozó anyagi hátránnyal sujtása igen hatékony megtorló és nevelő eszköz, végső fokon tehát igen jelentős eszköze az ilyen érdeksérelem megelőzésének. Ezért - anélkül, hogy támogatni kívánnánk a nemvagyoni kártérítés gondolatát, - megfontolandónak tartjuk a nemvagyoni érdeksérelmekért való felelősség intézményei között egy "fájdalomdíj" jellegű eszköz felhasználását. Kétségtelen, hogy ez a "fájdalomdíj" nem kártérítés és nem is lesz soha alkalmas nemvagyoni érdeksérelem pénzbeli megváltására - egyszerűen azért, mert ez egyáltalában nem lehetséges. A felelősség hatékonyságának fokozása miatt azonban az ilyesféle bírság-jellegű eszköz olyan társadalmi rendszerekben, amelyekben az áru-pénzviszonyok nagyobb szerepet játszanak, igen hasznos szerepet tölthet be.

27. Az áruviszony és a polgári jogi felelősség kapcsolata körében - különösen ha ez a kapcsolat adott esetben a gazdaságpolitika oldaláról merül fel, általában is meggondolást érdemel a felelősség hatékonyságának kérdése. Felelősségi szabályokban ugyanis a szocialista gazdaságpolitika egyik változata sem szükkölködik. Mégis helyenként azt lehet tapasztalni, hogy a kis dolgokban érvényesülő, gyakran kicsinyeskedő felelősségrevonás együttjárhat a nagyméretű felelőtlenességgel is. Ezért az egész felelősségi rendszer, benne a polgári jogi felelősség szabályozása is, mindenekelőtt abban a vonatkozásban szorul megvizsgálásra, miként lehet a jogi felelősséget általában s a polgári jogi felelősséget különösen hatékonyabbá tenni, általában miben állanak adott felelősségi forma hatékonyságának általános feltételei?

A tapasztalat megítélésünk szerint azt mutatja, hogy a jogi felelősség akkor hatékony, ha az adott felelősségi rendszer elvi alapjaiban, tételes szabályozásában és gyakorlatában egyaránt megfelel két fontos követelménynek. Az egyik követelmény az, hogy az adott felelősségi forma összhangban legyen az alapul fekvő társadalmi viszonyok objektív természetével, a másik az, hogy az alkalmazásra kerülő szankció megfelelő arányban legyen az elkövetett jogsértéssel. Ez a két követelmény természetesen egységben jelentkezik, voltaképpen ugyanannak a követelménynek két oldaláról van szó, mégis lehetségesnek látszik a két követelményt a részletesebb kifejtés céljára külön-külön megvizsgálni.

A gazdasági élet területén az a követelmény, hogy az alkalmazott felelősségi forma feleljen meg az alapul fekvő társadalmi viszonyok természetének mindenekelőtt annyit jelent, hogy a gazdasági élet viszonyai körében a felelősségnek mindenekelőtt áruformájúnak kell lennie. Az áruformájú felelősség, az egyenértéki felelősség pedig akkor hatékony, ha az árutulajdonos-szervezeteknek valóban érdekük a szabályszerű eljárás, ha tehát nem kívülről kell a közérdek szempontjából kívánatos eljárást rájuk kényszeríteni, hanem saját érdekeik is a közérdek szempontjából kívánatos eljárás felé huzzák őket. A minden áron való utasítgatás és az azok megszegése esetére alkalmazott, gyakran közhatalmi jellegű felelősségrevonás egyebek között azért nem hatékony, mert mögötte gyakran hiányzik a valóságos érdek, mert az alkalmazott felelősségi forma nem számol vagy nem számol eléggé az alapulfekvő viszonyok áruterminológiai természetével. - Mivel azonban szocialista viszonyok között az áruviszony a kollektívák egymásközi kapcsolatában jelentkezik, a kollektívák belső viszonyai pedig nem áruviszonyok, de szükségképp össze-

függenek az áruviszonyokkal, az egyenértéki, áruformájú felelősség is csak akkor lehet hatékony, ha elvileg továbbgördülhet a vállalatban, illetőleg a szövetkezeten belülre és itt munkaköri felelősséggé változhat. A munkaköri felelősség azonban ismét csak akkor lehet hatékony, ha a közérdeknek megfelelő eljárás egyik oldalról a vállalatnak, másik oldalról a dolgozónak valóban érdeke, ha tehát éppen ezért bármelyik felelősségi forma érvényesítésére elvileg csak kivételesen kerül sor. - Még kivételesebb alkalmazás esetén lehet csak hatékony az áruviszonyokhoz kívülről közeledő közhatalmi természetű felelősség, különösen a büntetőjogi felelősség. A büntetőjogi felelősség általában nem alkalmas eszköz az áruviszonyok vagy a munkaviszonyok rendszeres szankcionálására. Az alapul fekvő viszonyok természetének csak akkor felel meg, ha az állami közhatalom beavatkozása kivételesen valóban indokolt az áru- és a munkaviszonyok menetét súlyosan zavaró cselekmények ellen.

A másik követelmény, amely az elsővel együtt biztosíthatja csak a felelősségi rendszer hatékonyságát, az alkalmazott szankció mértékétől függ. Az áruformájú felelősség esetében a jogalkotó választási szabadsága természetesen elvileg korlátozott, mert a felelősség elvileg egyenértéki természetű. Ha azonban - mint az a modern gazdasági viszonyok között és különösen a kártérítési szankciók alkalmazása körül rendszerint történik - a jogalkotó a kártérítést általánýösszegben, tehát kötbérként vagy ehhez hasonló jelleggel szabja ki, a szankció mértékének a felelősség hatékonysága szempontjából már lényegesen nagyobb szerepe lehet. Még nagyobb a szankció mértékének összefüggése a felelősség hatékonyságával a munkaköri és a közhatalmi felelősség esetében. A tulságosan alacsony szankció nemtörődöm-

séget, a tulságosan magas szankció fásult belenyugvást, fatalizmust eredményez, mindkét esetben gyengül a szankció mozgósító ereje, csökken a felelősség hatékonysága.

A két követelmény természetesen csak együtt és egységben érvényesülhet. A felelősségi szankció lejjebb vagy feljebb helyezése önmagában nem segít, ha az adott felelősségi forma nem felel meg az alapul fekvő viszonyok természetének. Megfordítva az alapulfekvő viszonyok természetének megfelelő szankció sem hatékony, ha az tulságosan magas vagy tulságosan alacsony.

28. Az előadottakkal voltaképpen egyetlen tételt kívántunk bizonyítani: azt, hogy a polgári jog minden jelensége, minden alapintézménye végső fokon az áruviszonyból, mint materiális alaptól, annak jogi tükröződéséből származik és onnan magyarázható. Szocialista viszonyok között mindazokat a bizonytalanságokat, vitákat, amelyek a polgári jognak a jogrendszerben elfoglalt helye és alapintézményei körül eddig mutatkoztak és ma is mutatkoznak, alapjában arra lehet és kell visszavezetni, hogy az áruviszonyok szerepe és helye a szocialista társadalmi rendben bizonytalan volt. Nem lehet állítani, hogy a legújabb közgazdaságtani irodalom, amely egyébként számos kérdésben kiemelkedően fontos eredményeket ért el, - ezt a bizonytalanságot eljesen eloszlatta volna. Számos olyan közgazdaságtudományi kérdés vár még megvilágításra, amelyeknek megoldása a polgári jog tudományának számos kérdésében a tisztánlátás vagy tisztábban látás feltétele. Így különösen hiányzik számunkra a szocialista körülmények között termelt és forgalomba hozott árunak, valamint az árukapcsolatoknak olyan sokoldalú és mélyreható elméleti közgazdaságtani elemzése, mint az a magántulaj-

don talaján létrejövő árura és áruviszonyra nézve Marx műveiben rendelkezésre áll. Természetesen addig is, amíg az elméleti közgazdaságtan ezt a munkát elvégzi, a polgári jog tudományának nem szabad és nem is kell tétlenül várakoznia, hiszen már az eddigi közgazdaságtani eredmények is termékenyítően hatottak és hatnak a polgári jog tudományára. A közgazdaságtani elemzést azonban jogász megfelelő tudományos igénnyel nem végezheti el.

Ha a fentiekben sikerült volna bizonyítani, hogy a polgári jog vagyoni része nem egyéb, mint az áruviszonyok közvetlen jogi tükröződése, innen már csak egy lépés kell ahhoz, hogy továbbmenve kitekintsünk azokra a nemvagyoni viszonyokra is, amelyek a polgári jog elválaszthatatlan összefüggése közismert és további bizonyítására nem szorul. Ezekre a nemvagyoni viszonyokra, - smint az alább külön törekszünk majd kimutatni - az a jellemző, hogy a polgári jog e nemvagyoni, személyiségi viszonyokra a sajátos polgári jogi, tehát az áruviszonyokra jellemző szabályozási módszert terjeszti ki, e nemvagyoni viszonyokat áruformában, az áruviszonyok tükröződésére jellemző módon szabályozza. Ha ezt a két eredményt egymással összefüggésbe hozzuk, előttünk áll a szocialista polgári jog lényegének, ha tetszik fogalmának teljes meghatározása. Eszerint a polgári jog a szocialista jogrendszernek az az ágazata, amely a szocialista körülmények között létező áruviszonyokat, valamint a velük elválaszthatatlanul összefüggő nemvagyoni /személyiségi/ viszonyokat az áruforma tükröződésének megfelelő módszerrel szabályozza.

III.

A gazdasági társaságok jogának elvi kérdései

29. Első pillantásra úgy tűnik, hogy a gazdasági társulás és jogi szabályozásának kérdései csak annak nyomán vetődnek fel, hogy új gazdaságpolitikánk - a többi európai szocialista ország gazdaságpolitikai törekvéseihez hasonlóan - a piaci viszonyok kiterjesztését tűzi ki célul a termelőeszközök társadalmi tulajdona alapján. A gazdasági társulási jog elvi kérdéseinek ez az első megközelítése helyes is annyiban, hogy a piaci viszonyok mechanizmusa már a magántulajdon alapján is /a tőkés felhalmozás, valamint a tőke koncentrációjának és centralizációjának folyamatában/ szükségszerűen társulásra vezetett s bár a szocialista belső piac mechanizmusát illetően még csak most fogunk kellő tapasztalatokat szerezni, bizonyosra vehető, hogy nem lesz ez másképp a központilag tervezett és közvetett eszközökkel szabályozott, a termelőeszközök társadalmi tulajdona alapján kialakuló piac viszonyai között sem. A piaci mechanizmus hatására ugyanis a vállalatok között szükségképp differenciálódás megy végbe. A sikeres gazdasági tevékenység az anyagi eszközök felhalmozását eredményezi annak a vállalatnak a rendelkezése alatt, amely eredményesen működött. Ez a felhalmozás, a vállalatok differenciálódása társadalmi érdek is, hiszen annak következménye, hogy az egyik vállalat jobban elégitette ki a társadalmi szükségleteket, mint a másik. A jól dolgozó vállalat természetesen törekedni fog a felhalmozott eszközökből elsősorban saját tevékenységének bővítésére, korszerűsítésére, hogy ezáltal saját tevékenysége körében további sikereket érhessen el, eredményesen helytállhasson a kialakuló versenyben. Emellett éppen a nagyobb gazdasági eredményre törekvés szükségessé teheti, hogy a vállalat más vállalatokkal valaminő gazdasági "szövetségre", társulásra lépjen.

Mivel a felhalmozás nem mindig ott jelentkezik, ahol arra társadalmilag leginkább szükség van, társadalmi érdekből is lehetővé kell tenni a sikeresen dolgozó vállalatnál felhalmozódó anyagi eszközök átáramlását a népgazdaság olyan területeire, ahol felhasználásuk indokolt. Ennek az átáramoltatásnak is egyik eszköze lehet a társulás.

A mi számunkra azonban, a XX. század második felében élő és fejlődő szocialista társadalmak számára a társulási formáknak a piaci viszonyok fejlesztésén és szabályozásán felül, pontosabban azzal együtt van egy másik, az előbbinél általánosabb jelentősége is. E második indok a modern termelőerőkben rejlik. Közhely az a megállapítás, hogy a modern termelőerők, a nagy hatásfoku gépek, berendezések, felszerelések nagyméretű, igen intenzív gazdasági tevékenységet, nagy gazdálkodó egységek kialakítását teszik lehetővé és egyben szükségessé is, mert csak ilyenkor használhatók fel gazdaságosan. A nagy gazdálkodó egységek kialakítása éppen ezért kezdettől fogva természetes törekvése volt a megszülető és továbbfejlődő szocialista gazdasági rendnek, - egyszerűen azért, mert ez a rend modern termelőerők talaján fejlődik ki, vagy mindenesetre ilyen termelőerők kifejlesztésére törekszik.

Ha tehát arra a kérdésre keresünk választ, mi az objektív oka a társulás és a társasági jog kérdései felvetődésének, kettős magyarázatot adhatunk. Az egyik abban van, hogy a modern termelőerők szükségképp nagyméretű gazdasági tevékenységre vezetnek, ennek egyik módszere pedig kétségtelenül a társulás. Az új gazdaságpolitika körülményei között továbbá ez a modern termelőerők létéből szükségszerűen folyó követelmény további lökést kap annak következtében, hogy az állam a piaci viszonyok

kiterjesztésére törekszik, az pedig szükségképp - egyebek között társulás útján elérhető - nagyméretű gazdasági tevékenység kifejlődésére vezet.

30. A hagyományos társulási formák - akár közvetlenül a piaci viszonyok, akár távolabbról a modern termelőerők hatására - magántulajdonosi viszonyok között fejlődtek ki. Idézzük emlékezetünkbe ezeket a társulási formákat, - nagy vonásaiban olyan sorrendben, ahogyan történetileg kifejlődtek.

a./ Valamennyi magántulajdonon alapuló társulási forma őse Európában a római jogi societas, a társasági szerződés. Bár a római jogi források közismert szűkössége miatt a római jog tudományában azt a kérdést nem lehet egyértelműen lezártnak tekinteni, gyakorlatilag bizonyosra vehető, hogy a római jogi societas őse viszont a Gaius által említett még ősbibb consortium, az apa halála után házközösségben /és ennek következtében tulajdonközösségben is/ maradó fiuk összessége.^{6/} A római jogi társaság tehát a tulajdonközösségből fejlődik ki, mintegy a statikusan szemlélt tulajdonközösség mozgásának, dinamikájának, gazdasági tevékenységének jogi formájaként. A római jogi társaság ősi jellegére mutat, hogy ez a társadalmi forma még a praetori jogfejlesztés előtti római jog, a ius civile intézménye. Joggal lehet tehát állítani, hogy a társulás és a társulási formák őse egyidős a magántulajdonnal. Nem célom ehelyütt végigkísérni a társasági szerződés részletszabályainak fejlődését a római jogban. A római jogi társaság mindenesetre már az egyszerű árutermelés viszonyai között túlnőtte a házközösség kereteit, nagyobb méretű gazdasági tevékenység jogi szabályozására is alkalmassá vált. Szintén nyitott kérdés, de sokan vall-

ják azt a nézetet, hogy a társaság egyes formái /p. az u.n. societas publicanorum/ már a római jogban is külső egységekként, jogi személyekként tűntek fel.^{7/} A társaság azonban a római jogban nem vált általában, tehát minden alakjában jogi személlyé, hanem megmaradt a társasági tagok, azaz a társtulajdonosok belső kötelmi viszonyának. A későbbi, középkori jogfejlődés mindenesetre ebből indult ki.^{8/}

b./ A házközösség és az ezen alapuló közös kereseti tevékenység, az ezt megalapozó és kísérő tulajdonközösség jogi formájaként alakult ki az észak-itáliai városállamokban a középkori "compagnia", amely a modern viszonyok között is létező, nálunk is ismert közkereseti társaság őse. Jogállását tekintve csak röviden utalok arra, hogy a jogalkotásban és a tudományos irodalomban egyaránt és mindvégig vitás volt, vajon a közkereseti társaság kifelé is jogi egység, tehát jogi személy-e, vagy csupán közös név, amely alatt a társasági tagok üzletüket folytatják. A közkereseti társaság mindenesetre mindvégig megmaradt az igen kisméretű, szoros bizalmi viszonyon alapuló társulás jogi formájának. Erre mutat különösen a közkereseti társaság tagjainak minden jogrendszerben meglévő közvetlen és egyetemleges felelőssége a társaság tartozásaiért. Minden vitát félretéve bizonyos azonban, hogy már a közkereseti társaság is megindult a külső jogi egységgé, vagyis a jogi személlyé válás útján, mert a társasági vagyon és az egyes társak magánvagyonuk között még azok is különbséget tesznek, akik a közkereseti társaság jogi személyiségét egyébként nem ismerik el.

c./ Ugyancsak középkori /egyések szerint már római jogi/ eredetű a társulási formák egy harmadik, a mi régi jogunkban is

ismert változata a betéti társaság. Ennek őse a római kori, vagy középkori hajókölcson, amelyet a pénzember adott a hajótulajdonosnak, vagy hajóskapitánynak /commenda/. A kölcsönössze korlátozottságából eredet a betéti társaság kültagjának korlátozott felelőssége, szemben a beltág korlátlan felelősségével. A kültág betétjének forgalomképességét utóbb azzal is elősegítették, hogy a betéttel összefüggő jogokat részvény inkorporálta. Ez a nálunk nem ismert betéti részvénytársaság. A betéti társaság jogi személyisége ugyanugy sok vitára adott alkalmat, mint a közkereseti társaságé.

d./ Későbbi eredetű, de ugyancsak egy kölcsönforma, nevezetesen az államkölcson volt az alapja a részvénytársaság kifejlődésének. A középkori városállam hadi, vagy egyéb célokra államkölcson-t bocsátott ki, a hitelezőket, a kölcsönjegyzőket természetesen nyilvántartották, sőt a nyilvántartásból a hitelezőnek okiratot is adtak. Az államkölcson-jegyzék összessége /compera/ volt az őse a mai részvénytársaságnak, amely már kezdetől fogva jogi személyként fejlődött ki. A kölcsönjegyzőkből alakult ki a részvénytársaság közgyűlése, ez a társaság ügyeinek folyamatos intézésére kisebb bizottságot /a mai igazgatóság őseit/, ellenőrzésére pedig egy másik bizottságot /a mai felügyelő bizottság őseit/ választott. A kölcsönjegyzőből, akinek felelőssége a már említett okokból eleve csak korlátozott lehetett, a kölcsönösszeg befizetését igazoló és a követelés forgalomképességét biztosító okirat általánossá válásával részvényes lett, aki csak a részvény ellenértékének megfizetésére volt köteles, a társaság kötelezettségeiért azonban egyébként nem volt felelős. Aki ismeri Marx fejtegetéseit arról a szerepről, amelyet az államkölcson játszott a magántulajdon tőkévé fejlődésében,^{9/} pontosan nyomonkísérheti e gazdasági tételek visszatükröződését

a részvénytársaság, mint jogi forma kialakulásában.

e./ A részvénytársasággal párhuzamosan fejlődött ki teljesen azonos történelmi gyökerekből a magántulajdonosi társulási formáknak Magyarországon legkésőbb bevezetett fajtája, a korlátozott felelősségű társaság. A kft. alapvonásaiban ugyanolyan szerkezetű, mint a rt., - azzal a különbséggel, hogy az üzlet-résről értékpapírt nem állítanak ki, s hogy szervezete és működésének mechanizmusa is rendszerint sokkal egyszerűbb, mint a különösen eleinte nagyon nehézkes részvénytársaságé. Általános tendenciaként talán azt lehetne mondani, hogy a kontinentális jogrendszerekben a részvénytársaság, míg az angolszász jogrendszerekben a korlátozott felelősségű társaság /private company/ volt a fejlődés fő útja.

A legtöbb kapitalista jogrendszer az u.n. kereskedelmi társaságok közé sorolja a szövetkezeteket is. El kell ismerni, hogy a szövetkezetek is gazdasági társulásokként keletkeztek és fejlődtek tovább. Mivel azonban szocialista körülmények között a szövetkezeteknek, különösen a mezőgazdasági és az ipari termelőszövetkezeteknek különleges, s itt nem tárgyalható szerepük és ezt tükröző jogi szabályozásuk van, a szövetkezetek kialakulásának történelmi gyökereivel ehelyütt nem foglalkozom.

31. A felsorolt társulási formák valamennyien magántulajdonosi viszonyok, közülük egyesek a tőkés viszonyok termékei. Ennek hangsúlyozását itt azért is szükségesnek tartom, mert nem is szorul bizonyításra, hogy a felsorolt társulási formák nem vehetők át minden kritika nélkül a szocialista jogrendszerbe és nem szolgálhatnak szocialista vállalatok társulásának formául. Ami azonban a természetesen szükséges kritika szempontjait illeti, a jogtörténeti fejlődés adataiból, az ennek során kialakult

társulási formák fő vonásaiból igyekeznünk kell megkülönböztetni azokat az elemeket, amelyek egyszerűen az áruviszonyok, a piaci viszonyok /bár természetesen magántulajdonosok piaci viszonyainak/ termékei és azokat, amelyek kifejezetten és közvetlenül a magántulajdonhoz, mint ilyenhez kapcsolódnak. Az előbbieket viszonylag könnyen, kevés átalakítással fel lehet használni egy szocialista társulási jog kialakításánál, az utóbbiakat azonban erre a célra természetesen nem lehet felhasználni.

E kritikai szempont előrebocsátásával és világos meghatározásával ~~ix~~ le lehet vonni bizonyos általános tanulságokat a társulási formák jogának történeti fejlődéséből, olyanokat, amelyek megítélésünk szerint nem a társulási formák magántulajdonosi jellegéhez, hanem ahhoz kapcsolódnak, hogy mindezekben az esetekben a piaci viszonyok fejlődéséről, az értéktörvény hatásáról van szó. Ezek a tanulságok véleményem szerint a következők.

a./ Valamennyi társulási forma végsősoron a tulajdonközösségből fejlődött ki, minden társulás - természetesen igen eltérő jogi formák közvetítésével - tulajdonközösséget jelent. Tulajdonközösség alatt itt természetesen nem csupán a szorosan vett tulajdonjog közösségét, tehát hányados, vagy hányad nélküli tulajdonközösséget értek, hanem a tulajdonközösségen alapuló, általa feltételezett kötelmi jogviszonyok, tehát követelések és tartozások közösségét is.

b./ A társulás kezdetben csupán a tagok egymás irányában fennálló, tehát belső, kötelmi természetű viszonya. A társulás kifelé, harmadik személyekkel szemben a tagoktól viszonylag különálló jogi egységként, önálló jogalanyként nem jelentkezik. A társulási formák fejlődésében azonban elkövetkezik egy olyan

pont, amelyen túl a társulás nem csupán a társtagok belső, kö-
telmi természetű viszonya többé, hanem kifelé is önálló, a ta-
gok személyétől és vagyonától elkülönülő jogi egységgé, önálló
jogalannyá, jogi személlyé változik. A jogi személyiség ugyanis
nem jelent egyebet, mint az áruviszonyok fejlődésének azt a pon-
ját, amelyen túl már normális lebonyolódásukat zavarja az, hogy
a társulásban résztvevő tagok személyében beálló véletlenszerű
körülmények /pl. halál, kilépés stb./ közvetlenül kihatnak a
harmadik személyekkel fennálló kapcsolatokra. El kell tehát vá-
lasztani a belső viszonyokat a külsőktől, a társtulajdonosok
egymásközi belső kapcsolatait a társulásnak, mint egésznek
külső, harmadik személyekkel szemben fennálló viszonyaitól. En-
nek az elválasztásnak a jogi eszközök s egyben az áruviszonyok
olyan fokú fejlettségének kifejezője a nagy "jogi rejtély", a
jogi személyiség kialakulása. A jogi személyiség semmi egyéb,
mint olyan tulajdonközösség, amelyben a tulajdonostársak belső
viszonyai elkülönülnek a tulajdonközösségnek, mint egésznek kül-
ső viszonyaitól. E külső viszonyok az immár önálló jogalannyá
lett tulajdonközösséggel szemben állanak fenn, s ezért azok le-
bonyolítását a tulajdonostársak belső viszonyaiban beálló válto-
zások nem befolyásolják. A jogi személy, mint jogi forma kifej-
lődésének ebből a törvényszerűségéből következik, hogy jogi
személyiséggel kell felruházni minden társulást, amelyben a ta-
gok belső viszonyait az áruviszonyok normális lebonyolítása érde-
kében el kell választani a külső, harmadik személyekkel szemben
fennálló viszonyoktól. /Megint más kérdés, hogy a jogi személyi-
ség kategóriáját, miután kialakult, a jogfejlődés egy másik tör-
vényének, a jogi formák általánosodása törvényének hatására, szü-
lésszerűen felhasználják olyan társadalmi viszonyok jogi kifeje-

zésére is, amelyekben már nincs szó szoros értelemben vett tulajdonközösségről. Így jön létre - amint arra már utaltunk - pl. az alapítvány jogintézménye és más ehhez hasonló "alanytalan jogokat" egy központba tömörítő intézmény. Az előbb említett "jogi rejtélyt" a jogtudomány számára tulajdonképpen az okozza, hogy a jogi személy keletkezésére, kialakulására vezető törvényszerűséget nem különbözteti meg a már kialakult jogi forma általánosodására, tehát szélesebb körre való kiterjesztésére vezető törvényszerűségtől és a már általánosodott jogi formára, annak lényegére, jogi természetére nézve kísérel meg valamiféle metafizikus elméletet kialakítani. Az ilyen kísérlet természetesen minden alakjában sikertelenségre van ítélve./

§./ Az áruviszonyok fejlődésének hatására a társulási formák fejlődése a korlátolt felelősség intézményének kialakulására és térhódítására vezet. A kezdetleges társasági formák nemcsak kifelé, harmadik személyek irányában nem jelentkeznek jogi egységekként, önálló jogalanyokként, hanem jellemzőjük az is, hogy a társaság minden tagja korlátlan felelősséget visel a társulás körében lezajló jogi aktusokért /szerződésekért, jogellenes magatartásokért stb./. A korlátolt felelősség kialakulása és általánosodása, mint jogi törvényszerűség nem más, mint az árutulajdon mozgásával, fejlődésével együttjáró kockázat korlátozására, behatárolására irányuló törekvés jogi kifejezése. A fejlettebb áruviszonyokat tükröző társulási formák nemcsak kifelé jogi egységek, jogi személyek, hanem befelé, a társtagok egymásközi viszonyában korlátolt felelősséggel járnak, a társtagok kockázata és ebből eredő felelőssége meghatározott összegre korlátozott. Ha azután a társaság külső jogi egységgé, jogi személlyé válik, a tagok egymás irányában korlátolt felelőssége

a belső és a külső jogviszonyok elválasztódása rendjén logikussá azt eredményezi, hogy minden tag csak a vállalt szolgáltatásra köteles, a jogi személlyé vált társaság kötelezettségeiért azonban nem felelős.

d./ Valamennyi fejlettebb társulási formát jellemzi a tulajdoni illetőség, a tulajdoni hányad átruházhatósága, forgalomképesége is. Megítélésem szerint ez a mozzanat is egyszerűen az áruviszonyok függvénye és nem annak következménye, hogy a felsorolt társasági formákban mindenütt magántulajdonosi viszonyokról volt szó. A forgalomképeséget természetesen fokozhatja a tulajdonosi minőséget tanúsító valamiféle "igazoló jegy" kiállítása és a tulajdoni illetőség forgalomképeségének az igazoló jegy forgalomképesége útján való biztosítása, magyarul az értékpapír kifejlődése. Mivel azonban az értékpapír, mint jogi forma szélesebb körben való felhasználása szükségképp árfolyamok kialakulásával jár, ez pedig a különféle spekulációs, üzérkedő tendenciák melegágya, a jogfejlődés ismeretében meg lehet kockáztatni azt az állítást, hogy a tulajdoni illetőség átruházásának értékpapír útján való megkönnyítése már nem egyszerűen az áruviszonyok, hanem az áru-magántulajdonosi viszonyok, közelebbről a tőkés viszonyok egyik terméke, felhasználására tehát - legalábbis adott szocialista ország vállalatainak belföldi viszonyában - nem igen lehet gondolni.

e./ Az eddig ismert fejlettebb társulási formák valamennyien meghatározott össze^{gü} /fix/ törzsvagyonnal /alaptőkével, törzstőkével/ működnek. A társulási tagok üzletrészeinek összessége a társulás törzsvagyona, amelynek összege természetesen változhat, két változás között azonban meghatározott összegben le van kötve olyan értelemben, hogy a társulás egész

vagyonának /mindaddig természetesen, amíg a társulás normálisan működik/ minden esetre meg kell haladnia a törzsvagyon értékét, mert ez utóbbi a társulással árukapcsolatba lépő harmadik személyek követeléseinek kielégítésének törvényes minimuma. Ha a társulás vagyona a törzsvagyon alá csökken, a társulás elvesztette gazdasági létalapját, csődbement és fel kell számolni. Megítélésem szerint a társulási formák fejlődésének ez a vonása is a piaci viszonyok tükröződése és nem a magántulajdonosi viszonyoké.

f./ Az eddig ismert fejlettebb társulási formák valamennyien u.n. nyilvános számadásra kötelezettek. Ez alatt azt kell érteni, hogy a társulás mérlegkészítési kötelezettségét és ennek szabályait törvény /jogszabály/ állapítja meg, s a mérleg helyességét, a törvény által a hitelezők védelmére biztosított szabályok betartását egyrészt hivatalból ellenőrzi, másrészt közzététel és megtámadó-jog biztosítása útján harmadik személyeknek lehetőséget adnak arra, hogy a társulás szabályszerű működéséhez fűződő érdeket érvényesítsék. Megítélésem szerint e szabályok közül a mérlegkészítési kötelezettség, az arra vonatkozó szabályok kogens meghatározása, e szabályok megtartásának hivatalból való ellenőrzése feltétlenül a társulási formák olyan vonásai közé tartozik, amelyek az áruviszonyokhoz tapadnak. A számadásoknak - a társatagok egymásközt ^{vis} ~~vis~~ viszonyában - természetesen nyilvánosaknak kell lenniök s általában a társagok törvényes érdekeinek védelméről, ha szükséges megtámadó-jog biztosítása útján is gondoskodni kell. Az a kérdés viszont, hogy mennyiben kell a számadásoknak ennél szélesebb körben nyilvánosságot biztosítani, külön mérlegelést igényel s ez idő szerint, amikor az alapvető társulási formák

kialakításáról van szó, még nem látszik időszerűnek.

32. Amint arra már fentebb utaltam, a szocialista tulajdoni rend és az azt tükröző szocialista jogrendszer keletkezése planatától kezdve számot vetett azokkal a követelményekkel, amelyek a modern termelőerőkből fakadnak, s amelyek nagy gazdálkodó egységek kialakításának lehetőségét követelik meg. Ebben a tekintetben ~~xxx~~ azonban lényeges, nyugodtan mondhatjuk elvi természetű eltérés van a régi és az új gazdaságpolitika között.

A régi gazdaságpolitika abból indult ki, hogy az állam az őt illető tulajdonjogot a kezében lévő közhatalomnak közvetlenül alárendelten gyakorolja. Ennek a gazdaságpolitikának a jogi formája a közhatalmi uton megállapított és vállalatokra lebontott, címzett terv, amelynek végrehajtása az állam iránti köteleesség. A gazdálkodásnak ebből a rendszeréből szükségszerűen az következik, hogy az állam nemcsak a tulajdonának igazgatására szolgáló szervezetet /az állami vállalatot/ hozza létre tulajdonosi minőségében ugyan, de közhatalmi /államigazgatási/ aktus útján, hanem ugyanezekkel az eszközökkel törekszik a modern termelőerőkből eredő szükségletek kielégítésére, nagy gazdálkodó egységek létrehozására is. A régi gazdaságpolitika viszonyai között tehát a közhatalmi uton létrejött vállalatok valamilyen szempontból indokolt nagyobb gazdasági egységekbe való tartozását, tömörülését szintén közhatalmi uton kellett elrendelni. Ez a magyarázata a régi gazdaságpolitika körülményei között a különféle néven elnevezett igazgatóságok, trösztök, stb. kialakulásának, illetőleg ezek jogi formáinak. A nagy gazdálkodó egységek közhatalmi uton való kialakításán felül természetesen a régi gazdaságpolitika is törekedett a vállalatok körében keletkezett felhalmozott anyagi erők ujraelosztására a nép-

gazdaságban. Ennek közvetítéséül a bankszervezet polgári jogi formájául pedig a különféle bank- és hitelviszonyok szolgáltak.

Az új gazdaságpolitika viszonyai között a bank- és hitelviszonyok hatóköre kiterjed, jelentősége - itt közelebbről nem részletezhető módon - megváltozik. A felhalmozott anyagi erő újraelosztásának egyik eszközeként a bank- és hitelviszonyok mindenesetre változatlanul fennmaradnak, a változás tehát alapjában nem itt van. A változás ott van, hogy az állam a modern termelőerők követelményeiből folyó nagy gazdálkodó egységek kialakítására többé nem közhatalmi uton, hanem olyan módon törekszik, hogy biztosítja a vállalatoknak az önkéntes társulás különféle lehetőségeit és természetesen ösztönzi is őket arra, hogy saját érdekeiktől vezéreltetve társuljanak. A közhatalmi tömörítés felváltása az önkéntes társulás lehetőségével - ez az elvi különbség, amely a szorosan vett jogi szükségleteket szem előtt tartva a régi és az új gazdaságpolitika között mutatkozik.

33. A mai magyar jogban létező társulási formák szorosan vett jogi szempontból két csoportra oszthatók: alacsonyabb fokúakra és magasabb fokúakra. Alacsonyabb fokúaknak nevezem azokat a társulási formákat, amelyek kifelé, harmadik személyek irányában nem jelentkeznek jogi egységekként, jogi személyekként, hanem megmaradnak a társtagok egymásközti, belső, kötelmi természetű viszonyának. Ezek a társulási formák tehát elvileg ugyan olyan típusúak, mint a Ptk. 571-578. §-ában szabályozott polgári jogi társaság, lényegüket tekintve a polgári jogi társaság nevesített formái. - A társulás magasabbfokú formáinak minősítése ezzel szemben azokat, amelyek már nem csupán a társtagok belső,

kötelmi természetű viszonyaiként jelentkeznek, hanem kifelé, harmadik személyek irányában is jogi egységekként, jogi személyekként tűnnek fel. Ezt a csoportosítást alapul véve a mai magyar jog a következő társulási formákat ismeri.

A./ Az alacsonyabb foku társulási formák közé tartoznak

- a külkereskedelmi tevékenység körében a külkereskedelmi és a belföldi tevékenységgel foglalkozó vállalat között létrejövő társasági szerződés /32/1967./IX.23./ Korm. sz. r. - a továbbiakban Khr. 5-12. §/;

- a mezőgazdasági termelészövetkezetek egyszerűbb gazdasági együttműködése /1967:III.tv. - a továbbiakban Tszt. 54. §; 35/1967./X.11./ Korm. sz. r. - a továbbiakban R. 70-72. §; 6/1967./X.24./ MÉM. sz. r. - a továbbiakban Vhr. 96-97. §/;

- az egyesülés /11/1967./V.13./ Korm. sz. r. - a továbbiakban Ávr. 34-37. §; 318/1967. PM; sz. közlemény/.^{9/}

B./ A magasabb foku társulási formák közé tartoznak

- a közös vállalat /Ávr. 38. §; 318/1967. PM; sz. közl./ amely ismét kétféle alakban létezhet: részvénytársaságként /Kt. 147-222. §/ és korlátolt felelősségű társaságként /Kftt. 1-127. §/;

- a termelészövetkezeti közös vállalkozás /Tszt. 55. §; R. 73-79. §; Vhr. 98-110. §/;

- a szövetkezeti közös vállalat /Tszt. 56. §; R. 80-88. §; Vhr. 111-123. §/.

A mai magyar társulási formák és jogi szabályozásuk rövid áttekintése is alkalmas lehet annak a következtetésnek az alátámasztására, hogy a társulásokra vonatkozó gazdaságpolitikai elképzeléseink és jogi szabályaink is a forrongás, a kialakulás állapotában vannak. Bár természetes /s ez bizonyosan

a jövőben is így lesz/, hogy jelenlegi társulási formáink differenciáltak, kézenfekvőnek tűnik az a következtetés is, hogy ebben a differenciáltságban sok esetleges, véletlenszerű elem van. Ez egyelőre nem is lehetett másképp, hiszen hirtelen felmerülő kodifikációs szükségletek rövid idő alatt való ki-elégítéséről kellett gondoskodni. Amennyire azonban természetes, hogy jelenlegi társulási formáink jogi szabályozása ilyen képet mutat, annyira kevésbé volna az, ha megelégednénk a jelenlegi állapottal és nem kísérelnénk meg a "roham-munka" után most már rendszeresen átgondolni a felmerülő el-vi kérdéseket, világosan megfogalmazni azokat és keresni rájuk a megfelelő válaszokat. A kérdésfeltevés és a megválaszolás utája természetesen nem lesz rövid, nem is lesz könnyű. Nem lehet azt várni, hogy a kérdések és a helyes válaszok kialakulása gyakorlati tapasztalatok nélkül végbemehet. Sok kísérletezésre, a gazdasági szükségletek és a szabályozási lehetőségek elemzésére van szükség ahhoz, hogy valami-féle szocialista "társasági jog" legalább alapformáiban kialakuljon. Amint az elméleti alapvetésből látható volt, a magántulajdonosi társulási formák kialakulásához és megérlelődéséhez sok évszázadra volt szükség. A szocialista társulási formák kialakulása és megérlelődése bizonyosan sokkal rövidebb ideig fog tartani. Erős naivság lenne azonban arra számítani, hogy valaki, vagy vala-~~ki~~ik, majd egyszer elő fogják varázsolni a szocialista társulási formákat s azok mintegy készen hullanak az ölünkbe, kipattannak, mint Pallas Athene Zeusz fejéből. Egyelőre gondkoznunk, tapasztalnunk és vitatkozunk kell annak érdekében, hogy mindenekelőtt a kérdése-

ket lássuk tisztán. Az alábbiakban a társulási joggal összefüggő elvi kérdések lehető világos feltevésére törekszem.

Megítélésem szerint ezek az elvi kérdések általános-ságban két csoportba oszthatók. Vannak olyan elvi kérdések, amelyek - mai ismereteink szerint - valamennyi társulási formára nézve felvetődnek, tehát ebben az értelemben általánosak. Vannak ezen felül részletkérdések, amelyeket minden egyes társulási formára nézve sajátosan, az illető társulási forma gazdasági és jogi természetével összhangban kell megoldani.

Az általános kérdések közül az első minden esetre az, hogy a társulási formák létrehozása körül milyen legyen az állami közhatalom és a tagok önkéntes elhatározásának egymáshoz való viszonya. Bár bevezetőben előrebocsátottam már, hogy az új gazdaságpolitika a modern termelőerőknek és a piaci viszonyoknak megfelelő társulási formák létrehozása körül a közhatalmi eszközök szerepének csökkentésére és az önkéntes társulás lehetőségének és jelentőségének fokozására törekszik, a társulási formák létrehozásának a kétféle alternatívája nem zárja ki egymást. Ez nem is lehet így, hiszen önkéntes elhatározás alatt az új gazdaságpolitika viszonyai között sem lehet merőben spontán, anarchisztikus törekvések érvényrejuttatását érteni. Az önkéntes társulás nemcsak egyszerűen az állam által befolyásolt, tudatosan alakított piaci viszonyok közegében jön létre, hanem a társulás létrejöttében közvetlenül is szerepe van és kell is legyen az állami közhatalomnak. Ezt a szerepet az eddigi tapasztalatok alapján elvileg kétféleképp lehet elképzelni. Egyfelől valamiféle koncessziós rendszerben, tehát úgy, hogy az állam esetenként engedélyt ad a társulás létrehozására, vagy az csak jóváhagyásával jöhet

létre. Mint láttuk, jelenlegi társulási formáink erősen a koncessziós rendszer képét mutatják. A közhatalom közreműködésének ennél valamivel enyhébb formája az u.n. normatív feltételek rendszere, vagyis az, hogy a közhatalom csupán a szabályokat állapítja meg, amelyeknek betartásával a vállalatok társulhatnak s a közhatalom szerepe csak annak ellenőrzésére irányul, hogy ezeket a normatív feltételeket betartották-e. A kétféle rendszer természetesen ismét nem zárja ki feltétlenül egymást, s közöttük számtalan átmenet képzelhető.

A második általános jellegű kérdést abban látom, hogyan kell differenciálni az egyes társulási formák között, milyen szempontok alapulvételével kell meghatározni a társulási formák különbözőségét. Ez a második kérdés az általános kérdések közül a nehezebbik. Csaknem bizonyosra vehető, hogy a társulási formákat csak korlátozottan lehet a tulajdoni formák szerint differenciálni, vagyis másfajta társulási formákat kialakítani az állami tulajdon körében, s másfajtaikat a szervezetek között. Bizonyos azonban, hogy a megkülönböztetésnek ez a szempontja felvethető és nem is feltétlenül jogosulatlanul. A differenciálás egy második szempontja lehetne az, hogy adott esetben eseti /egy ügyre, ügyletre, vagy ügyletcsoporthoz/ társulásról van-e szó, vagy állandó jellegű társulásról. Egy harmadik szempont lehetne az is, hogy vajon csak a belföldi szervezetek társulásaira kell-e gondolni, vagy olyan társulási formákat is ki kell alakítanunk, amelyekben külföldi vállalatok is résztvehetnek. Egy negyedik szempont lehetne, vajon lehetővé kell-e tenni, hogy egyik vállalat - közvetlen közreműködés nélkül - csupán "befektessen" anyagi erőt egy másik vállalat tevékenységébe, vagy ezt a lehetőséget a társulás szocialista jellegének megóvása érdeké-

ben el kell zárunk. Ezzel is összefügg, de ötödik szempontként önállóan is felvethető a társulási formák megkülönböztetése a tagok korlátlan vagy korlátozott felelőssége szerint. A megkülönböztetés szempontjait természetesen még folytatni lehetne.

A részletkérdések között elsőnek az alapítás módjának kérdése merül fel. Ez a kérdés szoros összefüggésben van az önkéntes társulás és a közhatalom viszonyával, valamint a differenciálás különféle szempontjaival is. Mindenesetre meg kell határozni, hogy az egyes társulási formákban milyen tagok vehetnek részt, miben áll közelebbről az alapító aktus, melyek az alapító aktus érvényességének általános feltételei, kell-e valamiféle engedély, jóváhagyás, regisztrálás, legyen-e regisztrálásnak konstitutív hatálya stb.

Egy második részletkérdés a társulásban résztvevő tagok jogállása körül merül fel. Meg kell határozni, milyen természetű és mértékű hozzájárulással vehetnek részt az egyes tagok a társulásban, milyen tagsági jogok illetik meg őket a társulás ügyeiben, viselnek-e, s ha igen milyen felelősséget a társulás tevékenységéért.

Egy harmadik részletkérdés a társulás jogállásával függ össze. Itt merül fel az a kérdés, vajon jogi személy legyen-e a társulás vagy sem, legyen-e meghatározott összegű törzsvagyona, vagy sem, milyen szervei és milyen hatáskörrel alakuljanak ki stb. Ebben a vonatkozásban különösen az ügyvitel és a képviselőlet funkcióinak elvi megkülönböztetésére és világos szabályozására kell törekedni.

Végül egy negyedik részletkérdés a társulás megszűnésének módjára vonatkozik. Itt mindenekelőtt a megszüntető aktus mibenlétének, tehát a megszűnés eseteinek szabályozására

kell gondolni, s ezenfelül arra, hogy megszűnés esetében hogyan alakulnak a társulásnak harmadik személyekkel szemben fennálló jogviszonyai, hogyan kell védeni harmadik személyeknek a társulással szemben fennálló jogait és törvényes érdekeiket.

33. Egy szocialista társasági jog kidolgozásának első elvi kérdése gazdasági és jogi szempontból egyaránt az állami közhatalom és a gazdasági társaságok jogának összefüggése. Bizonyos értelemben így volt ez már a magántulajdonosi társulási formák esetében is. A fejlettebb társulási formáknak - különösen a fejlődés későbbi szakaszában, a feudális abszolutizmus idején - szinte kivétel nélkül harcolniok kellett létük elismeréséért az ellenséges feudális államhatalommal szemben. A részvénytársaság például, mihamarabb átlépte a középkori városállam szűk kereteit és egy-egy akkor kialakuló nemzeti államban országos jelentőségre kezdett szert tenni, nyomban szemben találta magát az akkor még túlnyomórészt feudális érdekeket szolgáló államhatalom bizalmatlanságával. Ennek közvetlen következménye volt a fentebb már említett koncessziós rendszer, vagyis az, hogy a jogi személyiség elnyeréséhez és egyáltalában a társaság megalakulásához állami engedélyre volt szükség. A jogi személy elméletében ugyanennek a helyzetnek a lecsapódása a "modern" alakjában Savigny által ujjaélesztett fikciós elmélet, amely főleg abban különbözött római kori és középkori elődeitől, hogy a fikciót nem egyszerűen a kialakult szervezett tulajdonközösség magyarázatára, jogállásának a már létező jogrendszerbe való beillesztésére használta fel, hanem abból indult ki, hogy a fikció az állam által tudatosan létrehozott aktus, a fikciót az állam állítja fel és számtal, hogy

ezt a fikciót felállítja, létrehozza a jogi személyt is. A fikciós elméletnek ez az újkori formája voltaképpen elméleti ruhája a porosz abszolútizmus koncessziós rendszerének, amely a polgári érdekeket szolgáló részvénytársaságokat szoros ellenőrzése alatt kívánta tartani és éppen ezért keletkezésüket eseti engedélyhez kötötte.

Párhuzamosan azzal, hogy a polgárság többé vagy kevésbé következetesen meghódította magának az államhatalmat, a koncessziós rendszer fokozatosan eltűnt és helyét a gazdasági társulás elvi szabadságának rendszere foglalta el. Ez az elvi szabadság természetesen nem volt és nem is lehetett mentes minden jogi megkötöttségtől. Az immár polgárivá lett államhatalom ugyan nem volt már bizonytalan a gazdasági társaságok most érintett magasabb formáival szemben sem, a jogi megkötöttség azonban változatlanul szükségesek voltak, mindenekelőtt a részvénytársaságokkal kapcsolatban a XVIII-XIX. század folyamán sorozatosan és nagy méretekben elkövetett visszaélések elleni védekezés céljából. Így alakult ki az állam és gazdasági társulás viszonyának második, fentebb már ugyancsak említett rendszere, amelyet szokásosan a normatív feltételek rendszerének neveznek. A normatív feltételeket /pl. alapítók száma, szimultán, vagy szukcesszív alapítás, többé vagy kevésbé liberált alaptőke, kötelező mérlegszabályok, megtámadó-jog stb./ az állam úgy határozta meg, hogy azok útján a visszaélésekkel szemben a lehetőség szerint és annyira, amennyire ez a burzsoá állam jellegéből következett, biztosítékok nyujtson. - A részvénytársaságok jogának XX. századi fejlődése azután már nem annyira ezen a síkon, tehát nem elsősorban az állami közhatalom és a részvénytársaságok viszonyának területén, hanem mintegy a társaság belső viszonyait illető-

en folyik tovább. A monopóliumok kialakulása vetette fel az u.n. egyszemélyes részvénytársaság problémáját, a kisebbség védelmének kérdéseit és különféle lehetőségeit, s ez hozta felszínre azt a társadalmi törekvést is, hogy a részvénytársaságok jogának időközben meglehetősen nehézkesse vált szabályait valahogyan könnyítsék, egyszerűsítsék, alkalmassakká tegyék ezt a társulási formát a közép- és kisvállalatok számára. Ez a társadalmi szükséglet nyilatkozott meg az elsősorban angolszász ihletésű korlátolt felelősségű társaságok intézményének kialakulásában. E társaság viszonya az állami közhatalomhoz lényegét tekintve ugyanolyan, mint a részvénytársasagé, ebben a tekintetben tehát a két társasági forma között nincs elvi különbség.

34. Milyen tanulságokat vonhatunk le a magántulajdonosi társulási formáknak ebből a fejlődésmenetéből egy kialakulóban lévő szocialista társasági jog kérdéseire? A tanulság elvi általánosságban, tehát a magántulajdoni rendszer fejlődésének sajátosságaitól elvonatkoztatva és a piaci viszonyokra általánosítva lényegileg az, hogy az állam mindig szorosabb ellenőrzést gyakorol olyankor, amikor a társaság által kifejezett és hordozott piaci viszonyok természetét még nem ismeri eléggé, mint akkor, amikor a piaci viszonyok természetét már ismeri, s amikor már világosak előtte azok a gazdasági érdekek és lehetőségek, amelyek adott társasági forma keretében kifejezésre jutnak. Ebből az általános tanulságból pedig gazdasági és jogi szempontból egyaránt az következik, hogy ma, amikor a társadalmi tulajdon talaján kialakuló piaci viszonyok természetével és fejlődéstörvényeivel voltaképpen még egyetlen szocialista állam sincs eléggé tisztában, az állami

közhatalom és a gazdasági társaságok egymáshoz való viszonyát csak bizonyos foku koncessziós rendszerben lehet elképzelni. Erre mutatnak jelenlegi társulási formáink nagyobb részének szabályai is. Ezt a koncessziós rendszert azonban természetesen nem szabad és nem is lehet abszolút értelemben felfogni. Ha az államnak valóban érdeke a társulás, nem állíthat fel olyan szabályokat, amelyek e társulások létrejöttét olyan sokféle, bonyolult megkötéstől teszik függővé, hogy az ilyen módon keletkezett társulásban a közhatalmi bürokrácia megfojtja az alulról jövő, piaci impulzusok által kiváltott vállalati kezdeményezést. Nem lehet tehát szó arról, hogy ez a koncessziós rendszer a társulások minden formájára nézve érvényesüljön, s még arról sem, hogy egyformán érvényesüljön minden társulási formára nézve. A szükséglet lényege az, hogy az állam eleinte szoros, később fokozatosan lazuló ellenőrzése alatt tartsa a szocialista árugazdaság fejlődési folyamatai által szükségszerűen kiváltott társulások létét és működését. Ez a szükséglet azonban nyilvánvalóan nem azonos az alacsonyabb és magasabb foku társulások esetében. Az alacsonyabb foku társulások, amelyek csak a társuló vállalatok és szervezetek egymáshoz való belső viszonyát fejezik ki, megítélésünk szerint általában nem igényelnek eseti állami engedélyt, hozzájárulást a társaság keletkezéséhez. Egy külkereskedelmi, belkereskedelmi vagy mezőgazdasági területen keletkező "polgári jogi társaság" létrejöhet és társadalmilag hasznosan működhet pusztán az ilyen társasági forma általános szabályai alapján, tehát anélkül, hogy mindehhez különösebb közhatalmi hozzájárulásra lenne szükség. Ezzel szemben a maga-

sabb foku társulási formák esetében és egyáltalában minél magasabb foku tőkekoncentrációt jelent vagy jelenthet az adott társulási forma, annál inkább szükség van nemcsak keletkezésének állami engedélyhez kötésére, hanem tevékenységének közhatalmi ellenőrzésére is. Ez nemcsak azért szükséges, mert mai körülményeink között a központilag szabályozott és a társadalmi tulajdon talaján kifejlődő piaci viszonyok természetét nem ismerjük eléggé, hanem azért is, mert a társulási formák - amint egyébként a piaci viszonyok általában - szinte állandóan magukban rejtik a visszaélések lehetőségét. E visszaélések megakadályozásához is szükség van állami ellenőrzésre.

Végző fokon tehát arra a következtetésre kell jutni, hogy kialakulóban lévő társasági jogunk egyik alapelve lesz a koncessziós rendszer, amelyet azonban nem minden társulási formára és nem mindig egyforma jogi eszközökkel kell majd érvényesíteni.

35. A társasági jog második általános, tehát minden társulási formára vonatkozó elvi kérdése az, hogyan differenciáljunk az egyes társulási formák között? Ezt a kérdést a továbbiakban a differenciálás főbb szempontjainak sorravételével és egyenként való elemzésével kíséreljük meg megközelíteni.

~~Mai~~ ^{Mai} társulási formáink szabályainak áttekintése olyan képet mutat, hogy jogrendszerünk mindenekelőtt a tulajdoni formák szerint differenciál. Ez következik mindenekelőtt abból, hogy más társulási formákat ismer az állami vállalatról szóló új rendelet és másokat a termelőszövetkezeti törvény.

Az azonban máris világos, hogy a tulajdoni formák szerint való differenciálás semmi esetre sem hajtható végre következetesen. Csak példaként hozzuk fel, hogy a jelenlegi jogrendszerünkben "egyesülés" alatt ismert társulási forma, valamint az u.n. külkereskedelmi társaság bármilyen szocialista szervezet részvételével keletkezhet, csupán a mezőgazdasági termelőszövetkezetek egyszerűbb gazdasági együttműködésében vehetnek részt kizárólag mezőgazdasági termelőszövetkezetek. Lényegileg ugyanez a helyzet valamennyi magasabb fokú u.n. közös vállalat esetében, ahol is a részvénytársasági vagy korlátolt felelősségű társasági formában működő közös vállalatok természetüknél fogva olyanok, hogy azokban bármilyen /tehát akár állami, akár szövetkezeti/ jogi személy résztvehet. Az alakulás tehát nem függ a tulajdoni formától. Végül ugyanez a termelőszövetkezeti közös vállalkozás és a szövetkezeti közös vállalat esetében is. E két utóbbi esetben alapítókként csak mezőgazdasági termelőszövetkezetek szerepelhetnek ugyan, utóbb azonban egyéb szocialista szervezetek is csatlakozhatnak. Végző fokon tehát azt a következtetést kell levonnunk, hogy jelenlegi jogrendszerünkben a társulási formák tulajdoni formák szerint való differenciálása inkább formai, mint érdemi mozzanat, inkább a jogforrások különbözőségéből fakadó véletlenszerű jelenség, semmint tudatosan átgondolt jogpolitikai elv érvényesítésének következménye. Azt pl. nehéz lenne megmondani, hogy miért kell egymástól szervezetileg és elnevezésében is különbözniök az állami vállalatról szóló rendelet alapján létrejövő közös vállalatoknak és a termelőszövetkezeti törvény alapján létrejövő közös vállalkozásoknak vagy vállalatoknak. Ez utóbbiakat tekintve ugyancsak nehéz lenne ele-

gendő elvi alapját találni a közös vállalkozás és a közös vállalat nyelvtanilag sem szerencsés megkülönböztetésének. Mindezzel természetesen nem kívánjuk azt állítani, hogy a tulajdoni formák szerint való differenciálás egyáltalában nem lehetséges, vagy - kivételes esetekben - nem szükséges. Így pl. a mezőgazdasági termelőszövetkezetek egyszerűbb gazdasági együttműködése - legalábbis eddigi tapasztalataink szerint - valóban csak mezőgazdasági termelőszövetkezetek között szükséges társulási forma, itt tehát nem igen merül fel az általánosítás szükségessége. Az is előfordulhat, hogy meghatározott, sajátos célu, sajátos gazdasági funkciót betöltő társulási formák esetében /pl. külkereskedelmi társaság/ külön szabályozásra lesz szükség. Minden esetre bizonyos azonban, hogy társulási formáink differenciálódásának általában nem lehet kielégítő alapja az, hogy adott esetben állami, vagy szövetkezeti tulajdonról van-e szó. Ez nem is lehet másképp. Nem csak azért, mert az u.n. vállalatszerű működés a szövetkezetek körében is egyre nagyobb hangsúlyt kap, hanem azért is, mert az áruviszonyok, a piaci viszonyok talaján a jogi formák általában, a társulási formák pedig különösen szükségképp általánosodó tendenciát mutatnak. Az áruviszonyban, a piaci viszonyban kifelé, harmadik személyek irányában /már pedig társulás esetében mindig ilyen viszonyról van szó/ nem az a lényeges, hogy az egyik társuló fél állami vállalat, a másik pedig szövetkezet, hanem az, hogy mindegyik társuló fél árutulajdonosként vesz részt a társas viszonyban. Annak tehát, hogy adott esetben állami vállalatról, vagy szövetkezetéről van-e szó, nem kifelé, hanem a társulási formát illetően, nem a többi társuló vállalattal való viszonyt illetően,

hanem mindenekelőtt befelé az egyes társtag akaratképzésének módját illetően van jelentősége. Minden egyes társtag a saját szabályai szerint alakítja ki elhatározását /ez a többire nem tartozik és éppen ezért az adott tulajdoni forma szabályaihoz igazodhat/ - a társaságra, tehát a többi társtagra mindez csak az akaratkifejezés alapján - tehát akkor tartozik, amikor a már kialakított akaratnak a társaság működése körében való érvényesítéséről van szó. Ez pedig a társaság megfelelő szerveiben való eljárás útján történik és a szervezetben való határozathozatal módjának /különösen a szavazás módjának/ kérdése. Mindennek alapján azt kell állítanunk, hogy a tulajdoni formák alapján általában nem lehet és nem is kell a társulási formákat differenciálni.

A differenciálás egy második szempontjaként különbséget jelenthetne, hogy adott esetben eseti /egy ügyre, ügyletre vagy ügyletcsoportra vonatkozó/ társulásról van-e szó, vagy állandó jellegű társulásról. Ez a megkülönböztetés, amely látszatra és formailag csupán a társulás időtartamát illető kérdés, a valóságban ennél sokkal nagyobb jelentőségű. Voltaképpen arról van szó, hogy az adott társulási formában a kooperációnak, tehát a személyi és az anyagi erő egyesítésének milyen foka valósul meg, mennyire intenzív az a kooperáció, amely az adott társulási formában létrejött. A tételesjogi különbséget eléggé világosan kifejezik egyrészt régi kereskedelmi törvényünknek az alkalmi egyesülésre vonatkozó szabályai, másrészt a Ptk-nak a polgári jogi társaságra vonatkozó rendelkezései, végül akár régi kereskedelmi törvényünknek, akár új állami vállalati rendeletünknek, akár termelőszövetkezeti törvényünknek a közös vállalatokra vonatkozó szabályai. Hogy a

kérdést mindjárt a végénél kezdjük, annyit minden esetre meg kell állapítanunk, hogy magasabb foku, intenzívebb tőkekoncentráció főleg közös vállalat alakjában jöhet létre s ez a közös vállalat rendszerint hosszabb időre szól. A differenciálásnak most érintett szempontja tehát a társulási formák kialakítása szempontjából máris jelentősnek látszik. Az intenzív kooperáció, a személyi és az anyagi erőknak nagyfoku egyesítése azonban nemcsak olyan társulás esetében képzelhető, amely kifelé is jogi egységként, jogi személyként jelentkezik, hanem mindez lehetséges a felek pusztán belső kötelmi viszonyaként, tehát egyszerű társaság formájában is. Ez a társaság viszont egyszeri /alkalomszerű/ és tartós célra egyaránt alakulhat. A differenciálásnak e második szempontjáról is azt kell tehát állítanunk, mint az elsőről: határesetekben lehetségesek ugyan eltérő szükségletek, teljesen lehetséges, hogy szükség lesz egy-két eltérő, kivételnek számító szabályra olyan esetekben, amikor a társulás egy-egy ügyre, ügyletre vagy ügyletsoportra vonatkozik, ez a szempont sem lehet azonban annyira döntő, hogy társulási formáink kialakítása és megkülönböztetése szempontjából alapvetőnek minősíthetnénk.

A differenciálás egy harmadik szempontja lehetne az, hogy a társulásban csak belföldi szervezetek vesznek-e részt, vagy adott esetben külföldi vállalatok is "betársulnak". a társulási formák differenciálásának erre a szempontjára egy vonatkozásban, nevezetesen a KGST államok egymásközi viszonyában kialakítható társulásokra alább még visszatérünk. E helyütt csupán azt a kérdést vizsgáljuk meg, vajon indokolt-e társulási formáinkat aszerint alakítani, hogy azok egy esetleges "nyugati" partner számára is hozzáférhetők legyenek? Erre a kérdésre megítélésünk szerint elvileg nemmel kell vá-

laszolni. A különböző társadalmi rendszerek békés egymás mellett élése, a békés és kölcsönösen előnyös gazdasági kapcsolatok kiépítése állandó politikai törekvésünk és komoly gazdasági érdekünk ugyan, ez az érdek azonban semmi esetre sem terjedhet odáig, hogy társulási formáinkat alapjában aszerint alakítsuk, hogy abban esetleg egy "nyugati" partner is résztvehessen. Ezt az állásfoglalásunkat nemcsak azzal indokoljuk, hogy nekünk ma mindenekelőtt a saját házunk táján, saját belső gazdasági viszonyainkat illetően kell tovább lépnünk, a szocialista árugazdaság testére szabott jogi formákat kell kialakítanunk, hanem azzal is, hogy adott esetben egy ilyen "nyugati" féllel való nagyon eredményes és tartós gazdasági kooperáció teljesen lehetséges, vagy egyéb kötelmi viszonyok /pl. hitelviszonyok, licencia-szerződések, stb./ felhasználásával, tehát társulás nélkül, de még társulás esetében is anélkül, hogy feltétlenül "közös vállalat"-ra kellene gondolnunk. Ha pedig szükség lenne éppen ilyen "közös vállalat"-ra, egy esetleges nyugati partner számára természetesen sokkal kedvezőbb lenne, ha a számára megszokott társulási formák valamelyikével próbálkoznánk, pl. részvénytársasággal, vagy korlátolt felelősségű társasággal. Az minden esetre bizonyos, hogy társulási formáink differenciálása szempontjából nem lehet döntő szempont az, hogy az adott forma belföldi és nyugati használatra egyaránt alkalmas legyen, mert ennek a szempontnak a döntő súlyal való előtérbe állítása inkább fékezne semmint lendítené azt a törekvésünket, hogy a szocialista árugazdaság testére szabott társulási formákat fejlesszünk ki.

A társulási formák differenciálásának külön szempontjaként szóba jöhetne az is, vajon lehetővé kell-e tenni, hogy

egyik vállalat - közvetlen közreműködés nélkül - csupán "befektessen" anyagi erőt egy másik vállalat tevékenységébe, vagy ezt a lehetőséget a társulás szocialista jellegének megóvása érdekében el kell zárunk. Nem vizsgálva most mélyebben az ilyenfajta "befektetés" közgazdaságtani alapjait és következményeit /ez nem is elsődlegesen a jogász dolga/, annyit mindenesetre máris meg lehet állapítani, hogy az ilyenfajta "befektetés" mai körülményeink között, a gazdasági irányítás új rendszerének mai fejlettségi állapotában közvetlenül nem látszik időszerűnek. Ennek ellenére ezt a lehetőséget adott esetben nem lenne helyes teljesen kizárni. Vannak és a későbbiek során esetleg még inkább kialakulhatnak olyan viszonylatok, amelyekben az ilyenféle személyes közreműködés nélküli "befektetés" az anyagi érdekelttség fokozása érdekében célszerű lehet. Gondolunk itt mindenekelőtt a beruházási tevékenységre. A nálunk jelenleg érvényesülő hitelmonopólium elvénél fogva beruházási hitelt /nem tekintve most a költségvetési juttatásokat/ csak banktól lehet igénybe venni. Megítélésünk szerint jelentősen fokozná az anyagi erő körforgását a népgazdaságban, s ezzel a beruházási tevékenység hatékonyságát és bankszerű ellenőrzését is, ha gondolkodnánk olyan társulási formák kialakítására is, amelyben egy bank - személyes közreműködés nélkül - betársul egy vállalat, vagy szövetkezet valaminő beruházási tevékenységébe, - közös haszonra és veszteségre. Ez közelebbről annyit jelentene, hogy a bank meghatározott összegben hitelt bocsát a vállalat vagy szövetkezet rendelkezésére, köztük azonban nem a szokásos hitelviszony, hanem társasviszony jön létre, tehát a bank egyfelől résztvesz az ilyen közös vállalkozás

nyomán alakuló társaság irányításában és ellenőrzésében, másfelől pedig maga is részesedik a haszonból, vagy - kedvezőtlen esetben és természetesen csak a nyújtott hitel erejéig - a veszteségben. Ez egyfajta "betéti társasági" koncepciót jelentene.

Ez a gondolat már átvezet bennünket a társulási formák differenciálásának ahhoz a szempontjához, vajon helyes lenne-e a társulási formák megkülönböztetése a tagok korlátlan, vagy korlátolt felelőssége szerint. Amint a történeti fejlődésből látható volt, a fejlettebb társulási formák magántulajdonosi viszonyok között valamennyien a társuló tagok korlátolt felelősségével járnak együtt, s kiemeltük, hogy ez a korlátolt felelősség a piaci kockázat körülhatárolására irányuló törekvés jogi kifejezése. Az ilyen körülhatárolás természetesen csak akkor indokolt, és egyáltalában csak akkor merül fel a szükséglet ilyen körülhatárolásra, ha a kockázat viszonylag nagy. A korlátolt, vagy korlátlan felelősség megkülönböztetésének kérdése és a társulási formák eszerint való differenciálása tehát nem áll meg annál a kérdésnél, vajon korlátolt, vagy korlátlan-e a felelősség, mert voltaképpen nem erről, vagy nem csak erről van szó. A kérdés lényege az: olyan nagy-e a kockázat, hogy azt érdemes és kívánatos korlátozni, vagy sem? Ilyen kockázat pedig rendszerint intenzívebb gazdasági tevékenységet feltételező társulások esetében merülhet fel. A korlátolt, vagy korlátlan felelősség megkülönböztetése tehát végső fokon elvezet ahhoz a megítélésünk szerint döntő szemponthoz, amelynek alapján társulási formáinkat differenciálni kell. Ez a döntő mozzanat a társulás keretében kifejtett gazdasági tevékenység jellege, a kooperáció foka, a társulás intenzitása. Már a magántulajdonosi

társulási formák fejlődésmenetéből is látható volt, hogy új társulási formák mindig annak nyomán alakultak ki, hogy mennyiségileg fejlődött, intenzívebbé vált és ezáltal többé vagy kevésbé minőségileg is megváltozott az a kooperáció, az a gazdasági tevékenység, amelyet a társuló vállalatok az adott társasági forma keretében folytattak. Az intenzívebb, fejlettebb és minőségileg is más gazdasági tevékenység másfajta formákat kívánt meg. A társadalmi szükségletek ilyen változása eredményezte már a magántulajdonosi társulási formák széles skálájának, egész sorozatának kialakulását is. Voltaképpen ez az a legmélyebb tanulság, amelyet magántulajdonosi társulási formák fejlődéséből meg lehet és meg kell tanulnunk: a társulási formák a társulás keretében kifejtett gazdasági tevékenység intenzitásától függenek.

36. Ha megkíséréljük ennek a felismerni vélt általános törvényszerűségnek alapján kialakítani azokat a társulási formákat, amelyekre szükségünk van és - amennyire ezt ma előre látjuk - szükségünk lehet, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a jelenlegi, erősen differenciált, legalább hat-hét féle formát ismerő társulási szabályainkat olyan módon kell továbbfejleszteni, hogy egyelőre háromféle társulási formává sűrűsödjének. Ezek: az egyszerű társaság, a betéti társaság és a közös vállalat.

Egyenként sorra véve ezekt a társulási formákat, az egyszerű társaságnak elnevezett első társulási formát úgy képezzük el, mint a jelenlegi polgári jogi társaság és a régi közkereseti társaság egyesítését egy formává, amelyben mindkét alapforma - egyébként egymástól viszonylag csak kevésbé eltérő - szabályai egységbe ötvöződnének. Használható lenne

minden olyan esetben, amelyben akár vállalatok, akár szövetkezetek társulnak anélkül azonban, hogy ez a társulás kifelé, harmadik személyek irányában jogi egységként, jogi személyként jelentkeznék. Az egyszerű társulás aletei lehetnének a jelenlegi külkereskedelmi célú társaság, továbbá a mezőgazdasági termelőszövetkezetek egyszerűbb gazdasági együttműködése. A jogrendszerbe való beillesztést ez utóbbi esetekben az is a könnyebbé teszi, hogy mindkét társulás már jelenlegi jogunkban is a polgári jogi társaság egyik formájaként szerepel. A gazdasági célú társulásra ezt a formát olyan módon is alkalmasabbá lehetne tenni, hogy lehetővé tennénk /de nem feltétlenül kötelezővé/, hogy a társaság gazdasági tevékenysége körében külön erre a célra kialakított kereskedelmi nevet /céget/ használhasson. Egyébként azonban az egyszerű társaság jogi szerkezete a társulásban résztvevő tagok korlátlan és egyetemleges felelősségén alapulna. Az ilyen egyszerű társaság természetesen csak viszonylagosan kisebb méretű gazdasági tevékenység kifejtésére lenne alkalmas.

A javasolt másik társulási forma a régi betéti társaság egyenes folytatása és egyelőre csak koncesszió alapján, tehát tételenen meghatározott esetekben lenne alapítható. Ilyen eset lehetne egyelőre egy bank betársulása valamilyen beruházási tevékenységbe meghatározott összeg erejéig, sőt könnyen elképzelhető lenne kül- vagy belkereskedelmi vállalat betársulása valamilyen termelő vagy szolgáltató tevékenységbe meghatározott összeg erejéig. A koncesszió kifejezett megkövetelése lehetővé tenné, hogy felsőbb gazdasági szervek esetenként mérlegeljék és bírálják el az ilyen társulás indokoltságát úgy, ahogyan az a fokozatosan felgyülemelő tapaszt-

talatok alapján helyesnek látszik.

Végül a harmadik, legfejlettebb társulási forma, a közös vállalat a jelenlegi állami vállalati rendeletben ezen a címen ismert kétféle forma, továbbá a termelőszövetkezeti törvényben ismert ugyancsak kétféle forma összeolvasztása alapján általában tőkekoncentráció céljára keletkeznék. Természetesen ehhez is kifejezett koncesszióra lenne szükség, hogy az anyagi erők egyesülésének indokoltsága és foka eseti elbírálás tárgya lehessen.

A felsorolt három, belföldi célra alkalmas társulási formán felül fenn kellene tartani a jelenlegi részvénytársasági és korlátolt felelősségű társasági szabályokat arra a célra, hogy esetleges nyugati partner bekapcsolódása esetén a számára ismerős és megszokott forma is rendelkezésre álljon. Egyébként a korlátolt felelősségű társaság szabályai arra a célra is alkalmasak lehetnének, hogy kellő kritikával felhasznált mintául szolgálhassanak a fentiekben elképzelt közös vállalat jogállásának, szervezetének, belső és külső jogviszonyainak szabályozásához.

A fentiekben körvonalazott elképzelés mindenek előtt szükségessé tenné a Polgári Törvénykönyv mai társasági fejezetének, továbbá a termelőszövetkezeti törvényből a mezőgazdasági termelőszövetkezetek egyszerűbb együttműködésére vonatkozó szabályoknak, valamint a külkereskedelmi célu társaságok jelenlegi szabályainak hatályon kívül helyezését, mert helyükbe az egyszerű társaság szabályai lépnének. Arra az ellenvetésre, hogy ilyen körülmények között nem lesz lehetőség azoknak^a sajátos szükségleteknek a kielégítésére, amelyek egyfelől a külkereskedelem, másfelől a mezőgazdasági termelés körében

merülnek fel, igen könnyű válaszolni. Először is igen kétséges, hogy ebben a tekintetben jelenlegi szabályaink mennyire fejeznek ki valóban sajátosan külkereskedelmi, illetőleg sajátosan mezőgazdasági szükségleteket és mennyire csak esetleges, véleletlenszerű szabályokat tartalmaznak, amelyek csak azért születtek meg úgy, ahogy mai jogrendszerünkben találhatók, mert keletkezésük idejében valaminő átfogó társasági jogi koncepció még nem létezett és nem is létezhett. Gyanitom, hogy a legtöbb ilyen szabály nem sajátosan a külkereskedelem, vagy a mezőgazdasági termelés szükségleteiből ered, hanem éppen az előbb említett koncepció hiányából. Amennyiben azonban /és ez könnyen lehetséges/ egyes szabályok valóban sajátos külkereskedelmi vagy mezőgazdasági szükségleteket fejeznek ki, ezt véleményem szerint nem törvény- vagy kormány szintű jogalkotással, hanem általános szerződési feltételek, vagy szerződés minták kidolgozásával és az érdekelteknek való rendelkezésére bocsátásával kellene kielégíteni. Nyilvánvaló továbbá, hogy ezek a feltételek vagy minták csak diszpozitív jellegűek lehetnének.

Az egyszerű társaság kérdésével kapcsolatban külön megfontolást igényel a jelenlegi jogrendszerünkben "egyesülés" elnevezés alatt ismert, legalábbis felemás alakzat további sorsa. Az eddig folytatott vita során világossá vált, legalábbis az, hogy az egyesülés gyűjtőneve alatt eltérő gazdasági képződmények huzódnak meg. Az egyik ilyen képződmény a régi "középfoku irányító szervek" valaminő pótléka, amelyekre legalább átmenetileg, de esetleg távlatilag is szükség lehet. Az ilyen képződmény megítélésem szerint egyáltalában nem "társaság" a szónak abban az értelmében, ahogyan ezt a gazda-

sági társulásokra alkalmazni lehet. Ez utóbbi ugyanis lényegét tekintve többfél társulása közös haszonra és közös veszteségre. Nyilvánvaló, hogy ezt a célt a jelenlegi egyesülési forma vagy egyáltalában nem szolgálja, vagy nem szolgálja megfelelően. A jelenlegi egyesülés középpontjában ugyanis éppen nem a közös haszonra, vagy veszteségre folytatott társulási jellegű tevékenység áll, hanem éppen az a koordinációs tevékenység, amelyet helyesnek látszott az új gazdaságpolitika viszonyai között is valamilyen formában fenntartani. Ha ez a szükséglet továbbra is fennáll, teljesen egyértelműen el kell azt választani a szabályozás tartalmában is attól a valódi társaságtól, amely közös haszonra és veszteségre alakul. Ez a második elképzelés szintén bujkál valahol a jelenlegi egyesülési szabályokban, de állandóan keveredve az előbb említett koordinációs célú tevékenységgel, amellyel a dolog természete szerint nem fér és nem is férhet össze. A mai egyesülés tehát fennmaradhat mint koordinatív célú személyegyesülés, ~~ma idnem~~ ^{ma idnem} azt mondanám: egyesület, ennek azonban semmi köze nincs a szorosan vett gazdasági társuláshoz. A fogalomzavar felismerése és kiküszöbölése egyszeriben megoldaná azt a vitát is, amely jelenleg az elmélet és az elméleti szempontból védhetetlen hivatalos álláspont között mutatkozik. A koordinatív célú egyesülés természetesen jogi személy, de egyesületszerűen működik. Ezzel szemben az egyszerű társaság valódi társulás, az abban résztvevők közös gazdasági tevékenysége - közös haszonra és veszteségre.

A betéti társaság formájához nem szükséges bővebb magyarázat. A betéti társaság intézményét - ma sem tudni miért -

a Ptké. hatályon kívül helyezte, s ebből eddig nem is volt semmi baj ugyanugy, ahogy nem volt baj abból sem, hogy viszont a közkereseti társaság szabályait hatályában fenntartotta. Most szükség lesz a betéti társaság újraszabályozására, - nagyjából úgy, ahogyan azt a régi kereskedelmi törvény tartalmazta. Természetes, hogy az újraszabályozás során nem lehet egyszerűen lemásolni a Kt. hajdani szabályait, hanem ezt a társulási formát a fentiekben előadott értelemben úgy kell szabályozni, hogy az szocialista vállalatok egymás közti viszonyában jön létre. Annak ellenére, hogy a betéti társaság formájának alkalmazására mai tapasztalataink alapján csak néhány viszonylatban látunk lehetőséget, a jogszabálynak mégis általánosnak kellene lennie, hogy ilyen módon teret adjon a további fejlődésnek. Az esetleges veszélyeket mindenképp el lehet kerülni azzal, hogy a betéti társaság létrejöttét - eltérően az egyszerű társaságtól - kifejezett engedélyhez kötjük.

A közös vállalat javasolt intézményével kapcsolatban mindenképp azzal kell foglalkozni, miért nem látjuk célszerűnek a közös vállalat jogállásának megoldására^a jelenlegi állami vállalati rendeletben első helyen említett részvénytársasági formát. Ennek oka egyszerűen a részvény intézményében van. Ez az intézmény akár névre szóló, akár bemutatóra szóló alakjában mindenesetre a tulajdoni illetőség forgalomképességének megkönnyítésére szolgál. Ha ezt a megkönnyítő vonást, tehát az értékpapír-jelleget valahogyan kivonom belőle, a részvény nem részvény többé, hanem legfeljebb olyan papír, amely a részvény nevet viseli ugyan, de valójában nem az. A magunk részéről pedig nem vagyunk barátjai a formailag azonos elnevezések merő-

ben ellenkező tartalommal való használatának. A mai, részvénytársaság formájában működő közös vállalatokra nézve is fel lehetne tenni azt a kérdést, vajon mi lenne a helyzet, ha valamelyik vállalat részvényeit, vagy azok egy részét eladná, vagy elzálogosítaná. Ennek szorosan vett jogi akadályai nem lennének, ugyanakkor nagyon kétséges, hogy az ilyen eljárás milyen gazdaságpolitikai megítélés alá esnék. Teljesen tisztában vagyok ^{azzal} ~~arral~~, hogy ez a lehetőség mai körülményein között inkább elméleti, semmint gyakorlati. De ismét arról van szó, hogy amit leírunk, vegyük komolyan és ne hagyjuk jogi értelemben nyitva olyan lehetőségeket, amelyek káros gazdaságpolitikai eredményre vezethetnek.

Egészen más helyzet az állami vállalatról szóló jelenlegi rendeletben elképzelt második lehetőséggel, a korlátolt felelősségű társasággal. Ez a társulási forma voltaképpen az angolszász "private company" meghonosítása a kontinentális jogrendszerekben. Véleményem szerint a reá vonatkozó szabályok a legtöbb esetben igen alkalmasak lesznek arra, hogy az elképzelt "közös vállalat" szabályozásánál kiindulópontul szolgáljanak.

37. A szocialista társasági jog kialakításának különösen nehéz területét jelentik a KGST-államok közös vállalkozásainak jogi szabályozásával összefüggő kérdések. E kérdéskör részletesebb tanulmányozása előtt néhány elhatároló természetű előzetes megjegyzést kell tenni.

A továbbiakban a KGST-államok egymásközti viszonyaira van tekintettel, ezeknek az államoknak eddig is fennálló gazdasági együttműködéséből, az együttműködés során szerzett tapasztalatokból, s e tapasztalatok nyomán felmerülő szükségletekből indulunk ki. Ez természetesen nem annyit jelent, hogy

a KGST-államok egymásközi viszonyait valaminő befelé zárt, a kívülálló államok és szervezeteik számára feltétlenül tilos területnek tekintenénk. Ez ellentmondásban lenne a KGST alapokmányával, sőt magukkal a szükségletekkel is, amelyekből kiindulunk. Ezek a szükségletek azonban mindenesetre a KGST-államok, mint sajátos gazdasági irányítási rendszerben működő szocialista államok egymásközi viszonyában merülnek fel. Ezek a szükségletek az elsőrendűek, miközben gondolataink háttérében állandóan szerepelnie kell annak a lehetőségnek, hogy akár a KGST-hez, mint nyílt gazdasági szervezethez, akár a KGST-államok között létrejött közös vállalkozásokhoz kívülálló államok, illetőleg szervezeteik is csatlakozhassanak.

A KGST-államok valamennyien szocialista államok, amelyekben^a termelés és a forgalom eszközei társadalmi tulajdonban, és pedig állami és szövetkezeti tulajdonban vannak. Az tehát, hogy a KGST-államok egymásközi viszonyában felmerülő szükségletekből indulnak ki, annyit is jelent, hogy a közös vállalatok kérdései mindenekelőtt a társadalmi tulajdon talaján, állami és szövetkezeti tulajdonban álló vállalatok egymásközi viszonyában merülnek fel. Az azonban, hogy gondolataink háttérében állandóan szerepelnie kell a KGST., mint regionális nemzetközi gazdasági szervezet nyílt jellegének és annak a lehetőségnek, hogy a KGST-hez, vagy a közös vállalkozásokhoz a KGST-n kívülálló államok, illetőleg szervezeteik is csatlakozhassanak, annyit jelent, hogy bár elsősorban a társadalmi tulajdon állami és szövetkezeti formájára vagyunk tekintettel, nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy a közös vállalkozásban más tulajdoni formák is szerephez jussanak.

A KGST fennállásának közel 20 esztendeje alatt a tag-
államok és szervezeteik között sokirányú együttműködés ala-

kult ki, ennek során bizonyos közös szervezetek is jöttek létre. E közös szervezetek egyike-másika a termelés, illetőleg a forgalom területén tevékenykedik, ismét mások a termelés és forgalom szférájával érintkező, de mindenesetre attól viszonylag távolabb eső területen működnek. A közös szervezetek között tehát viszonylagos különbséget lehet tenni aszerint, hogy közvetlenül a termelés, illetőleg a forgalom területén működnek-e, vagy sem. A közös szervezetek közül mindenekelőtt az első csoportot, tehát a termelés és a forgalom területén tevékenykedő közös vállalkozásokat vizsgáljuk, az ezen a területen felmerülő szükségletekből indulunk ki és azokra keresünk bizonyos jogi és szervezeti megoldásokat. Mivel azonban a közös szervezetek nem jelentéktelen, sőt talán nagyobb része a második csoportba tartozik, legalábbis az eddigi tapasztalatok összegezése és elemzése során tekintettel kell lennünk ez utóbbiakra is anélkül azonban, hogy ez utóbbiakra is kiterjedő igényekkel dolgozhatnánk ki a jogi és szervezeti megoldásokat.

Ami azonban az így körülhatárolt, tehát a termelés, illetőleg a forgalom területén működő közös szervezeteket illeti, célkitűzésünk eléggé általános. Amikor "közös vállalat"-ról beszélünk, szinte óhatatlanul a résztvevők, a tagvállalatok szervezetétől viszonylag elkülönült, rendszerint önálló jogi személyként fellépő szervezetekre gondolunk. Ha azonban feladatunk^{at} csak ezekre a szervezetekre korlátoznánk, megítélésünk szerint helytelenül járnánk el. A termelés és a forgalom területén közismerten lehetségesek olyan társulások, amelyek a tagok személyétől viszonylag sem különülnek el annyira, hogy önálló jogi személyként lépnének fel. Feladatunknak olyan szervezeti és jogi megoldások kutatását tekintjük, amelyek alkalmasak a termelés és a forgalom területén általán-

ban a közös haszonra és veszteségre működő társulások előmozdítására. Nem kizárólag az előbb mondott értelemben /tehát önálló jogi személyként szereplő/ közös vállalatokra kell tehát tekintettel lennünk, hanem olyan társulásokra is, amelyek önálló jogi személyként nem szerepelnek, hanem csupán a tagok egymásközi, belső, kötelmi természetű viszonyaként tűnnek fel. Nemcsak közös vállalatokról, hanem általában a közös vállalkozások, a vállalati társulások szervezeti és jogi kérdéseiről lesz tehát szó.

A téma ilyen körülhatárolása után még egy számunkra különösen fontosnak tűnő megjegyzést kell előrebocsátanunk. Ez a tanulmány jogi-jogtudományi természetű, pontosabban ilyen igényű munkálat. Bár semmiféle jogi megoldás nem vonatkoztatathat el a gazdasági alapoktól, s ezek figyelembevételét a most kidolgozásra váró témakör sajátosan gazdasági jellege különösen szükségessé teheti, nem vállalkozhatunk a témakörrel összefüggő közgazdasági, gazdaságpolitikai kérdések kidolgozására. Nem tekinthetjük tehát feladatunknak olyan alapvetően fontos kérdések kutatását, mint a konvertibilis valuta, illetőleg a közös vállalkozásokból szükségképp folyó devizapolitikai, illetőleg elszámolási kérdések vizsgálatát, a közös vállalkozásból esetleg elért haszon transzferálhatóságának kérdéseit és módzatait, valamint különösen azt a gazdaságpolitikai kérdést sem, milyen területeken kívánatos és lehetséges az általunk feltételezett értelemben közös vállalkozások, vállalati társulások létrehozása és működése. Ezeket a kérdéseket a közgazdaságtudományok művelőinek kell tanulmányozniuk. A számunkra jelentkező feladat csupán az, hogy olyan jogi és szervezeti megoldásokat kínáljunk, amelyek az ilyen közös célok szolgálatára alkalmasak lehetnek ott és

annyiban, ahol és amennyiben a KGST illetékes szervei az ilyen közös vállalkozásokat szükségeseknek tartják.

38. A KGST keretében együttműködő államok egymásközi viszonyát jelenleg a Szófiában 1959. december hó 14. napján aláírt és 1960. április 13-án hatálybalépett alapokmány szabályozza. Az alapokmány I. cikke szerint /1. pont/ a KGST célkitűzése, hogy a tagállamok erőfeszítéseinek összefogása és egybehangolása útján elősegítse ezekben az államokban a népgazdaság tervszerű fejlesztését, a gazdasági és műszaki fejlődés meggyorsítását, a kevésbé fejlett iparral rendelkező államok iparosítási szintjének emelését, a munka termelékenységének szakadatlan emelkedését és népeik jólétének állandó növekedését. Az alapokmány I. cikkének 2. pontja szerint a KGST valamennyi tagállam szuverén egyenlőségének elvén alapszik. A tagállamok gazdasági és tudományos-műszaki együttműködése a teljes egyenjogúság, a szuverenitás és a nemzeti érdekek tiszteletbentartása, a kölcsönös előnyök és a kölcsönös elvtársi segítségnyújtás elveinek megfelelően történik.

Az alapokmány III. cikkének 1. pontja szerint a KGST az előbb említett célkitűzéseknek és elveknek megfelelően

a./ szervezi:

a tagállamok sokoldalú gazdasági és tudományos-műszaki együttműködését természeti erőforrásaik legésszerűbb felhasználása és a termelőerők fejlődésének meggyorsítása érdekében;
a tagállamok népgazdaságfejlesztési terveiből folyó gazdasági kapcsolatok legfontosabb kérdéseire vonatkozó ajánlások kidolgozását e tervek összehangolása érdekében;

b./ közreműködik a tagállamok együttes intézkedéseinek kidolgozásában és végrehajtásában az alábbi területeken;

a tagállamok iparának és mezőgazdaságának fejlesztésében a szocialista nemzetközi munkamegosztás következetes megvalósítása, a termelés szakosítása és kooperációja útján;

a közlekedés fejlesztésében, elsősorban a tagállamok egyre növekvő export-import és tranzit-szállításai lebonyolításának biztosításában;

a tagállamok közös létesítményeinek megvalósítását szolgáló beruházási hozzájárulások leghatékonyabb felhasználásában;

a tagállamok egymásközötti és más országokkal folytatott árucsereforgalmának és kölcsönös szolgáltatásainak fejlesztésében;

a tudományos-műszaki eredmények és a legfejlettebb termelési tapasztalatok kicserélésében;

c./ egyéb, a Tanács célkitűzéseinek megvalósításához szükséges intézkedéseket fogantat.

Az alapszabály III. cikkének 2. pontja értelmében a KGST hatáskörüknek megfelelően eljáró szervei útján jogosult az alapszabálynak megfelelő ajánlásokat megtenni és határozatokat hozni.

Az alapszabálynak ezek a rendelkezései teljesen egyértelműen utalnak arra, hogy a KGST már annak idején 1949-ben, amikor működését megkezdette, de 1959-ben is, amikor a jelenleg érvényben lévő alapszabály keletkezett, mint tervezési közösség jött létre. Az alapszabály I. cikkének 1. pontja kifejezetten utal a KGST államok népgazdaságának tervszerű fejlesztésére, a III. cikk 1. pontjának a./ alpontja pedig arra, hogy a KGST szervezi a tagállamok népgazdaságfejlesztési terveiből folyó gazdasági kapcsolatok legfontosabb kérdéseire

vonatkozó ajánlások kidolgozását e szervek összehangolása érdekében. Ezekből a rendelkezésekből egyértelműen következik a KGST tevékenységének eredeti jellege: tervezési közösség, amely a népgazdaságfejlesztési tervek összehangolása útján törekszik elérni gazdasági célkitűzéseit. Ez nem is lehetett másképp, ha figyelembe vesszük a gazdasági irányítás rendszerének azt a módját, amely 1949-ben éppen úgy, mint 1959-ben valamennyi KGST-államban elfogadott volt és nagyjából ma is elfogadott. A gazdasági irányításnak ebben a rendszerében a szocialista állam közhatalmi úton állapítja meg a népgazdaság egészére irányadó népgazdasági tervet. A tervek, legalább is az állami vállalatokra nézve, amelyek minden KGST-államban a gazdasági tevékenység tulnyomó részét bonyolítják le, közhatalmi utasítás-jellegűek, végrehajtásuk a vállalatnak, mint állami szervnek az állam iránti, szankciókkal is biztosított kötelezettsége. A tervezés közössége, mint a KGST alapokmányaiból kitűnő eredeti gazdaságpolitikai koncepció, természetesen az elmúlt husz esztendő alatt különféle formákban és különféle mértékben valósult meg. Egy időben törekvések voltak a KGST országok közös tervezésének kialakítására, e törekvések azonban meghúsultak, mert ellentétben állóknak látszottak a tagállamok szuverenitásának elvével. Jelenleg a közös tervezés helyett a tervegyeztetés az a módszer, amelynek útján a KGST, mint a tervezési közösség funkcionál.

Az a szocialista tervezési közösség továbbá, amely szorosabb vagy lazább formában a KGST keretében kialakult, olyan körülmények között, olyan gazdasági környezetben áll fenn és működik, amelyben - ismét szorosabb, vagy kevésbé szoros formában - egyre nagyobb tért hódít az u.n. gazdasági integráció gondolata. Teljesen tisztában vagyok azzal, hogy

az u.n. gazdasági integráció mibenléte a közgazdaságtudományban és a gazdaságpolitikában is erősen vitatott, nem tekinthető egyértelműen meghatározottnak. Az azonban bizonyos, hogy az emberi társadalom által kifejlesztett s egyebek között Európában is létező modern termelőerők nagyméretű, igen intenzív gazdasági tevékenységet követelnek meg, mert csak ilyen feltételek mellett működtethetők gazdaságosan. Ezért a szocialista és a kapitalista közgazdaságtudományban egyaránt állandóan az érdeklődés előterében áll a gazdasági optimum problémája, annak a működési körnek az elvi körülhatárolása, amely mellett ezek a modern termelőerők optimális hatásokkal működésben tarthatók. Elégé egyértelműen elfogadottnak mondható az a felismerés, hogy a modern termelőerők kifejlesztése és optimális működtetése a legtöbb esetben nem valósítható meg egy-egy állam területére korlátozva, hanem szükségképp áttöri az egy-egy állam területe által körülhatárolt gazdasági lehetőségeket: nemzetközi, az egyes államok határain átnyúló gazdasági tevékenységet követel. A gazdasági tevékenységnek ezzel az egyre inkább nemzetközivé váló jellegével számot vet a KGST alapokmánya is, amely a III. cikk b./pontjában a KGST feladatául tüzi ki a közreműködést a szocialista nemzetközi munkamegosztás következetes megvalósítása, a termelés szakosítása és kooperációja területén. Ilyen körülmények között meg lehet kockáztatni azt az állítást, hogy a KGST-államok egymásközti együttműködése is egyfajta gazdasági integrációt tűz ki célul, ha ez az integráció természetesen - szocialista jellegénél fogva - alapvetően különbözik is a tőkés államok egymásközti viszonyában szintén tapasztalható integrációs törekvésektől. A tulajdoni rend és az ebből folyó politikai rendszer alapvető eltérésén felül a KGST,

mint szocialista integráció szorosan vett állami-jogi szempontból azáltal is tükrözi sajátos jellegét, hogy az alapkormány I. cikkének 2. pontja kifejezetten rögzíti valamenyny tagállam szuverén egyenlőségének elvét, s azt, hogy a tagállamok együttműködése a teljes egyenjoguság, a szuverenitás és a nemzeti érdekek tiszteletben tartása, a kölcsönös előnyök és a kölcsönös elvtársi segítségnyújtás elveinek megfelelően történik. Míg tehát a tőkés államok integrációs törekvései az állami szuverenitás többé vagy kevésbé való feladását is igénylik, s ennek során természetesen azzal járnak, hogy az gazdaságilag erősebb tőkés állam az integráció keretében alárendeli magának a kisebb, kevésbé fejlett államokat, addig a KGST jellegével az integrációnak ilyesfajta elképzelése nem egyeztethető össze.

Az a tény természetesen, hogy a KGST államok körében megvalósuló gazdasági együttműködés mindenekelőtt a népgazdasági tervek egyeztetésére épül és ennek az egyeztetésnek az eszközével törekszik megvalósítani ezeknek az államoknak bizonyosfokú gazdasági integrációját, egyáltalában nem zárja ki, hanem ellenekezőleg feltételezi, hogy a KGST-államok között a piaci viszonyok bizonyos fokú és fajtájú közössége alakult ki. A KGST kezdettől fogva nemcsak tervezési közösség, hanem bizonyosfokú piac közösség is. Éppen azért azonban, mert a KGST-államokban 1949-ben, de 1959-ben is az előbb említett formájú népgazdasági tervezés volt és részben ma is van érvényben, a piaci viszonyok a mindegyik államban egyformán létező társadalmi tárlajdon alapján sajátos módon, nevezetesen a rendszerint kétoldalu államközi, tehát közhatalmi megálapodásoknak megfelelően, azoknak alárendelten alakultak ki.

Ez kezdetben gyakorlatilag annyit jelentett, hogy a piaci viszonyokat a közhatalmi úton megállapított államközi megállapodás határozta meg, az áru-pénzviszonyok szükségképp bilaterális egyenlegeket eredményeztek, s ezeknek az egyenlegeknek ideális esetet feltételezve évenként, vagy hosszabb időszakonként egyenértékűeknek kellett lenniök. A piaci viszonyoknak ezen a bilaterális jellegén csak 1964. óta, tehát csak néhány esztendeje enyhít a "nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank létrehozása és működése, a sokoldalú elszámolások transzferábilis rubelben való lebonyolítása, a tagországok külkereskedelmi és egyéb műveleteinek hitelellátása, tehát a nemzetközi fizetési forgalom multilateralizálása. Mivel azonban a számolási értéként szereplő u.n. transzferábilis rubel még mindig nem jelent konvertibilis valutát, a piaci viszonyok közösségére a KGST országok egymásközi viszonyában jelenleg még mindig az jellemző, hogy a KGST piacon voltaképpen természetes csere folyik, áru áru ellenében cserél gazdát és a pénznek, illetőleg a pénzfizetésekről vezetett bankszámlának inkább csak nyilvántartó és ellenőrző szerepe van.

Azóta azonban, amióta a KGST létrejött, illetőleg a jelenleg érvényben lévő alapokmány 1959-ben hatályba lépett, a KGST-államok gazdaságpolitikájában, a gazdasági irányítás rendszerét is ideértve, nem jelentéktelen változások mentek végbe. Ezek a változások alapjában egyirányuak a legtöbb KGST országban /talán az Albán Népköztársaságot kivéve/, végrehajtásuk azonban jelenleg igen eltérő szakaszban van, a már megvalósított és a jövőre nézve tervezett állami intézkedések pedig államonként eltérő képet mutatnak.

E változások lényege azon a közgazdaságtani felismeré-

sen alapszik, hogy a szocialista vállalatok közötti viszonyok áru-pénzviszonyok, s hogy ennek következtében kialakításukban és fejlődésükben az eddiginél lényegesen nagyobb teret kell engedni a kereslet és a kínálat arányának, a szabályozott piaci mechanizmusnak, az értéktörvény hatásának. A változás mindenekelőtt a közhatalmi uton megállapított terv és a vállalatok, különösen az állami vállalatok egymáshoz való viszonyának, továbbá a vállalatok egymásközötti kapcsolatainak jellegére és jogi szabályozására hat ki. Vannak olyan KGST-államok, amelyek a vállalatokra közvetlenül kötelező népgazdasági terv koncepcióját egyáltalában elejtették és a közhatalmi uton megállapított tervet csupán a kormány tervének tekintik, amely rendszere int közvetett gazdasági eszközökkel törekszik a vállalatok tevékenységének és egymásközti kapcsolataiknak olyan alakítására, amely megfelel a népgazdasági terv célkitűzéseinek. Más államokban ugyanez a tendencia nyilvánul meg abban, hogy fenntartják ugyan a közhatalmi uton megállapított és a vállalatokra kötelező tervutasítás rendszerét, de csökkentik a kötelező u.n. tervmutatók számát és ezúton adnak nagyobb teret a piaci viszonyok alakulásának, az értéktörvény hatásának. A KGST országok túlnyomó többségének belső gazdaságpolitikájára mindenképp a szabályozott piaci viszonyok kiterjesztésére való törekvés a jellemző.

Ennek természetesen zükségszerűen hatása van és kell hogy legyen a KGST-államok egymásközti kapcsolataira is. Ez utóbbiakra, nevezetesen és közelebbről a külkereskedelmi viszonyokra ugyan kezdettől fogva egyértelmű volt az a felismerés, hogy objektív természetüket tekintve áru-pénzviszonyok, e viszonyok körében azonban a szabályozott piaci mechanizmus

kialakulása és fejlődése, az értéktörvény hatása éppen úgy akadályba ütközött, szűk térre szorult, mint az egyes országok belső piacán, belföldi gazdasági tevékenysége körében. Az ebből eredő tendencia ma már egészen világos. Amint a belföldi gazdasági tevékenységben nagyobb teret kell engedni a szabályozott piaci mechanizmusnak, az értéktörvény hatásának, ugyanez a feladat a KGST-államok egymásközi viszonyában, a KGST-piacon. A KGST-ben tehát, amely a tervezés közösségeként keletkezett és áll fenn ma is, erősödniök kell a szabályozott piaci viszonyoknak, a piaci mechanizmusnak, az értéktörvény hatásának. A központi tervezés általában a tervsze üség elvét, továbbá a termelőeszközök társadalmi tulajdonának elvét - mindkettő a szocialista gazdaság alapelvei közé tartozik - egyik KGST-állam sem kívánja feladni, hanem éppen ellenkezőleg a piaci mechanizmus hatásának biztosítása útján éppen fejleszteni igyekszik a tervszerűséget is, a termelőeszközök társadalmi tulajdonából eredő előnyöket is. Bizonyos azonban, hogy a KGST-nek - az egyes országokban egyirányban tapasztalható gazdaságpolitikai fejlődés következtében - éppen a piaci közösségre mutató vonásai fognak a jövőben fejlődni: a KGST a tervezési közösség fennmaradásával együtt egyre inkább és a korábbinál lényegesen szélesebb körben és intenzívebb tartalommal szabályozott piaci közösséggé is válik.

A piaci mechanizmus hatókörének, ezzel együtt az értéktörvény hatásának kiszélesítése szükségszerűen felhalmozáshoz, a felhalmozás méreteinek különbözősége folytán az egyes gazdaságkodó egységek differenciálódásához, a felhalmozás lehetőségeinek bővítésére irányuló törekvés pedig szükségképp a

gazdálkodó egységek különféle irányu és fajtájú társulásához vezet el. Tulzás nélkül állithatjuk, hogy a vállalatok társulása a piaci mechanizmusnak ugyanolyan szükségszerű terméke, mint a felhalmozás. Ugyanilyen törvényszerűség érvényesülésével kell számolni a szocialista nemzetközi piac, a KGST-államok piaci közösségének feltételei között is. Ezen a nemzetközi piacon a változatlanul szükséges tervszerűséget a KGST-államok népgazdasági terveinek változatlanul szükséges egyeztetése biztosíthatja. Az egyeztetés alapján és annak megfelelően alakulhat ki a szocialista nemzetközi piacon az a gazdasági környezet, amelyben az egyes gazdálkodó egységek, vállalatok, szövetkezetek gazdasági tevékenységét az adott KGST-állam részben közvetett gazdasági szabályozó eszközökkel, részben azonban direkt módon is, tehát utasításokkal is befolyásolhatja. A direkt gazdaságpolitikai eszközök felhasználását a jelenlegi viszonyok között elkerülhetetlenné teszik részben a KGST-államok belső gazdasági berendezkedésének, irányítási rendszerének eltérései, részben pedig az, hogy a szocialista nemzetközi piac mozgástörvényeiről, a piaci mechanizmus szélesebb körre való kiterjesztésének következményeiről egyelőre csak kevés tapasztalattal rendelkezünk. Nem elég egyszerűen elhatározni azt, hogy több teret engedünk a piaci viszonyoknak. Ha ez nem párosul az egyes KGST-államok, mint közhatalmi szervezetek ellenőrző tevékenységével, olyan helyzet állhat elő, amely egyik KGST-állam számára sem lehet előnyös. Márpedig a kölcsönös előnyökre való törekvés a KGST alapelvei közé tartozik. Végül éppen ~~am~~ nemzetközi piac viszonyai között a közhatalmi ~~be~~ beavatkozás a gazdálkodó egységek tevékenységébe, az állami közhatalom primátusának elismerése felel meg a KGST ~~ama~~ alapelvének, hogy ez a regionális szer-

vezet valamennyi tagállam szuverén egyenlőségének, a szuverenitás tiszteletbentartásának elvén nyugszik. A szocialista nemzetközi piacon tehát a piaci mechanizmus hatókörének kiszélesítését szükségképp egyeztetni kell a nemzeti érdekek tiszteletbentartásával, a szuverenitás és a szuverén egyenlőség elvének elismerésével, a kölcsönös előnyök elvének érvényesülésével. Ezek a megfontolások irányadók egyebek között a közös vállalkozások szervezeti és jogi kérdéseinek megoldása szempontjából is.

39. A KGST-államok közös szervezetei, közülük is az ezuttal közelebbről tárgyalni kívánt közös vállalkozások szervezeti és jogi kérdéseit illetően jelenleg csak megglehetősen szórványos tapasztalatok állnak rendelkezésre, amelyek ma még messze nem általánosíthatók olyan fokon, amint azt a kapitalista jogban sok évszázados fejlődés eredményeként kialakult társulási formákkal kapcsolatban nagyobb nehézség nélkül meg lehet tenni. Ezért a következőkben feladatunknak elsősorban a jelenlegi helyzet bizonyos foku regisztrálását tekintjük, e regisztrálás során viszont nemcsak a fentebb kifejtett értelemben vett közös vállalkozások, vagy vállalatok jelenlegi szervezeti és jogi kérdéseit tekintjük át, hanem kiterjeszkedünk olyan közös szervezetekre is, amelyek nem minősülnek a szó szoros értelmében vett közös vállalkozásoknak.

E regisztrálás során szerezhető tapasztalatra, amelyek a közös szervezetek létrehozásának folyamatában mutatkozó kialakulatlanyságról tanuskodnak, az ebből az állapotból eredő fenntartásokkal lehetővé tesznek bizonyosfoku általánosítást a közös szervezetekre/köztük a közös vállalkozásokra/ nézve. Ezek az általános vonások a következőkben foglalhatók össze.

a./ Valamennyi eddig létrejött nemzetközi szervezet a KGST-ben részes államok államközi megállapodása alapján keletkezett. Ez az államközi megállapodás minden egyes szervezet tekintetében eseti jellegű volt, nincsenek tehát olyan általános szabályok, amelyek mint bizonyos fokig elvont, általánosított normák irányadók lehetnének a közös szervezetek, különösen a közös vállalkozások jogállására és szervezetére. Az a tény, hogy minden egyes közös szervezet, köztük minden többé-kevésbé közös vállalkozásnak minősíthető szervezet is eseti jellegű államközi megállapodásnak köszönheti a létét, a közös szervezet irányából nézve egyfajta koncessziós rendszer képét idézi fel: közös szervezet akkor és annyiban jön létre, amikor és amennyiben az érdekelt tagállamok ehhez kormány szinten hozzájárulásukat adják.

b./ A közös szervezetek, köztük a közös vállalkozások jogállása igen változatos képet mutat. Csaknem valamennyiükre jellemző, hogy vagy maga az államközi megállapodás, vagy az annak alapján kidolgozott alapszabály jogi személyiséggel ruházza fel a közös szervezetet. E jogi személyiség közelebbi tartalma, különösen pedig a létrejött jogi személyre irányadó szabályok meglehetősen tarka képet mutatnak. Ez nem is lehet másképp, ha figyelembe vesszük, hogy a közös szervezetek jellege, tevékenységi köre igen változatos. Ha figyelmünket a közös szervezeteken belül azokra a szervezetekre korlátozzuk, amelyek többé-kevésbé közös vállalkozásoknak vagy egyenesen közös vállalatoknak minősülnek, általános vonásként az tűnik kiemelhetőnek, hogy a közös vállalkozások jogállása a legtöbb esetben a hagyományos részvénytársasági formához áll legközelebb. Találunk olyan esetet, amelyben a közös vállalat kife-

d./ Az eddig létrejött közös szervezetek, köztük a közös vállalatok is jogi értelemben egytípusúak. Funkciójuk eltérő jellege természetesen bizonyos eltéréseket eredményez a szervezetben és a tagok jogállásában is. Ez azonban nem jelent olyan mértékű és jellegű differenciáltságot, mint amilyent a kapitalista társulási formák esetében tapasztaltunk. Az eddigi társulási formák - egyebek között azért is, mert eseti államközi megállapodás alapján jöttek létre - nem kínálnak semmiféle választási lehetőséget a társulás több lehetséges formája között, hanem eseti jelleggel, azonos síkban határozzák meg a társulás formáját, jogállását.

e./ Nincsenek lényeges eltérések a közös szervezetek, köztük a közös vállalkozások tekintetében aszerint sem, hogy a tagok felelőssége korlátolt, vagy korlátlan lenne. Mivel valamennyi közös szervezet kifelé jogi egység, deklaráltan jogi személy, a tagok közvetlenül semmi esetre sem felelhetnek a közös szervezet tartozásaiért. Befelé viszont a tagok egymás közötti viszonyában, a tag kötelezettsége és ebből eredő felelőssége minden esetben korlátolt, az államközi megállapodásban meghatározott pénzüsszegre, vagy egyéb szolgáltatásra terjed ki. Éppen ezért kell külön is kiemelni azt az általános vonást, hogy a közös szervezetekben a tagok szervezeti természetű jogai feltétlenül egyenlők, még akkor is, ha az adott tag vagyoni értékű hozzájárulása a közös szervezet működéséhez nem egyenlő. A szervezeti jogok tehát függetlenül a vagyoni hozzájárulástól, a szervezeti jogok deklaráltan azonosak, a vagyoni hozzájárulások pedig eltérők lehetnek. Ez is alátámasztja azt a fentebb kiemelt felfogásunkat, hogy a közös szervezetekben, köztük a közös vállalatokban jelenleg maguk a tagállamok lépnek fel sajátos név alatt, sajátos formában. Ez az

alapja ugyanis a szervezeti jogok egyenlőségének, amely voltaképpen sajátos kifejezése a tagállamok kölcsönösen elismert egyenlő szuverenitásának.

f./ Az, hogy az eddig létrehozott közös vállalkozások kifejezetten vagy nem kifejezetten részvénytársasági típusak /voltaképpen részvénytársaságok részvény nélkül/, azzal a következménnyel jár, hogy a legtöbb közös vállalkozásban szerepel a fix alaptőke, amelyet a közös vállalkozásban részt vevő államok valamilyen formában a közös vállalkozás rendelkezésére bocsátanak. Míg azonban a hagyományos részvénytársaság alaptőkéjének funkciója az, hogy a társasági hitelező követeléseinek kielégítéséhez szolgáljon törvényes minimumként, addig a vizsgált közös vállalatokban a fix alaptőkének voltaképpen nincs, vagy csak alig van ilyen külső, a hitelezők biztonságát szolgáló funkciója. A fix alaptőke inkább abból adódik, hogy a társak vagyoni és egyéb természetű kötelezettségei egymás irányában korlátozottak. A fix alaptőkének tehát az eddigi társulási formákban nem annyira külső, mint inkább belső funkciója van. Ennek felel meg az a további általános vonás is, hogy az eddigi közös vállalkozásokban a mérlegkészítési kötelezettség és a mérlegmegállapítás elvei vagy egyáltalában szabályozatlanok, vagy csupán a tagok belső viszonyában bírnak jelentőséggel.

g./ Bizonyos foku általánosítást lehetővé tesznek a közös szervezetek szorosabban vett szervezeti megoldásai is. Az általánosítás céljára különböztessük meg egymástól a belső akaratképzés /ügyvitel/, a képviselet és az ellenőrzés funkcióit.

Ami a belső akaratképzést illeti, a közös szervezetekben

találkozunk egy háromfoku és egy kétfoku szervezeti megoldással. A háromfoku szervezeti megoldás esetében a hagyományos "közgyűlésnek" megfelelő szerepet a tanácsnak, vagy igazgatótanácsnak nevezett szerv tölti be, amely rendszerint kormányképviselőkből áll. Ennél egy fokkal lejjebb, mintegy a hagyományos "igazgatóság"-nak megfelelő szerepkörrel egy szűkebb testület működik, amely már nem kifejezetten kormányképviselőkből, hanem viszonylag alsóbb beosztású funkcionáriusokból áll. A harmadik fokozat ebben a típusban a szoros értelemben vett apparátus, amely a titkárság, ügyvezetőség, stb. neveket visel, a két előbbi szerv általános irányítása mellett, nekik alárendelten végzi a folyamatos munkát. - A kétfoku szervezet a háromfokutól abban különbözik, hogy a kormányképviselőkből álló tanács és a szűkebb, de még mindig elvi irányítást végző testület funkcióit egyetlen szerv látja el. Ennek a szervnek alárendelten működik a folyamatos munkát ellátó apparátus.

A belső akaratképzéshez, az ügyvitelhez képest a képviselet funkcióinak szabályozása a különféle megállapodásokban jóval halványabb. Több-kevesebb általánosság igényével lehet mégis mondani, hogy a közös szervezeteket kifelé, harmadik személyek irányában rendszerint az apparátus vezetője képviseli. A képviselet tehát egyszemélyi, amint az egyszemélyi vezetés elve irányadó minden esetben az apparátus munkájára is.

A belső akaratképzés, illetőleg a képviselet kérdéseiben ismét jelentősége van a tagállamok szuverénitásának. Ebből következik, hogy a felsőbb vezető testületekben határozat csak egyhanguan jöhet létre, tehát minden tagnak vétőjoga van, sőt egyes esetekben a szorosabban vett apparátus is úgy épül fel,

hogy fontosabb kérdésekben csak megállapodás alapján lehet eljárni.

Végül az ellenőrzés funkcióját tekintve általánosítani lehet azt a megállapítást, hogy a legtöbb közös szervezetben és valamennyi közös vállalatban külön ellenőrző szerv működik, amelynek funkciója elsősorban a számadások megvizsgálására terjed ki. Az ellenőrző szerv felépítésében és működésében egyaránt ismét közvetlen hatása van a tagállamok szuverenitásának. Ez ismét az egyhangu határozat követelményével, a vétőjog biztosításával, illetőleg az ellenőrző szervezet felépítésének valamilyen paritásos módszerével jár együtt.

H./ A közös szervezetekre, közöttük a közös vállalatokra vonatkozó jelenlegi szabályokban kollíziós természetűeket csak elszórtan találunk. Éppen mert a közös szervezetek mindegyike valamilyen szintű államközi megállapodásnak köszönheti létét, szinte természetes, hogy a szerződő államok a közös szervezetek jogállását nem a kollíziós szabályokra jellemző indirekt-utalásos módszerrel, hanem direkt szabályok útján rendezték. Jellegzetes, hogy a közös szervezetekre vonatkozó szabályozásban kollíziós természetű szabályokat éppen a közös vállalkozásokban tekinthető szervezetek körében találunk. Ezek a szórványos szabályok természetesen messze nem meritik ki az elvileg lehetséges kollíziós kérdéseket, a szabályozás hézagait - mint említettük - az egyezményekben foglalt direkt szabályok töltik ki - amennyiben kitöltik. Minden esetre megállapítható, hogy a közös vállalkozásokra vonatkozó szabályozás eseti jellege ellenére vagy talán éppen azért kollíziós jogi és anyagi jogi szempontból egyaránt meglehetősen hézagos.

40. Az első és legfontosabb elvi kérdés, amely a KGST-
-államok közös vállalkozásainak jogi szabályozásával kapcsola-
latban felmerül, az állami szuverenitás és a közös vállalko-
zás egymáshoz való viszonyának kérdése. Az állami szuvereni-
tás kölcsönös elismerése és tiszteletbentartása a KGST alap-
elvei közé tartozik. Amint azonban láttuk, az állami szuve-
renitás kölcsönös elismerésének és tiszteletben tartásának el-
ve a KGST-államok eddig kialakított gyakorlatában arra veze-
tett, hogy minden közös szervezetet valamiféle államközi meg-
állapodás alapján hoztak létre, hogy az államok, mint ilyenek,
tehát mint szuverén szervezetek eseti megállapodásának ered-
ménye volt minden közös szervezet létrehozása, s az ilyen kö-
zös megállapodás szolgált alapjául valamennyi közös szerve-
zet működésének is. A közös szervezetek létrehozásának ez a
módszere, az állami szuverenitás elvének ilyenfajta érvénye-
sítése vezetett oda, hogy gyakorlatilag nincs különbség a kö-
zös szervezetek fajtái között, hogy a közös vállalkozások, a-
mennyiben ilyenek egyáltalában vannak, voltaképpen ugyanolyan
államközi szervezetek, amilyenek azok is, amelyek nem gazdál-
kodó céllal, tehát nem a termelés, vagy az áruforgalom terü-
letén kifejtendő valaminő közös tevékenység céljával, ha-
nem közös, közhatalmi-igazgatási természetű céllal jöttek lét-
re.

Kérdés azonban, vajon ez az eddig követett gyakorlat he-
lyes-e? Ha kiindulunk abból, hogy a KGST, amely eredetileg
tervezési közösségként jött létre, és jelentős részben ma is
ilyen módon működik, a fejlődés folyamatában egyre inkább pia-
ci közösséggé is változik /anélkül természetesen, hogy meg-
szűnnék tervezési közösség lenni/, ezt az addig követett

gyakorlatot nem lehet minden változtatás nélkül helyesnek elfogadni. A gazdálkodás és az állam, illetőleg a jog egymáshoz való viszonyának általános törvényszerűségei közé tartozik, hogy a piaci viszonyok kiterjesztésére, az értéktörvény hatókörének bizonyosfokú bővítésére irányuló törekvés szükségképp az állam, mint közhatalmi szervezet és a piacon megjelenő /esetleg állami tulajdonban álló/ gazdálkodó szervezetek elvi megkülönböztetését, a közhatalmi és a gazdálkodó funkciók elvi szétválasztását igényli. Az állami közhatalom direkt részvétele a termelés és a forgalom operatív végrehajtásában köztapasztalat szerint szükségképp nehézkességhez, bürokráciához vezet, az ilyen módon kialakított gazdálkodó szervezet nem képes eléggé gyorsan, rugalmasan alkalmazkodni a változó piac igényeihez, szükségleteihez. Ez a közös felismerés vezet végsőfokon az egyes KGST-államok belső gazdaságpolitikájában is olyan intézkedésekhez, amelyek a vállalatok önállóságának fokozását, a vállalatok között a piaci természetű kapcsolatok bővítését és ezzel az értéktörvény hatókörének kifejlesztését eredményezi. Ez a törekvés természetesen nem vezet és nem is vezethet odáig, hogy megszüntetné, likvidálná akár az alapvető termelési eszközök társadalmi tulajdonát, akár a központi tervezést. Az államnak azonban - ez is közös tapasztalat - nem kell szükségképpen vagy kizárólag közhatalmi eszközökkel irányítani vállalatait, vannak egyéb eszközök is, ilyenek a közvetett gazdasági befolyásolás eszközei, amelyekkel az állam érvényesíteni tudja a számára kívánatosnak tűnő gazdaságpolitikát anélkül, hogy utját állná a vállalati önállóság fokozódásának, a piaci viszonyok kiterjesztésének a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján.

Voltaképpen arról van tehát szó, hogy érintetlenül fennmaradnak a szocialista gazdaságra jellemző alapvető mozzanatok /a központi tervezés és a termelőeszközök társadalmi tulajdona/ ezek azonban nem zárják ki, sőt a fejlődés bizonyos fokán egyeseken feltételezik a piaci kapcsolatok bővítését. Ezt az egyes KGST-államok belső gazdaságpolitikájában egyre inkább kialakuló tapasztalatot, amely jogi szempontból az állami tulajdonjog és az állami közhatalom elvi megkülönböztetésére és viszonylagos szétválasztására vezet, értékesíteni kell a szocialista nemzetközi piacon, a KGST-államok közös vállalkozásai tekintetében is. Ha a piaci kapcsolatokat, a piaci közösséget a KGST-államok között bővíteni akarjuk, nem lehet tovább fenntartani azt a gyakorlatot, hogy nem teszünk különbséget a gazdálkodó és a közhatalmi-igazgatási természetű közös szervezetek között, s hogy mindegyik gyakorlatilag államközi-közhatalmi szervezatként működik, tekintet nélkül arra, hogy miben áll az adott szervezet tevékenysége. A közös piacon közös árutulajdonoskként megjelenő közös vállalatok nem lehetnek egyszerűen közös közhatalmi szervezetek, hanem munkájuk irányítása terén az állami közhatalmat más eszközökkel kell érvényesíteni.

Léteznek-e azonban ilyen más eszközök, olyanok, amelyek fenntartják a vállalatok állami tulajdonát, nem érintik az egyes államok egyenlő szuverenitásának elvét s ennek ellenére lehetővé teszik, sőt ösztönzik a piaci kapcsolatok kiterjesztését, fokozzák a vállalatok önállóságát szélesebb teret engednek az értéktörvény hatásának. Vannak olyan szélső felfogások, amelyek szerint ez lehetetlen, hogy tehát az államközi viszonyok területén a szuverenitás elvének csak és egyedül

az a jogi forma felelhet meg, amelyet eddig érvényesítettünk, és amelynek lényege a szuverén államok eseti közös megegyezése a vállalatok létrehozásában, működésük szabályozásában. Van ezen felül egy másik szélső felfogás is, amely azt tartja, hogy az állami közhatalom bármiféle érvényesítése /ha az eddigitől eltérő jogi formában történik is/ ellentétben van a vállalati önállósággal, a piaci kapcsolatok kiterjesztésével. Az igazság megítélésünk szerint itt is, mint sok más kérdésben, valahol a középen van. Az állami közhatalom érvényesítése önmagában nem mond ellent a piaci kapcsolatok kiterjesztésének, a vállalati önállóság fokozásának. Ugyanakkor tévedés lenne azt hinni, hogy a közhatalom érvényesítésének, az állami szuverenitás fenntartásának csak az az egyetlen módszere, csak az az eljárási mód felel meg, amelyet eddig követtünk. Általában óvakodnunk kell olyan szükségképp stagnálásra, gondolati és minden egyéb irányu megrekedésre vezető elképzeléstől, hogy adott, helyesnek felismert és változatlanul érvényesíteni kívánt politikai, vagy gazdaságpolitikai követelmény érvényesítésének csak egyfajta jogi megoldása lehetséges, az, amely a adott kérdésben éppen kialakult. A viszonyok változnak, az élet fejlődik, fejlődik különösen a gazdasági tevékenység is, s ez a fejlődés adott esetben újabb és egyre újabb jogi megoldások keresését és kialakítását követeli meg, - anélkül, hogy az alapvető elvek változnának. Sőt ellenkezőleg. Az alapvető elvek érvényesítésének sokkal hatékonyabb jogi megoldásai is lehetségesek, mint amilyeneket eddig követtünk, a jogi megoldás változtatása tehát nemcsak nem érinti az alapvető elvek fenntartásának követelményét, hanem éppen ellenkezőleg fokozza, elősegíti az alapelvek érvényesülésének hatékonyságát.

Adott esetben az állami szuverenitás és a közös vállalkozás viszonyáról van szó. Az állami szuverenitást jogi szempontból úgy szokták felfogni, mint adott állam feltétlen hatalmát arra, hogy saját területén más államoktól függetlenül, szabadon érvényesítse akaratát, adott esetben azt a gazdaságpolitikát, amelyet saját viszonyainak fejlesztése érdekében helyesnek tart. Ez a jogi értelemben vett szabadság azonban - ugyanúgy, amint pl. a szerződési szabadság - gazdasági szükségszerűséget, mondhatjuk nyugodtan gazdasági kényszert takar. Ha a szuverenitást nem csupán formálisan, hanem tartalmilag vizsgáljuk, az adott állam szuverenitása tartalmilag annyit ér, amennyiben az adott államnak módjában van akaratát érvényesíteni, amennyiben valóban rendelkezik azokkal az objektív feltételekkel, amelyekkel akaratát keresztülviheti. A szuverenitás gazdasági bázisát, objektív tartalmát a nemzeti jövedelem mennyisége, az a magas nemzeti jövedelem-hányad jelenti, amelyet az állam gazdaságpolitikájának érvényesítése céljából rendelkezése alatt tart, s amelyet szuverén módon újra eloszt. Ha az állam rendelkezésére álló nemzeti-jövedelem-hányad fokozása, tehát az állami szuverenitás objektív gazdasági bázisának fokozása éppen nemzetközi közös vállalkozásokat, a regionális piaci közösség kiterjesztését igényli, a szuverenitásnak tartalmilag éppen nem mond ellent, hanem ellenkezőleg, a szuverenitást fokozza olyan közös vállalkozások lehetővé tétele és elősegítése, amelyek az újraleosztásra kerülő nemzeti jövedelem-hányadot fokozzák, mennyiségét növelik. A gazdaságilag kölcsönösen előnyös közös vállalkozások létrehozása, rugalmas, eredményes, hatékony működésük biztosítása csak emeli az ilyen vállalkozásban résztvevő állam tartalmi szuvere-

renitásának színvonalát. A közös vállalkozás tehát önmagában semmi esetre sem mond ellent a szuverenitás elvének, ha pedig a közös vállalkozások fejlesztésének érdekei az állami közhatalom érvényesítésének másfajta, az eddigi gyakorlattól eltérő módszereit követelik meg, az eltérő módszerek kialakítása a korábbi gyakorlatban tapasztalt merevségre, bürokráciára vezető jogi megoldásoknak újakkal való felcserélése egyebek között az állami szuverenitás fokozását is jelenti. Nem mond tehát ellent a KGST alapokmányában ünnepélyesen lerögzített és változatlanul fenntartani kívánt szuverenitás elvének az, ha új módszereket keresünk az állami szuverenitás érvényesítésére és éppen ezáltal fokozására is.

Ezeknek az új módszereknek megítélésük szerint két egymástól elválaszthatatlan jellemző vonása, mozzanata van, s csak e két mozzanat egysége és egységben való érvényesítése vezethet az elérni kívánt célhoz. Az állami közhatalom és az államgazdálkodás elvi megkülönböztetése, a két funkció viszonylagos szétválasztása e módszerek egyik oldala. Megítélésünk szerint a közös vállalkozásokat nem szabad többé a többi közös szervezetekhez hasonlóan közhatalmi szervezetekként felfogni, s megkülönböztetés nélkül besorolni őket a közös szervezetek hagyományos eszközökkel, tehát államközi megállapodás útján létrehozott csoportjába. A közös vállalkozásnak /mindig feltételezve, hogy a közös vállalkozás a résztvevők számára kölcsönösen előnyös/ valóban közös vállalkozásnak kell lennie, vagyis nemcsak a szocialista belső piacon, hanem a szocialista közös piacon is növelni kell a vállalkozás, illetőleg a közös vállalat viszonylagos önállóságát, az állami közhatalmat /illetőleg ami ebben a vonatkozásban vele egyet

jelent: az állami szuverenitást/ nem szabad direkt módszerekkel érvényesíteni a közös vállalkozások irányában. Ez gyakorlatilag annyit jelent: lehetővé kell tenni, hogy a KGST-államok vállalatai és szövetkezetei közös vállalkozásokat hozzanak létre és tarthassanak fenn - anélkül, hogy ehhez minden esetben a szuverén államok direkt beavatkozására, megállapodására, államközi szerződésre lenne szükség. A piaci kapcsolatok kiterjesztésének a KGST-államok egymásközti viszonyában ez az elsőszámú feltétele.

Egyoldalú lenne azonban ez a célkitűzés, ha ebben látnánk az egyedüli tennivalót, a feladat lényegének megoldását. Mint említettük, a közös vállalkozásokkal kapcsolatos újfajta eljárásmodnak két oldala van, s csak e két oldal egységben való érvényesítése vezethet a kívánt eredményhez. A KGST-államok belföldi vállalatainak közös vállalkozásait eseti, direkt államközi megállapodás nélkül lehetővé tenni, - ez csak a feladat egyik oldala. A másik oldala abban van, hogy amint a szocialista állam belföldi vonatkozásban sem mond le sem az állami tulajdonról /és általában a társadalmi tulajdonról/, sem a központi tervezés elvéről, nem teheti ezt a közös piacon kialakuló közös vállalkozások vonatkozásában sem. Fenn kell tartani tehát azt a lehetőséget, hogy az adott KGST-állam illetékes gazdaságpolitikai szerveinek döntő beleszólásuk legyen abba, hogy milyen közös vállalkozások jöjjenek létre és milyen tartalommal. Ezt a beleszólási jogot a valamennyi KGST-államra jellemző központi tervezés és állami tulajdon elvén felül és azzal együtt az állami szuverenitás elvének érvényesítése is feltétlenül megköveteli. Ezt a követelményt azonban véleményünk szerint a jövőben a közös vállalkozások

területén nem úgy kell érvényesíteni, hogy maguk az államok közvetlenül lépnek kapcsolatba egymással és közös vállalatként voltaképpen közös közhatalmi szervezetet hoznak létre. Az államok, mint szuverének, direkt fellépését, közhatalmi típusu megegyezését olyan eszközzel kell helyettesíteni, amely döntő beleszólást ad ugyan az államnak a közös vállalkozás létesítésébe, de ehhez nem követeli meg az államok, mint szuverének eseti megállapodását. Ez az új módszer a belső koncesszió módszere. A KGST-államok vállalatai és szövetkezetei közvetlenül létesíthetnek tehát közös vállalkozásokat / ez az egyik posztulátum/, de csak akkor, ha ehhez a megfelelő saját állami szervektől engedélyt kapnak /ez a második posztulátum/. Az állami szuverenitás /és ami ennek csupán belső megfelelője: az állami közhatalom/ elgondolásunk szerint a jövőben nem úgy érvényesülne többé, mint eddig: direkt államközi megállapodás alakjában, hanem belső koncessziók alakjában, amelyek a belföldi vállalatok és szövetkezetek nemzetközi társulásainak elengedhetetlen feltételei lennének. Ezek a belső koncessziók, továbbá kizárólag az adott KGST-állam belföldi gazdasági és jogi rendje szempontjából lenne feltétel a közös vállalkozás megalakításának és működésének. Ez közelebbről annyit jelentene: minden KGST-állam vállalatának vagy szövetkezetének belső ügye, saját államával szemben fennálló és a belföldi jog eszközeivel szankcionált kötelezettsége az, hogy a külföldi vállalattal, vagy szövetkezettel létesíteni kívánt társuláshoz megszerezze saját államának engedélyét, ez a kötelezettség azonban nem hat ki a társuló másik, vagy többi állam vállalatára, illetőleg szövetkezetére, amelyeknek egyébként saját államuk irányában ugyanilyen kötele-

zetségük, hogy megszerezzék saját államuk illetékes szervének engedélyét, hozzájárulását a közös vállalkozáshoz. Ilyen eljárási mód mellett a közös vállalkozások egyfelől megszűnének közös közhatalmi szervezetek lenni, másfelől viszont az állam által saját érdekei és belátása szerint adott vagy megtagadott /esetleg feltételekhez kötött/ engedély útján változatlanul érvényesülne az adott KGST-állam döntő beleszólása, belső közhatalma és külső szuverenitása. Az állami szuverenitás eszerint nem direkt módszerekkel, nem az eddig szokásos államközi megállapodás útján érvényesülne többé, hanem indirekt módszerekkel, a közös vállalkozáshoz a saját vállalatnak, vagy szövetkezetnek adott engedély útján. A közös vállalkozás eszerint csak akkor jöhet létre, ha mindegyik KGST-állam megadja a résztvevő vállalatoknak a közös vállalkozáshoz szükséges engedélyt. Az engedélyek közös megadásának belföldi viszonylatban megkívánt indirekt módszere útján tehát végső fokon mégis érvényesülne az érdekelt KGST-államok közös akarata, az állami szuverenitás ezen a közvetett úton változatlanul érvényesülne. Nem esnék továbbá csorba a valamennyi KGST-állam által egyaránt fenntartani kívánt külkereskedelmi monopólium elvén sem, végül kiküszöbölhetők lennének az abból származó nehézségek, hogy az egyes KGST-államok belföldi gazdaságpolitikája nagy vonásokban egyirányban fejlődik ugyan, de adott pillanatban a fejlődés igen eltérő szintjén tart, s igen eltérő jogi formákat tartalmaz. A KGST-piacon a társulási szabadság rendszerének összekapcsolása az adott KGST-állam belföldi viszonylatban megkívánt döntő beleszólási jogával: ez az a kétoldalu, de feltétlenül egységben érvényesítendő feladat, amely előttünk áll.

Ez természetesen nem annyit jelent, hogy a KGST-államok államközi megállapodásainak, nemzetközi szerződéseinek a jövőben semmi direkt szerepük nem lenne a közös vállalkozások kialakításában és működésében. Ez nem is lehetne így, márcsak azért sem, mert a közös vállalkozások létrehozásának és működésének ebben az új rendszerében önmagában is elvileg meg kellene állapodni, ez az elvi megállapodás pedig nyilvánvalóan csak államközi szerződéssel történhetne. Ennek a szerződésnek azonban elképzelésünk szerint nem eseti, tehát adott konkrét közös vállalkozás létesítésére irányuló tartalmunak, hanem elvi-normatív természetűnek kellene lennie. Az államközi megállapodásnak arra kellene kiterjednie, hogy két vagy több KGST-állam ilyen feltételekkel lehetővé teszi vállalatai és szövetkezetei társulását a KGST piac egyik, vagy másik /lehetőleg egyre szélesebb/ viszonylatában. Az ilyen, eleinte bizonyára bilaterális, később talán multilaterális államközi megállapodások alkalmasak lennének arra is, hogy érvényesítsék a járattan uton való előrehaladáskor feltétlenül szükséges fokozatosság elvét. Eleinte bizonyosan csak egyik-másik KGST-állam lesz hajlandó arra, hogy számára előnyös megoldási lehetőséget lásson a közös vállalkozások lehetővé tételének ebben a módszerében. Fokozatosan, ahogyan a tapasztalatok felgyülemlelnek és leülepednek, a bilaterális, elvi-normatív természetű megállapodásokat fokozatosan szélesíteni, multilateralizálni lehetne, miközben kölcsönösen törekedni kellene az egy-egy viszonylatban bevált, hasznosnak bizonyult megoldások általánosítására, érvényesítésére a fokozatosan kialakuló regionális piac minél szélesebb területein. Végsofokon valamiféle "nemzetközi társulási jog" képe merül fel előttünk,

amely természetesen csak államközi megállapodás eredménye lehetne, de amelynek fokozatos kiépítésére hosszabb távlatban feltétlenül törekedni kell.

41. Ez a megállapítás már átvezet bennünket az ilyen eleinte bilaterális, majd fokozatosan multilaterálissá váló nemzetközi társulási megállapodások tartalmának kérdéseire, vagyis ahhoz, milyen elvi természetű kérdések merülnek fel és kell, hogy felmerüljenek ezekben az elvi-normatív természetű államközi megállapodásokban. A felmerülő elvi kérdések közül az első kétségtelenül az: kell-e, s ha igen milyen szempontok szerint kell differenciálni a lehetséges és kívánatos társulási formák között ezekben a megállapodásokban?

Az általunk vizsgált közös szervezeteket összehasonlítva a KGST-államok egymásközti viszonyában arra a következtetésre jutottunk, hogy ezek a közös vállalkozások voltaképpen egytipusúak, nemcsak azért, mert eddigi gyakorlatunk voltaképpen közhatalmi szervezetekként fogta fel őket, hanem azért is, mert jogi és szervezeti megoldásaink ha nem is teljes azonosítást, de erős közelállást mutatnak. Kérdés: helyes lenne-e a jövőben, amikor a piaci közösség és annak keretében a piaci társulás, a közös vállalkozások fejlesztésére törekvés lesz a célunk, fenntartani a közös vállalkozások differenciálatlanságát, egytipusúságát?

Megítélésünk szerint ez sem lenne helyes, nem szolgálna eléggé hatékonyan a kitűzött célt, a piaci kapcsolat, köztük a közös vállalkozások fejlesztését. A közös vállalkozások körében igen sokféle jellegű gazdasági lehetőség kínálkozik a termelés és az áruforgalom területére eső kapcsolatok bővítésére. E kapcsolatok gazdasági tartalma igen sokré-

tü, a felmerülő lehetőségek és az ebből eredő jogi szükség-
letek is szinte kiszámíthatatlanok. Az azonban bizonyos, hogy
e sokféle szükséglet kielégítésére nem lehet alkalmas egyetlen
jogi forma. Ha a gazdasági lehetőségeket bővíteni kívánjuk, is
többféle jogi lehetőséget is kell kínálnunk. A társulási for-
mák differenciálására van tehát szükség. Emellett az egyes
társulási formák már említett módon történő jogi szabályozá-
sának eléggé rugalmasaknak is kell lenniök, hogy megfelelően
alkalmazkodhassanak az eseti szükségletekhez. Ennek a gazda-
sági és jogi posztulátumnak az felel meg, hogy a társulási for-
mákra vonatkozó szabályoknak elvileg és általában diszpoziti-
veknek kell lenniök, olyanoknak, amelyektől a felek a társa-
sági szerződésben eltérhetnek, ha a szabály az eltérést ese-
tenként nem tiltja. A szabályok tehát általában csak annyiban
érvényesülnek, amennyiben a felek másban nem állapodtak meg. -
Mindezek előrebecsátása után kíséreljük meg felvázolni azo-
kat a főbb lehetőségeket, amelyek a KGST-államok közös vál-
lalkozásainak jogi formáiként számításba jöhetnek.

a./ Aligha lehet kétséges, hogy a KGST-államok nemzet-
közi piacán is lehetséges a társulási formák ama legegysze-
rűbb típusa, amelyet fentebb egyszerű társaságnak is nevez-
tünk, olyan társasági forma, amely a társuló vállalatok, il-
letőleg szövetkezetek pusztán belső, kötelmi természetű vi-
szonyát jelenti, tehát társulást közös haszonra és veszteség-
re, - anélkül azonban, hogy ez a társulás kifelé, harmadik
személyek irányában, tehát bármelyik KGST-állam belső piacán
önálló jogi egységként tűnnék fel. Ez az egyszerű társulási
forma a történelmi tapasztalatok szerint is az első azok kö-
zül, amelyek már magántulajdonosi viszonyok között is kifej-

lódnek, semmi okunk sincs feltételezni, hogy ez a szocialista árutermelés viszonyai között, a szocialista piacon másképp lenne, vagy másképp kellene, hogy legyen. Az ilyen egyszerű társulás az egyes KGST-államok belföldi jogrendszerében is ismeretes, valamennyien ismerik polgári jogi társaság vagy ehhez hasonló elnevezés alatt. Az egyszerű társulás keretében a társuló felek arra vállalnak kötelezettséget, hogy gazdasági tevékenységet igénylő közös célok elérése érdekében együttműködnek és az ehhez szükséges anyagi eszközöket közös rendelkezésre bocsátják. Ez a meghatározás a magyar jogon alapszik, lényegében ugyanilyen meghatározásokra juthatunk azonban a többi szocialista országok polgári törvénykönyvei alapján. Az egyszerű társulás előnye az, hogy a tagok szervezetétől akárcsak viszonylag is elkülönült szervezetre nincs szükség, a társas viszony voltaképpen belső elszámolást jelent a felek között. Így pl. nagyon elképzelhető, hogy két KGST-állam megfelelő kereskedelmi, vagy ipari szervezete társas viszonyra lép egymással, amelynek keretében mindegyik a másik országában termelt javakat hozza forgalomba - közös haszonra és veszteségre. Az ilyen társasági szerződés előnyös lehet a belföldi áruforgalom élénkítése, a verseny bővítése, a választék szélesbítése érdekében egyaránt. Ezen felül pedig a közös haszon, illetőleg veszteség a társuló vállalatok közös érdekelttségét biztosítja. Nagyobb elszámolási nehézségek nem merülhetnek fel.

b./ A második lehetséges társulási formát az elsőnek némi továbbfejlesztéseként úgy írhatnánk le, mint egyszerű társulást, amelyben azonban a társtagok valamelyike csak meghatározott összegű vagyoni betéttel vesz részt. Ez tehát még

mindig egyszerű társulás lenne, de valamelyik tag korlátozott felelősségével. A régi betéti társasághoz hasonlóan tehát valamelyik tagot, vagy több tagot korlátlan felelősség, egyiküket, vagy többüket csupán korlátozott felelősség terhelne. Maga a betéti társaság is az egyszerű hitelviszonyból fejlődött ki azáltal, hogy a pénzember "betársult" meghatározott vagyoni betét erejéig egy másik termelő, vagy kereskedő vállalkozásába. Az mármint, hogy egyik szocialista ország egy másiknak hitelt nyújt abból a célból, hogy ez utóbbi valamiféle mindkettőjük számára kölcsönösen előnyös gazdasági tevékenységét /pl. nyersanyagkitermelő iparágait/ fejleszthesse, már a KGST országok eddigi gyakorlatában is előfordult. Innem már csak egy lépés az eddig is ismert hitelviszonynak társas viszonyra való átalakítása olymódon, hogy a hitelező közös haszonra és veszteségre vrsz részt a másik vagy a többi vállalat gazdasági tevékenységének eredményében. A hitelező ilyen társas viszony esetén az esetleges veszteségben természetesen csak vagyoni betétje erejéig részesednék. Ilyen társulási forma mellett sem keletkeznének különösebben bonyolult elszámolási viszonyok, mert a közös nyereség továbbítása a betétes vállalat országába naturálisan, tehát áruszállítás útján is történhetnék.

c./ Végül az általunk elképzelt harmadik, legfejlettebb társulási forma a szoros értelemben vett közös vállalat lehetne, amelyben a tagok mindegyike csupán meghatározott vagyoni betéttel vesz részt, tehát mindegyik tagot csupán korlátozott felelősség terhel. Az ilyen közös vállalat lehetőségére utalnak azok az eddigi kezdeményezések, amelyek a KGST-államok egymásközti viszonyában a hagyományos részvénytársas-

sági vagy ahhoz hasonló társasági formát használtak fel. Az ilyen közös vállalatban a tagok mindegyike meghatározott összegű /pénzbeli vagy természetbeni/ betéttel vesz részt, e betétek összegéből adódik a vállalat törzsvagyona. Mivel minden tag felelőssége csupán a betét rendelkezésre bocsátására korlátozott, a vállalatnak szükségképpen fix törzsvagyona van, amelyet a vállalat tényleges vagyonának meg kell haladnia ahhoz, hogy a vállalat bármely tag számára nyereséget jelenthessen és a nyereség felosztására sor kerülhessen. Eltérően az előző két társulási formától, a közös vállalat már nem egyszerűen belső elszámolási viszony többé, hanem jogi személy, amely kifelé, harmadik személyek irányában is a tagok személyétől és vagyonától elkülönül, önálló jogalanynak tűnik fel. Sem a vagyoni betét meghatározott összege, sem a nyereség - veszteség számítás és a nyereség átutalása nem jelenthet leküzdhetetlen nehézséget még akkor sem, ha konvertibilis valutáról még nem is beszélhetünk. A betét ugyanis állhat - közösen megállapított áron szállított természetbeni betétből /apportból/ is, a nyereség kiszámítása megállapodás kérdése, a nyereség transzferálása pedig áruszállítások útján is történhet. A vagyoni betétekről valamiféle értékpapír /részvény, stb./ kiállítására nincs szükség, mert - legalábbis a fejlődés mai fokán - nem cél a vagyonilletőségek forgalomképességének fokozása. A közös vállalat nyilvánvalóan a nagyobbméretű közös vállalkozások /pl. közös beruházások stb./ megvalósításának lehet az alkalmas formája.

Az egyes társulási formákkal kapcsolatban mindenütt kollíziós jogi probléma is merül fel. Bár nyilvánvalóan igyekezni kell arra, hogy a közös vállalkozások, a vállalati

társulások részletkérdéseit a megalakuláskor társasági szerződés szabályozza, nyílvánvalónak látszik, hogy még a legtökéletesebben kidolgozott társasági szerződés sem lehet annyira tökéletes, hogy előre lássa a jövőben felmerülő jogi problémák mindegyikét. Ezért kívánatosnak tűnik, hogy az adott társulási formát, amelyet a felek alkalmaznak, meghatározott jogrendszer "uralma" alá helyezték, amelynek szabályai irányadók lesznek minden olyan esetben, amelyben a felek másképp nem rendelkeztek.

Kollíziós szabályként az első két társulási forma esetében a minden szocialista jogrendszerben egyaránt ismert "les pro voluntate" elvénél fogva az a jog látszik alkalmazhatónak, amelyben a felek megállapodtak. A közös vállalatra, mint önálló jogi személyre ezzel szemben az ugyancsak minden szocialista országban ismert "társasági székhely" jogát látszik kívánatosnak alkalmazni. Társasági székhelyen - az etekintetben felmerülő bizonytalanság kiküszöbölése végett - azt az országot kell érteni, amelynek területén a társaságnak a társasági szerződésben, illetőleg az alapszabályban kifejezetten megjelölt székhelye van. A kollíziós jogi problémákra vonatkozó ezt a rövid kitézést azzal zárjuk le, hogy a kollíziós jogi megoldás természetesen - bármilyen alakban is - csak szubszidiárius, kiegészítő megoldás lehet, a kollíziós szabály folytán irányadó jog csak akkor kerülhet alkalmazásra, hogy a társasági szerződés másképp nem rendelkezik, illetőleg, ha a felek a felmerült kérdésben esetileg másképp nem állapodtak meg. A kollíziós szabálynak ez a kiegészítő jellege felel meg annak a gyakorlatnak, amely a KGST-államok egymásközi viszonyában a kölcsönös áruszállítások jogi rendje körül már

kialakult és megszokottá vált, Csak példaként hivatkozunk az 1958. évi Általános Szállítási Feltételekre, amelyeknek 74.

§-a szintén csak szubszidiárius jelleggel állapít meg kollíziós szabályt.

IV.

Gazdaságpolitika és iparjogvédelem

42. Az "iparjogvédelem" németes, vagy az "ipari tulajdon védelme" franciás elnevezés alatt a nemzetközileg eléggé általánosan elfogadott szóhasználat az 1883. évi és azóta többször felülvizsgált un. Párisi Unió Egyezmény hatálya alá tartozó intézményeket érti. Ezek: a szabadalom, a használati minta, az ipari minta, a gyári vagy kereskedelmi védjegy, a szolgáltatási védjegy, a kereskedelmi név, a származási jelzés vagy eredetmegjelölés, valamint a védekezés a tisztességtelen verseny ellen. Magyarország a Párisi Unió Egyezménynek 1909 óta megszakítás nélkül tagja. Az Unió Egyezmény és a hozzá csatlakozó un. mellékegyezmények nálunk jelenleg az 1967. évi 7. sz. törvényerejű rendelettel becikelyezett un. lisszaboni, illetőleg nizzai szöveg szerint vannak hatályban. Végrehajtásukat szintén ujkeletű szabály, a 3/1967. /IV.1./ O.T. sz. rendelet szabályozza.

A gazdaságpolitika és az iparjogvédelem összefüggései annyira magától értetődőek, hogy gyakran nem is fordítunk elég figyelmet ennek az összefüggésnek mélyebb megértésére. Ez vezet azután helyenként még ma is olyan téves nézetek felbukkáshoz, hogy a fentebb felsorolt intézmények egyik-másikával kapcsolatban a gazdaságpolitika régi rendszerében tapasztalt visszasságok egyszerűen annak következményei, hogy jogrendszerünk korábban nem ismerte az "ipari tulajdon" kategóriáját. Az ilyen, nyilvánvalóan félreértésen alapuló nézetekkel csak akkor lehet eredményesen felvenni a harcot, ha mélyebben megvizsgáljuk az un. "ipari tulajdon" mibenlétét, az ide tartozó intézmények társadalmi alapjait és jogi kifejezésformáit, továbbá mindezek összefüggését a szocialista gazda-

ságpolitika bevezetésében jelzett "régi" és "új" változatával.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy az "ipari tulajdon" kategóriájáx megtehetősen heterogén intézményeket foglal egységbe. Az egység jórészt formális és gyakorlatilag csak annak következménye, hogy a Párisi Unió résztvevői mindegyik felsorolt intézmény vonatkozásában vállalták az Unióból folyó kötelezettségeket, különösen azt az elsőrendű és minden intézményre vonatkozó kötelezettséget, hogy az Unióban részes országok állampolgárainak és szervezeteinek ugyanolyan védelmet biztosítanak belföldön, mint saját állampolgáraiknak, illetőleg szervezeteiknek. Nagyjából ez az egyetlen olyan szabálya a Párisi Uniónak, amely a felsorolt "iparjogvédelmi" intézmények mindegyikére irányadó. Egyéb vonatkozásokban azonban az intézmények és a rájuk vonatkozó kötelezettségek legalábbis három csoportra oszthatók.

Az első csoportba tartozik a szabadalom és a használati minta. Ezeknek az intézményeknek megkülönböztető vonása az, hogy mindkét esetben műszaki jellegű szellemi alkotások védelméről és forgalmáról van szó. Éppen ezért - a szocialista jogrendszerek sajátosságait tekintetbe véve - ehhez a csoport-hoz lehet sorolni a valamennyi szocialista jogrendszerben ismeretes újítás intézményét is, - bár az nem tartozik a Párisi Unió védelmi körébe. Végül ugyanebbe a körbe tartozik az ún. "know-how" intézménye is, amelyre a Párisi Unió szintén nem vonatkozik.

Az "ipari tulajdon" körébe sorolt intézmények második csoportja jellegzetesen vállalat- vagy árujelző. Ide tartozik a kereskedelmi név, a védjegy, a származási jelzés vagy eredetmegjelölés, továbbá az ipari minta is. Mindezeknek az in-

tézményeknek van vagy lehet ugyan összefüggésük /különösen az utolsó helyen jelzett ipari minta esetében/ a szellemi /esetleg műszaki/ alkotó tevékenységgel, fő funkciójuk azonban a vállalat vagy az áru egyediesítése, elkülönítése, megkülönböztetése más vállalatoktól, illetőleg áruiktól.

Végül a harmadik csoportot a tisztességtelen verseny intézménye jelenti, amelynek fő funkciója a gazdasági versenyben használható és adott esetben hátrányos megítélés alá eső módszerek elleni védekezés.

Mindenekelőtt néhány rövid megjegyzés az intézményeket összefűző elnevezésről. Az "ipari tulajdon" elnevezés megértéséhez tudni kell, hogy ez a kifejezés a jogtudomány mai színvonalát tekintve erősen archaikus, nyugaton és keleten egyaránt régen meghaladott. Az elnevezés a francia természetjogi iskola hagyatéka, amelynek egyes nyomait a kontinentális francia típusu jogrendszerek a tulajdon szabályaiban helyenként még ma is őrzik. A francia természetjogi iskola hatására a Code civil idejében és az annak hatása alatt keletkezett törvénykönyvekben a felsorolt intézmények közül az akkor már létezők jogi oltalmát egyszerűen olyan módon biztosították, hogy kiterjesztették rájuk az árumagántulajdon védelmének szabályait. Bár a jogtudomány már régen felismerte, hogy ezek az intézmények nem tartoznak a szó tudományos értelmében felfogott "tulajdonjog" kategóriája körébe, helytelen tehát őket ipari "tulajdon" tárgyainak minősíteni, az elnevezés időközben annyira meghonosodott, hogy ma is széles körben használják.

Az elnevezés jelentőségének félreismerését tükrözi az a fentebb már említett nézet, hogy a szocialista gazdaságpolitika régi és új formája között ezen a területen az lenne a kü-

lönbség, hogy az egyik elismeri az ipari tulajdont, a másik pedig nem. Az ipari tulajdont, mint tulajdont, ma már a világ egyetlen jogrendszere és semmiféle jogtudománya sem "ismsmeri el" abban az értelemben, ahogyan annak idején a francia természetjogászok ezt követelték. Ezzel szemben a jogfejlődés ma színvonalán minden ország és minden jogtudományi iskola vagy irányzat magától értetődőnek tartja, hogy ezek az intézmények jogi szabályozás tárgyai. A kérdés csak az, hogy ez a szabályozás milyen elvi alapokon, milyen formában, milyen eszközökkel történjék. S éppen ez az, amiben a régi gazdaságpolitika az újtol lényegesen különbözik.

A szocialista gazdaságpolitika régi szemléletmódjából szükségszerűen következett, hogy a műszaki jellegű szellemi alkotások felett a rendelkezés joga voltaképpen nemcsak azt a vállalatot illeti meg, amelynek keretében ezek az alkotások létrejöttek, hanem egyidejűleg az egész államot, az egész nép-gazdaságot, a többi vállalatokat is. Az első felhasználó vállalat nem volt a többiekhez képest biztosított helyzetben, a műszaki gondolat átvétele és felhasználása a többi vállalatnak elvileg kötelessége is volt, a különféle állami rendelkezések pedig egyenesen ösztönözték a szellemi alkotókat arra, hogy alkotásaikat más vállalatoknak is rendelkezésére bocsássák. Az első vállalat hozzájárulását az ilyen felhasználáshoz még akkor sem kívánták meg, ha az elvileg /pl. szolgálati szabadalom esetében/ kötelező lett volna, az eredeti vállalat így nem is kaphatott a felhasználásért semmiféle ellenértéket stb. Végül ugyanebbe a gondolatkörbe esnek azok a szabályok is, amelyek felsőbb állami szerveknek /az illetékes miniszter stb./ jogot adtak arra, hogy az egyik

vállalatnál felhasznált műszaki alkotást ugyanolyan szabályok szerint "csoportosíthassa át" más vállalatához, mint a termelő eszközöket, a gyártási profilokat, stb. Mindez természetes következménye volt annak a tételnek, hogy szocialista körülmények között áruviszonyok legfeljebb korlátozott értelemben vannak, állami vállalatok egymásközi viszonyában pedig csak formailag léteznek.

A fentebb megkülönböztetett második intézmény-csoport /kereskedelmi név, védjegy, ipari minta stb./ szintén nem mentes a régi, illetőleg az új gazdaságpolitika hatásától. Éppen mivel a régi gazdaságpolitika az áruviszonyoknak csak igen korlátozott és alárendelt jelentőséget tulajdonított, az ide tartozó intézményeknek, amelyek a vállalatoknak és áruiknak individualizálását szolgálták, szükségképp el kellett halványodniuk.

Végül a tisztességtelen verseny intézménye legfeljebb árnyékéleletet élhetett a gazdasági irányítás olyan rendszerében, amely a gazdasági versenynek sem a létét, sem a szükségességét nem ismerte el. Így maradt nálunk is - elsősorban nemzetközi okokból - formailag hatályban a tisztességtelen versenyről szóló régi törvény - anélkül, hogy alkalmazására belföldi viszonylatban komolyabban sor került volna.

A régi és az új gazdaságpolitika eme nyilvánvaló általános hatásain tulmenőleg azonban csak intézményenként vagy intézmény-csoportonként elkülönítve lehet mélyebben megvizsgálni azokat a következményeket, amelyeket a szocialista gazdaságpolitika kétféle iránya az egyes intézményekre vagy intézmény-csoportokra nézve jelent. A továbbiakban erre törekszünk.

43. Az alkotó műszaki gondolat jogi védelmével kapcsolatos elvi kérdések megértéséhez mindenképp az itt szóban forgó szellemi alkotásokkal kapcsolatos társadalmi viszonyok elemzésére van szükség. Ezek a viszonyok gyökerükben a tág értelemben vett munka viszonyai, amelyeknek sajátos jellegét a most vizsgált szempontból az adja meg, hogy a munka eredménye az iparban vagy a gazdaság valamely másik ágában hasznosítható új műszaki gondolat.

Minden szellemi alkotásnak /mint tulajdonképpen minden emberi tevékenységnek is/ két egymástól elválaszthatatlan oldala, mozzanata van. Az egyik az egyéni, individuális mozzanat, amely a szellemi alkotásban is elsőként tűnik fel. Minden szellemi alkotás közvetlenül valakinek vagy valakiknek az alkotása. A másik, a rejtettebb, a nehezebben felismerhető, a szellemi alkotás társadalmi oldala. Abban az egyéni tevékenységben, amelyet a szellemi alkotó kifejt, végsősoron benne van az egész társadalom tevékenysége, az egész társadalmi környezet, amely így vagy amúgy hatást gyakorol rá. De benne van nemcsak az alkotással egyidőben létező társadalom tevékenysége, hanem a társadalmi múlt is, amelyben az alkotó fejlődött, nevelődött, amelynek generációk sorozatában felgyülemlett ismeretanyagát elsajátította és továbbfejlesztette. A szellemi alkotásnak ez az egyéni és társadalmi oldala elválaszthatatlan kapcsolatban van egymással. A szellemi alkotó társadalmi oldalról úgy tűnik fel, mint a dolgozó társadalom egyéniesülése, a dolgozó társadalom pedig mint dolgozó /tehát alkotó/ emberek, köztük szellemi alkotók szerves egysége. A szellemi alkotás e két oldala mindamellett nem esik mechanikusan egybe. Hiba lenne akár az individuális mozzanat egyéni jellegét, az egyén kimagasló szerepét tagadni, akár a tár-

sadalmi mozzanat jelentőségét elhomályosítani. A szocialista jognak a szellemi alkotással kapcsolatos viszonyokat úgy kell szabályoznia, hogy e szabályozásban a szellemi alkotás mindkét oldala kifejezésre jusson.

A szellemi alkotásokkal kapcsolatos társadalmi viszonyok természetüket tekintve alapjukban nem vagyoni természetűek. Ez a megállapítás elsősorban azon alapszik, hogy a szellemi alkotás lényege az a sajátos, eredeti gondolat, amely benne kifejezésre jut. A szellemi alkotással kapcsolatos társadalmi viszonyoknak ez a sajátos, nem-vagyoni eleme azonban közvetlenül vagyoni viszonyokkal van összefüggésben. Az alkotó műszaki gondolat akármelyik formájában is abban a termelő vagy másféle eljárásban, illetőleg abban a termékben ölt testet, amelynek megváltoztatására, továbbfejlesztésére vonatkozik. Ezek a termékek pedig szocialista körülmények között is árúk, az eljárás, amelynek révén előállítják őket, árutermelés. Az alapjában nem-vagyoni mozzanat, a gondolat tehát megvalósulásával közvetlenül vagyoni jellegűvé válik, kisebb vagy nagyobb mértékben hozzájárul a társadalmi termelőerők színvonalának emeléséhez, az árutermelés fejlesztéséhez. Ez az alkotó műszaki gondolat felhasználásának egyik, mondhatni társadalmi oldala. A felhasználás folyamatának másik oldala, hogy az alkotó a javak elosztásának szocialista rendje szerint munkája mennyiségének és minőségének megfelelő díjazásban részesül. A szellemi alkotások társadalmi felhasználásával összefüggő viszonyok e második mozzanata szerint a szűkebb értelemben vett elosztási viszonyok közé tartozik, azoknak egyik, sajátos formája.

Az alkotó műszaki gondolattal kapcsolatos társadalmi viszonyok különféle mozzanatai között dialektikus egység és

ellentmondás van. A munkaerő önmagában szocialista körülmények között nem áru, nem áru abban az alakjában sem, amelyben alkotó műszaki gondolat létrehozását eredményezi. A fentebb körvonalazott bonyolult összefüggésben azonban ez a nem árujellegű munkaerő közvetlenül mégis bekapcsolódik az áruviszonyok, az árutermelés rendjébe. A nem árujellegű viszonyoknak az áruviszonyokkal való ez a szoros összefüggése sok mindent megmagyaráz, pl. a műszaki alkotót megillető díjazás lehetőségeit illetően.

A szocialista állam érdekei a most szóban forgó szellemi alkotásokkal kapcsolatban is abban állanak, hogy a termelőerők fejlesztését, az árutermelés színvonalának emelését szolgáló műszaki alkotó gondolatok "termelését" és felhasználását minden lehetséges eszközzel ösztönözni kell.

Az egyéni alkotótevékenység ösztönzése, az a szükséglet, hogy az erre képes egyéneket a lehető maximális mértékben új gondolatok termelésére készítsük, annyira természetesnek tűnik, hogy szinte szót sem érdemel. A kérdés inkább abból a szempontból merül fel, hogy a különféle képességű és képzettségű, különféle munkaköröket betöltő embereket egyaránt ugyanarra és csak ugyanarra kell-e ösztönözni. Általánosságban azt kell megállapítani, hogy a műszaki alkotó tevékenység ösztönzése személyválogatásra tekintet nélkül mindenkire nézve kívánatos. Nem lehet megalapozottnak tekinteni azokat a korlátozásokat, amelyeket ebben a tekintetben mindenekelőtt a gazdasági irányítás régi rendszere alkalmazott. Kétségtelen viszont hogy az elismerésnek, amely az ösztönzés legjobb, leghatékonyabb eszköze, eltérőnek kell lennie. Aszerint, hogy kitől milyen mértékű alkotó tevékenységet lehet és kell elvárni. Vannak olyan munkakörök, vagy képzettségi szintek, amelyeken

tul csak a jelentősebb alkotó tevékenység tarthat igényt a külön elismerésre, mert a kisebb jelentőségű alkotó gondolat az ilyen munkakörben vagy az ilyen szinten tul természetes és nem jelent többet, mint hogy az illető becsületesen ellátja munkakörét. Az ösztönzés tehát általános társadalmi célkitűzés, megint más kérdés, hol kell megvonni azt a határt, amelyek elérése után az adott személy vagy embercsoport külön elismerésre tarthat igényt.

Az ösztönzés szükségletét azonban helytelen csak a műszaki alkotók oldaláról felvetni. Nemcsak az új gondolat termelésére képes embereket vagy embercsoportokat kell ilyen tevékenységre ösztönözni, hanem azokat a vállalati vagy szövetkezeti kollektívákat is, amelyeknek hatalmas szerepük van egyfelől abban, hogy olyan légkört alakítsanak ki, amely kedvez az alkotó gondolat létrejöttének, másfelől abban, hogy nyomban felhasználják az alkotó gondolatot. Ha a kollektiva bármilyen irányban érdektelen az alkotó gondolattal szemben, vagy éppen az az érdeke, hogy az alkotó gondolatot ne ismerjék el, vagy ne használják fel, az ösztönzés érdeke feltétlenül csorbát szenved.

Az ösztönzésnek, amelynek eszerint két irányban, az alkotók és a kollektívák irányában egyaránt érvényesülnie kell, közismert, régi emberi tapasztalat szerint elvileg kétféle eszköze, módszere lehetséges: erkölcsi és anyagi.

Az erkölcsi ösztönzés, amelynek szükségessége mindenekelőtt az alkotó ember megbecsülésében /tehát az ösztönzés individuális oldaláról/ jelentkezik, elsősorban az alkotás individuális oldalának rögzítésével, vagyis olyan jogi eszközök útján valósul meg, amely biztosítja az alkotó és az alkotás közötti személyes kapcsolat külső felismerhetőségét.

Az alkotó ember anyagi ösztönzése gondolatának társadalmi felhasználásával kapcsolatos. Olyan díjazást kell részére biztosítani, amely kívánatossá teszi számára alkotó erejének kifejtését, a munkája eredményének a társadalom rendelkezésére bocsátását.

Végül a kollektiva ösztönzése az alkotó munkához kívánatos légkör megteremtésére és az alkotás felhasználására mindenekelőtt azt kívánja meg, hogy a kollektiva érdekelt legyen a műszaki fejlődésben, beleértve azt is, hogy az alkotó ember munkáját erkölcsileg és anyagilag elismerje és eredményét felhasználja.

Kérdés ezek után, milyennek kell lennie alapvonásaiban annak a jogi formának, amely a vázolt érdekek kifejezésére és szolgáltatásra a leginkább alkalmas. Az ösztönzés egyik eleme, az erkölcsi megbecsülés, elismerés, szükségképp olyan személyhez kötött, kizárólagos jogok engedélyezésével jár, amelyet az alkotó és az alkotás közötti individuális kapcsolat rögzítését, biztosítását szolgálnak. Az így engedélyezett nem vagyoni jogok bizonyos értelemben elkülönítik az alkotót, mint alkotót, a társadalom egyéb tagjaitól, kiemelik személyes szerepét az alkotás létrehozásában, s biztosítják számára a jogot az alkotás nem vagyoni oldalai felett való rendelkezésre. Jogi szerkezetüket tekintve éppen ezért az erkölcsi ösztönzés célját szolgáló jogoknak abszolút szerkezetűeknek és negatív tartalmuaknak kell lenniök.

Az ösztönzés második elemét, az alkotó anyagi ösztönzését, a munka mennyiségének és minőségének megfelelő díjazás biztosítását elvileg kétféle módon lehet megoldani: közvetlen és közvetett formában. A közvetlen díjazás rendszerében az al-

...kizárólagos vagyoni jogai nincsenek, csak kizáróla-

gos erkölcsi jogai, a díjazás pedig közvetlenül a teljesítményhez kapcsolódik. Ezt a módszert tükrözi a szocialista jogrendszerekben sokhelyütt ismert u.n. szerzői tanusítvány. Ez a módszer volt ismeretes nálunk a régi gazdaságpolitika által kialakított viszonyok között az ujitások vonatkozásában. Az anyagi ösztönzésnek ez a közvetlen rendszere azonban szintén kétféle változatban képzelhető. Az egyik változat esetében arról van szó, hogy az ujitás, illetőleg a találmány által elért gazdasági eredmény, megtakarítás, többlettermelés, vagy más előny pénzbeli értékének egy részét fizetik ki ujitási, illetőleg találmányi díjként. Közelebbről elemezve az ujitó tevékenység anyagi ösztönzésének ezt a formáját, azt kell megállapítani, hogy az anyagi ösztönzés ilyen rendszerében arról van szó: az ember tevékenységéből munkájából,^a munkafolyamat egészéből kiemeljük azt a mozzanatot, amelyben a műszaki alkotó tevékenység megvalósul, ezt a mozzanatot mintegy elkülönítjük a műszaki alkotó egyébként végzett munkájától, s ezt az elkülönített mozzanatot díjazzuk. - Az anyagi ösztönzésnek ez az elkülönítő módszere azonban nem az egyedül lehetséges módszer. Lehetséges a műszaki alkotó tevékenység anyagi ösztönzése az előbb jellemzett elkülönítő módszer felhasználása nélkül, a munkaviszonyban rendszeresen alkalmazott munkabérr-formák valamelyikének felhasználásával is /pl. munkabéremelés, prémium stb./. A két módszer között azonban - bár elvileg mindkettőnek a felhasználása lehetséges - igen lényeges elvi különbség van. Míg az elkülönítő módszer felhasználása esetében szinte magától adódik az alkotó teljesítmény díjazásának jogi biztosítottága, vagyis az, hogy a műszaki alkotónak jogi értelemben vett, garantált és szükség esetén állami eszközökkel ki is kényszeríthető igénye van arra a díjazásra, a-

melyet a jogrendszer az elkülönített és kiemelt alkotó tevékenység ellenében számára biztosít, addig a munkabérformák útján való anyagi ösztönzés esetében a díjazásnak ez a garantáltsága, állami eszközökkel való biztosítotttsága gyakorlatilag nem lehetséges, mert a béremelés, a prémium stb. kérdésében való döntést nyilvánvalóan annak a vezetőnek a diszkrecionárius elbírálására kell bízni, aki a vállalat vezetéséért, különösen műszaki fejlődéséért egészében felelős. Ilyenkor tehát nem lehet szó arról, hogy a műszaki alkotónak valamilyen formában igénye lenne teljesítményének elismerésére, mert az elismerést a vezető belátásától kell függővé tenni. Ilyen rendszer mellett tehát egyedül az a nem-jogi természetű garancia áll rendelkezésre, hogy a vezető - a vállalatban egyesült egész kollektívával együtt - a műszaki fejlődésben objektív helyzeténél fogva érdekelt.

Ez a gondolat már átvezet bennünket az anyagi ösztönzés harmadik mozzanatához, nevezetesen a kollektiva, a vállalat vagy a szövetkezet anyagi ösztönzéséhez. A vállalat vagy a szövetkezet, tehát az egész kollektiva a műszaki fejlődésben anyagilag - akkor érdekelt, ha a műszaki alkotás felhasználása és egyáltalában fejlettebb, magasabb színvonalú tevékenység mellett az egész kollektiva jobban jár, mint enélkül.

Az anyagi ösztönzésnek az eddigiekben vázolt első /közvetlen/ változata azonban nem az egyetlen lehetőség, hanem csak a lehetőségek egyike. A közvetlen díjazás rendszerének bármelyik változatán felül lehetséges és a gyakorlatban ma már kipróbáltak mondható szocialista körülmények között is a díjazás biztosításának az a közvetett módszere, amelyben a jog a

műszaki alkotónak kizárólagos jogot biztosít alkotásának társadalmi felhasználására, illetőleg e felhasználás engedélyezésére, a díjazás tehát ilyenkor úgy jelentkezik, mint a felhasználásnál adott engedély ellenértéke, tehát mintegy közvetett módon. Ez természetesen azzal jár, hogy a műszaki alkotó gondolat felhasználására vonatkozó kizárólagos jogok a díjazás ellenében a kollektívára, a vállalatra, vagy szövetkezetre szállanak át s ezzel a vállalat a többi vállalatokhoz képest biztosított helyzetbe kerül: az alkotással egyedül ő rendelkezik, csak ő használhatja fel, az alkotás továbbfelhasználásához a vállalat engedélyére van szükség, ezt az engedélyt természetesen meg kell fizetni stb.

Összefoglalva a műszaki alkotások jogi védelmének eddig vázolt vonásait, azt állapíthatjuk meg, hogy az alkotó műszaki gondolat védelmének és felhasználásának jogi formái sok tekintetben az áruforma alkalmazásának elemeit mutatják, vagy legalábbis az ösztönzés érdeke számos vonatkozásban az áruforma alkalmazásával is kielégíthető. Mindenképpen kizárólagos jogokat kell biztosítani a műszaki alkotónak az erkölcsi ösztönzés vonatkozásában. Ezt a tételt szilárdnak és feltétlenül helytállónak lehet minősíteni. Az anyagi ösztönzés individuális oldalát tekintve ugyancsak az áruforma felhasználásának elemeit mutatja a díjazás fentebb említett elkülönítő módszere, míg a díjazás munkabérformák útján való biztosítása legalábbis közvetlenül nem mutat az áruformára utaló vonásokat. Végül a kollektív anyagi ösztönzése gyakorlatilag csak úgy oldható meg, hogy a kollektív kizárólagos jogokat kap az alkotó gondolat felhasználására, a továbbfelhasználáshoz engedélyre van szükség, ez szerződés alapján ellenérték fejében megy végbe stb. Mindez ismét nyilvánvalóan az árufor-

ma felhasználását mutatja.

44. Egyenként sorravéve az alkotó műszaki gondolat tapasztalat szerint lehetséges változatait, mindezekelőtt a találmánnyal és az annak jogi védelmét célzó szabadalom intézményével kell foglalkoznunk. A szabadalom hagyományos alakjában jellegzetesen az árumagántulajdon védelmét célzó szabályok kiterjesztését jelenti a szellemi alkotásokra. Ez az intézmény évszázadokkal ezelőtt még akkor alakult ki, amikor a műszaki alkotó rendszerint a termelőeszközök tulajdonosa is volt, amikor még nem vált ketté egyfelől a termelőeszközök tulajdona, másfelől a munkaerő, amelynek felhasználása egyebek között az alkotó műszaki gondolat létrehozásában is megnyilvánult. A szabadalom hagyományos alakjában kizárólagos jogot jelent az alkotó műszaki gondolat bármilyen értelemben való felhasználására.

Szocialista viszonyok között a szabadalom intézményének sorsa igen szoros összefüggést mutat a gazdaságpolitika egyik vagy másik változatával. A gazdaságpolitika régi alakjának, amely szocialista körülmények között áruviszonyokat legfeljebb korlátozott értelemben ismert el, a szabadalom intézménye voltaképpen nem felelt meg. Ehelyett alkalmazták és alkalmazzák ma is az anyagi ösztönzésnek azt a közvetlen módszerét, amelyről fentebb szó volt, s az erkölcsi elismerésnek ezzel összefüggő azt az alakját, amely a szerzői tanusítvány intézményében valósul meg. Ebben a rendszerben érhető továbbá az is, hogy a vállalatnak nincs kizárólagos joga a keretében létrehozott műszaki természetű szellemi alkotásra, hanem az létrehozásával voltaképpen az egész társadalom rendelkezése alá kerül, más vállalatoknak nemcsak joga, de elvileg köteles

sége is átvenni a haladást jelentő műszaki gondolatot, ezért az eredeti vállalatnak ellenérték fizetésére nem kötelesek, vele nem kell megállapodniok stb. Érdekes módon viszont a gazdaságpolitikának ez a régebbi módszere alkalmazta és alkalmazza az alkotó individuális anyagi ösztönzésének fentebb kiemelt elkülönítő /jogilag garantált/ módszerét.

Az áruviszonyok kiterjesztésére irányuló gazdaságpolitikának ez a megoldás nem felel meg. Az új gazdaságpolitikában a vállalat biztosított jogállásának kifejlesztésére irányuló törekvés csak az áruforma tükröződésének megfelelő jogi módszerrel szolgálható eredményesen. Ez szükségszerűen együtt jár a szolgálati szabadalmak rendszerének kifejlesztésével, ugyanakkor csaknem szükségszerűen az individuális anyagi ösztönzés elkülönítő módszerének alkalmazását tételezi fel. A találmány a szabadalom engedélyezésével a vállalat kizárólagos rendelkezése alá kerül, a feltalálónak járó erkölcsi elismerést maga a szolgálati szabadalom is biztosítja. E rendszer logikus véghezvitele csupán az, hogy a vállalatnak biztosított kizárólagos jogokat következetesen érvényesítsék is.

Ami közelebbről a szabadalmi jog szocialista viszonyok között korszerűnek mondható szabályozását illeti, a következő lényegesebb mozzanatokat kell kiemelni.

a./ Mindenekelőtt lehető pontossággal körül kell írni, meg kell határozni azt a műszaki teljesítményt, amelynek védelmére szabadalmat kell engedélyezni. A műszaki teljesítmény körülírásában nagyjából világszerte egységes felfogás van: a szabadalom tárgyául szolgáló műszaki gondolatnak, a találmánynak abszolút értelemben újnak kell lennie. Ez az abszolút értelemben vett újdonság természetesen viszonylagos is, mert az emberiség rendelkezésére álló műszaki ismeretekhez viszonyított

ujdonságot jelent. Ezt az ujdonságot a hagyományos szabadalmi törvények /így a mi régi törvényünk is/ csak közvetve, által követeli meg, hogy megjelöli az un. ujdonságrontó körülményeket. Megítélésem szerint a műszaki teljesítménynek ez a közvetett meghatározása ma már idejét multá. Nemcsak negatíve, hanem mindenekelőtt pozitív értelemben lehet és kell meghatározni a találmányként elismerhető műszaki gondolat kritériumait.

b./ A találmányként elismerhető műszaki teljesítmény kritériumaival függ össze a manapság gyakorlatilag minden fejlettebb ipari államban erősen vitatott ujdonságvizsgálat kérdése. A szabadalmi bejelentés megvizsgálásának terjedelme és a megvizsgálás alapján hozott határozat szempontjából elvileg kétféle szabadalmi rendszer ismeretes: a bejelentési rendszer és az elővizsgálati rendszer. A bejelentési rendszer főleg a korai kapitalizmus időszakában volt általánosan elterjedt. Ma már csak ritka kivételképp fordul elő, hogy valamely ország a szabadalmi bejelentést csupán alakai szempontból vizsgálja meg s ha az az alakai kellékeknek megfelel, a szabadalmat engedélyezi. A bejelentési rendszer enyhített alakja az un. felszólalási rendszer, amely a szabadalom engedélyezése előtt hirdetmény alapján módot ad az érdekelteknek arra, hogy a szabadalom engedélyezése ellen felszólalhassanak. A felszólalási rendszer eszerint mintegy középhelyen áll a tiszta bejelentési rendszer és az elővizsgálati rendszer között. Végül az elővizsgálati rendszer lényege az, hogy a szabadalom engedélyezésére hivatott hatóság hivatalból vizsgálja a szabadalom iránti igény anyagi jogi feltételeit is. A gazdaságpolitika régi rendszeré-

nek, amely - mint többször említettük - a szabadalomból eredő kizárólagos jogokat még szolgálati szabadalom esetében is csak következtetlenül és részlegesen érvényesítette, szükségszerűen az elővizsgálati rendszerhez kellett vezetnie. A második világháborút követő műszaki-tudományos forradalom viszonyai között azonban elsősorban a legfejlettebb ipari országok szabadalmi hatóságai már nem voltak képesek viszonylag rövid idő alatt elvégezni az elővizsgálatot, ez pedig azt eredményezte, hogy a szabadalom engedélyezése szükségképp hosszú időt igénybevevő bürokratikus eljárássá vált, a szabadalmi rendszer nem tartotta lépést a műszaki fejlődés követelményeivel. E nyomós társadalmi szükséglet hatására született meg és kezd elterjedni az u.n. halasztott elővizsgálat rendszere, vagyis az a rendszer, hogy az elővizsgálatot csak a bejelentés után, akkor hajtják végre, amikor a szabadalom felhasználására lehetőség nyílik, ha az új műszaki gondolat felhasználása iránt érdeklődés mutatkozik. Kérdés, mennyiben lehet ezt a halasztott elővizsgálati rendszert a gazdaságpolitika új körülményei között nálunk alkalmazni? Mivel új gazdaságpolitikánk lényege a szabadalmi jog területén is az áruviszonyoknak megfelelő jogszabályozás kiterjesztésére való törekvés, a vállalatnak elvileg módjában áll az adott találmányt belátása szerint felhasználni vagy fel nem használni. A halasztott elővizsgálati rendszer bevezetésének tehát elvileg nincs akadálya, azonban egy lényeges korlátozással. Szolgálati szabadalmak esetében, ha a vállalat a találmányra igényt tart, az elővizsgálatot a bejelentéssel egyidejűleg, illetőleg azt nyomban követően el kell végezni. Ebben az esetben tehát véleményünk szerint halasztott elővizsgálatnak nem lehet helye.

c./ Az elővizsgálat kérdése voltaképpen már egyik része annak az eljárásnak, amely végeredményében a szabadalom megadását, vagy megtagadását eredményezi. Ez az eljárás természetét tekintve alapjában nem jogvitás, hanem államigazgatási természetű. Amint azonban az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatára vonatkozó szükséglet világszerte terjedőben van, természetesen nálunk is lehetőséget kell biztosítani a szabadalom engedélyezése tárgyában hozott államigazgatási határozat bíróság előtt való felülvizsgálatára. A bíróság összetételének kérdésében a törvényesség és a szakszerűség követelményeinek megfelelő összeegyeztetésére kell törekedni.

d./ A hagyományos szabadalmi törvények rendszerint csak a szabadalom alapjául megkivánt műszaki teljesítményt és a kizárólagos jogok engedélyezésére vezető eljárást, valamint e kizárólagos jogok tartalmát szabályozzák. Nem helyeznek azonban súlyt annak a szerződésfajtának a szabályozására, amelynek alapján a szabadalmi jogosult ~~xxx~~ másnak engedélyt ad a találmány felhasználására. Ez teljesen érthető volt kapitalista viszonyok között és akkor, amikor ez a szerződéstípus a gyakorlatban még nem fejlődött ki annyira, hogy reá szilárd jogi szabályozást lehetett volna építeni. Ez az idő azonban már a múlté. Korszerű szocialista szabadalmi törvényből tehát semmi esetre sem hiányozhat a licencia-szerződés, mint sajátos szerződési típus - természetesen alapjában diszpozitív jellegű - szabályozása sem.

45. Használati mintán - a szó legáltalánosabb értelmében - a találmányi szintet el nem érő új, haladást jelentő elgondolás jogi védelmét értjük. Egyes jogrendszerekben a hasz-

nálatti minta által védett új gondolatnak tárgyasult, holo-
giasult formában, tehát mintadarabként kell megvalósulnia
ahhoz, hogy a jogi védelemre alkalmas lehessen.

A használati minta intézményét eredetileg az 1891-ben
keletkezett német törvény alkotta meg, s ezzel az u.n. kista-
lalmányok jogi oltalmát kívánta biztosítani. A szabadalom és
a használati minta, illetőleg a két intézmény által végzett
új műszaki gondolat között a minőségi különbség abban van,
hogy - bár a védett gondolatnak mindkét esetben abszolút ér-
telemben újnak kell lennie, - a használati minta esetében a
védett gondolat a találmányi színvonalat nem éri el. Ezen fe-
lül míg a szabadalom a feltaláló gondolatot, mint ilyent védi,
a használati minta - legalábbis eredeti, német alakjában -
csak akkor részesül oltalomban, ha az új műszaki gondolat
tárgyasult formában, tehát mintadarabként jelenik meg. Eb-
ből természetesen az is következik, hogy míg a szabadalom
valamely gyártási eljárásra és munkatermékre egyaránt vonat-
kozhat, a használati minta - ismét német alakjában - csak mint
munkatermék részesül védelemben, eljárásra nem vonatkozhat.
Ez az utóbbi korlátozás azonban nem általános, a használati
minta védelmének olyan rendszerei is léteznek, amelyek a vé-
delemhez a tárgyasult formát nem kívánják meg. A használati
minta oltalma egyébként fő vonásaiban ugyanugy valósul
meg, mint a találmányé: a használati mintára való kizárólagos
jog megszerzéséhez is bejegyzés szükséges, a bejegyzési eljá-
rás azonban sokkal egyszerűbb, az oltalmi idő pedig rövidebb.

A használati minta intézményét a német kezdeményezés
után csak viszonylag kevés ország vette át. Ezek /a felsoro-
lás az 1966. évi állapotot tükrözi/: Olaszország, Japán, a Fő-
löp-szigetek, Lengyelország, Spanyolország, Portugália, Fran-

ciaország a közeljövőben készül ennek az intézménynek a bevezetésére. Mint látható, a használati minta intézményét ismerő országok között - a kezdeményező Németországon felül is - vannak olyanok, amelyeknek magasan fejlett iparuk van. A francia példából látható továbbá, hogy ez az intézmény terjeszkedő irányzatot mutat.

A használati minta intézményét a felszabadulás előtti magyar jog sem ismerte, a felszabadulás után pedig szintén nem vezettük be. Különféle szóbeli és irodalmi viták során is mételten felmerült ugyan a "kitalálmányok" különleges védelmének gondolata, gyakorlati intézkedésre azonban nem került sor. A használati mintát így mai jogrendszerünk is csak az ipari tulajdon védelmére vonatkozó nemzetközi kötelezettségek keretében ismeri. Mivel a Párisi Unió alapelve az, hogy a külföldiek a belföldiekkel egyenlő oltalomban részesülnek, nemzetközi kötelezettségünk abban áll, hogy a külföldieket ebben a vonatkozásban is ugyanugy védjük mint a belföldieket. Mivel azonban belföldön a használati minta intézményét nem ismerjük, ez a nemzetközi kötelezettség jelenleg gyakorlatilag semmit sem jelent.

A használati minta e belföldi szabályozatlansága ellenére érdemes elgondolkozni azon, bevezessünk-e olyan intézményt, amely kizárólagos jogokat biztosít a találmányi szintet el nem érő új műszaki megoldásokra? Ez az oltalom lehetséges lenne azzal a korlátozással is, hogy az új védelmi forma csak dologiasult megoldásokra terjedne ki, de ilyen korlátozás nélkül is.

E kérdés eldöntése szempontjából a következőket kell figyelembe venni.

Érvényben lévő jogszabályaink szerint újítás az olyan műszaki, illetőleg üzemszervezéssel kapcsolatos megoldás, amely viszonylag új, állami vállalat, állami szerv, társadalmi szervezet vagy szövetkezet részére hasznos eredménnyel jár és nem tartozik előterjesztőjének munkaköri kötelességei közé, vagy munkaköri feladatán belül jelentős alkotó teljesítménynek minősül. A megoldás viszonylag akkor új, ha azt a vállalat még egyáltalán nem hasznosította, és a javaslat-tétel időpontjában annak hasznosítását bizonyíthatóan nem is vették tervbe.

Ezzel szemben találmánynak kell tekinteni valamely feladat új, haladást jelentő és a gyakorlatban hasznosítható műszaki megoldását. A találmány szempontjából új csak az a megoldás, amely bejelentésének időpontjában a műszaki tudomány meglevő ismereteihez képest újnak minősül.

Mai jogunk tehát a haladást jelentő műszaki megoldást főleg két alakban védelmezi: találmányként /ha a gondolat abszolút értelemben új/ és újításként /ha a gondolat az adott vállalat szempontjából új/. A világviszonylatban új és a vállalat szempontjából új megoldások között azonban közbülső kategória nincsen. Eszerint az egyes külföldi államokban ismert használati minta, amelynek lényege az, hogy a védett gondolat a találmányi szintet nem éri el, a mai magyar szabályok szerint újításnak minősülne. Kérdés, vajon ezt a helyzetet a gazdasági reform mélyén rejlő műszaki fejlesztési törekvés szempontjából kielégítőnek lehet-e tekinteni? A kérdés eldöntésénél figyelembe kell venni azt is, hogy míg az újítási díj a vállalat részesedési alapját terheli, addig a találmányi díjakat nem-bérjellegű költségként kell elszámolni.

Mindezeket a körülményeket mérlegelve a használati minta kérdése voltaképpen így fogalmazható meg: akarunk-e kizárólagos jogokat biztosítani és a jelenleginél többet fizetni az olyan jelentősebb hasznos javaslatok szerzőinek, akiknek gondolatai a találmányi szintet ugyan nem érik el, de az átlagos "vállalati újdonság" szintjét lényegesen meghaladják?

Elvontan szemlélve a világviszonylatban új /találmány/ és a vállalati szinten új /ujítás/ között igen nagy a távolság. Ez vezet sokakat arra a meggondolásra, hogy a kettő közé közbülső kategóriaként be kellene vezetni az országosan új gondolat szintjét, amely az átlagos ujításnál lényegesen több, de a találmányi szintet nem éri el. Ezt a közbülső szintet nevezhetnénk esetleg használati mintának. Mivel azonban ez a közbülső szint az érvényben lévő szabályok szerint a részesedési alapot terhelő ujításnak minősülne, a használati minta bevezetése pedig nyilvánvalóan a találmányi szabályok szerint való - tehát nem bérjellegű költségként jelentkező elszámolást tételezne fel, a kérdés konkrétan elemezve mégis csak abban áll, akarunk-e a fontosabb, de találmányi szintet el nem érő javaslatok szerzőinek többet fizetni /és ezt a többletet költségként elszámolni/, mint amennyi nekik a jelenlegi ujítási szabályok alapján járna?

A használati minta intézményének bevezetése mellett és ellen egyaránt lehet érvelni. Végso fokon mégis arra a következtetésre kell jutni, hogy a műszaki fejlesztés és különösen a már többször említett kitalálalmányok szerzőinek ösztönzése és védelme céljából a használati minta intézményének bevezetése kívánatos lenne. A használati minta oltalmának természetesen elvileg is többféle rendszere lehetséges és ismeretes. A

kérdést ezért tovább kell tanulmányozni.

46. A szocialista gazdaságpolitika két lehetséges változatának közvetlen hatása leginkább az ujitás intézményén tanulmányozható. A régi gazdaságpolitika az iparjogvédelem területén mindenekelőtt az ujitás intézménye útján valósította meg azokat az elképzeléseit, amelyek az áruviszonyok hatókörének korlátozásán alapultak. Az ujitás ilyen körülmények között gyakorlatilag az alkotó műszaki gondolat védelmének legfőbb formájává vált, jogi szabályozásában pedig sajátos kettősség érvényesült. Az egyik oldalról a vállalat, amelynek keretében az ujitást létrehozták, nem kapott az ujitásra vonatkozólag kizárólagos jogokat, más vállalat az ujitást bármikor átvehette, ehhez hozzájárulásra nem volt szükség, az ujitót semmiféle titoktartási kötelezettség nem terhelte, - másik oldalról vis ont az ujitó díjazása a fentebb már többször említett elkülönítő módszer segítségével és az ezzel összefüggő jogi garanciák érvényesülésével valósult meg.

Új gazdaságpolitikánk az áruviszonyok hatókörének kiterjesztésére törekedve az ujitás tekintetében a vállalatnak kizárólagos jogokat biztosít, ugyanakkor az ujitás díjazása kérdésében az elkülönítő módszer mellett a munkabérformák felhasználását is lehetővé teszi, s ezáltal az ujitási díj jogi garantáltságát lényegesen csökkenti. Hozzávéve ehhez, hogy az ujitási díj az u.n. részesedési alapot terheli, nem látszik érthetetlennek az a vita, amely az ujitások új szabályozása körül kialakult és jelenleg is folyik. Ezt a vitát véleményünk szerint nagyobb nehézség nélkül meg lehetne oldani a használati minta intézményének fentebb javasolt bevezetésével, s ezzel az u.n. kitalálalmányok jogi védelmének megfelelő módon va-

ló biztosításával. A használati minta bevezetése áthidalná a kisebb jelentőségű ujitás és a találmány közötti nagy szakadékot, s helyreállítaná az államilag is garantált jogok rendszerét azokban az esetekben, amikor az adott műszaki gondolat a találmányi szintet nem éri ugyan el, de egészében mégis jelentős műszaki alkotásnak tekinthető. A használati minta bevezetése után az ujitás intézménye csak a viszonylag kisebb jelentőségű hasznos javaslatok szerzőinek védelmére maradna fenn, ebben a körben pedig nem jelentene komolyabb veszélyt sem az, hogy a díjazás a részesedési alapot terheli, sem hogy a díjazás jogi garanciái halványabbak.

47. Az intézmény és az elmélet fejlődésének mai színvonalán a "know-how"-ra vonatkozó minden fejtegetésnek, ha a fogalmi tisztaság igényével kíván fellépni, szükségképp azzal kell kezdődnie, mit ért az adott írásmű szerzője "know-how" alatt. Míg ugyanis az iparjogvédelem körébe eső egyéb intézmények legtöbbször jól definiáltak vagy jól definiálhatók, azt, hogy pontosan mit kell "know-how" alatt érteni, eddig a világ egyetlen országának törvényei sem határozták meg, a tudományos és egyéb irodalomban pedig csak nagyon óvatos, helyenként igen eltérő meghatározási kísérleteket olvashatunk. Az is előfordul, hogy a szerző beszél ugyan a "know-how"-ról, de annak mibenlétét közismertnek tételezi fel /holott nem az/, ilyen módon viszont elkerülhető az a komoly nehézség, hogy a kiindulópont meghatározásával kelljen foglalkozni.

A "know-how" intézményének ez a törvényhozási és irodalmi körülhatárolatlansága érdekes ellentmondásban van azzal, hogy a "know-how" jelentősége a nemzetközi műszaki és

kereskedelmi gyakorlatban évről évre fokozódik és sokak véleménye szerint ma már meghaladja a hagyományos iparjogvédelmi formákét. Szemmel láthatólag új, kialakulóban lévő intézményről van szó, amely egyelőre még sem az elméletben, sem a gyakorlatban nem érte el a kiforrottságnak azt a fokát, amelyre az időtállóság igényével is fellépő jogi szabályozást lehetne alapítani.

A kísérletek közül, amelyek arra irányultak, hogy a "know-how" mibenlétét egyértelműen meghatározzák, ki kell emelni a szellemi tulajdon oltalmára létesült uniós egyezmények nemzetközi irodájának /BIRPI/ szakértő bizottsága által a fejlődő országok számára kidolgozott 1964. évi jogszabálytervezetet, amely szerint a "know-how olyan eljárás, ismeret, amelyet még nem tettek közzé vagy más módon nem került nyilvánosságra". E meghatározási kísérlet szerint tehát a "know-how" lényege egyszerűen nyilvánosságra nem hozott ismeret lenne. Bár a meghatározásban ez nem szerepel, nyilvánvalóan a gyakorlatban, főleg gazdaságilag hasznosítható ismeretről van szó. - Ugyanílyen meghatározási kísérlettel foglalkozott az ENSZ Gazdasági Bizottságának Engineering Albizottsága, ez a kísérlet azonban, amely egyébként csak komplett nagyberendezések exportjával kapcsolatos gépipari jellegű meghatározást kívánt elérni, egyelőre nem vezetett eredményre.

A kapitalista országok bírósági gyakorlata számos alkalommal foglalkozott már olyan ügyekkel, amelyekben "know-how" szerződésekkel tkezett vitákról volt szó. Az ítéletekből minden esetben az derül ki, hogy a meghatározást lehetőleg elkerülik és csak olyan kérdéseket döntenek el, a-

melyek a felmerült vitás ügyel elválaszthatatlan összefüggésben vannak. - A kapitalista vállalatok belföldi és nemzetközi gyakorlata viszont állandóan és egyre fokozódó mértékben használja a "know-how" kategóriáját és ki is alakította a vállalatok érdekeinek védelméhez szükséges jogi formákat. Anélkül, hogy egyelőre e jogi formák részletkérdéseinek fejtegetésébe bocsátkoznánk, annyit mindenesetre már e helyütt rögzítenem kell, hogy a kapitalista gyakorlatban a "know-how" védelmére kialakult, általánosan használt jogi forma egy egyelőre nem tipizált /nem nevesített/ szerződés, amelynek szokásos rendelkezései a hagyományos iparjogvédelmi formákkal kapcsolatban kialakult licencia-szerződésekkel mutatnak rokonságot. A jelenlegi helyzet tehát az, hogy míg a "know-how" mibenlétét elég sűrű homály fedi, a gyakorlat a szerződési szabadság általános elvére támaszkodva és folytatva a hagyományos iparjogvédelmi formák felhasználása során kialakított eljárás módokat, utat tör magának.

A "know-how" mibenlétének meghatározására elvileg kétféle álláspont képzelhető. Az egyik abból indul ki, hogy történelmileg kialakultak a belföldön és nemzetközileg is szabályozott alakban rendelkezésre állnak a hagyományos iparjogvédelmi formák /pl. szabadalom, ipari minta, védjegy stb./ a "know-how" fogalomkörét tehát azokra a gyakorlatban hasznosítható ismeretekre kell korlátozni, amelyeket ezek a hagyományos formák nem védenek, tehát a hagyományos formákhoz viszonyítva mintegy maradvány-jellegűek /maradvány-elmélet/. - másik felfogás a "know-how" mibenlétét ennél szélesebben, általánosabban határozza meg. Eszerint a "know-how" lényege

egyszerűen áruként szereplő műszaki-gazdasági ismeret, - tekintet nélkül arra, hogy ezt az ismeretet védi-e s ha igen, milyen értelemben, valamiféle hagyományos iparjogvédelmi intézmény, továbbá hogy az adott ismeret ilyen védelemre egyáltalában alkalmas-e vagy sem /absztrakciós elmélet/.

A "know-how" forgalma körül kialakult gyakorlat ismertetében aligha lehet kétséges, hogy a két felfogás közül csak az utóbbi az absztrakciós elmélet lehet a helyes, csak ez a felfogás fejezi ki adekvát módon a lényegét annak, amit a gyakorlatban "know-how" alatt értenek. A "know-how" intézményének kialakulása és gyors elterjedése csak a második világháborút követő műszaki-tudományos forradalom fejleményeinek ismeretében érthető meg. E fejlemények lényegét az a közismert megállapítás fejezi ki, hogy a tudomány egyre inkább közvetlenül termelőerővé válik s ennek következtében a műszaki-gazdasági fejlődés hallatlan mértékben meggyorsul. A világ minden országa, fejlett, kevésbé fejlett és fejlődő országok egyaránt, minden erejükkel törekszenek arra, hogy lépést tartsanak ezzel a fejlődéssel, megtartsák és fokozzák az adott ország ipari fejlettségének színvonalát, behozzák a lemaradást, vagy hogy egyáltalában fejlett ipart hozzanak létre. Az országok, illetőleg vállalataik ebben a törekvésben minden gazdaságilag hasznosítható ismeretet felhasználnak. Vagy maguk fejlesztik ki ezeket az ismereteket /ez azonban sokba kerül, nem mindenki képes rá/, vagy "megvásárolják" mástól, vagy /s ez a rendszerinti eset/ fejlesztik is, vásárolják is, eladják is, - egyszóval áruforgalmat bonyolítanak le a műszaki-gazdasági ismeretek területén. - Ezekből a viszonyokból kiindulva a "know-how" lényegét pozitív értelemben csak úgy lehet meghatározni, hogy itt olyan gazdasági-műszaki is-

meretről van szó, amely valakinek /valamely országnak, vállalatnak stb./ rendelkezésére áll s amelyet viszont másnak /egy másik országnak, vállalatnak stb./ érdekében áll megfelelő ellenérték fejében megszerezni. A "know-how" lényegét tehát - szemben a BIRPI szakbizottsága által adott meghatározással - nem lehet a szóban forgó ismeret bármilyen körben is felfogott "titkosságában" látni. Lehetséges és a gyakorlatban elő is fordul, hogy széles körben rendelkezésre álló, egyáltalában nem titkos ismeretről van szó, valamely ország vállalat mégis megvásárolja az ilyen ismeretet más országtól, illetőleg vállalatától, mert ez előnyösebb neki, mintha azt saját magának kellene elsajátítania. Előfordul természetesen az is, hogy a "know-how" valóban csak meghatározott országban, vállalatnál rendelkezésre álló, különféle titoktartási kötelezettségek által védett ismeretet jelent.

Ha a "know-how" lényegét a hagyományos iparjogvédelmi formákhoz, köztük is az itt elsősorban szóba jövő szabadalmakhoz való viszonyában kutatjuk, mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy az újonnan felfedezett műszaki-tudományos ismeretek átlagos élettartama, gyakorlati hasznosíthatósága már ma is csak néhány évre tehető. Ha védelmükre a hagyományos iparjogvédelmi formákat vennék igénybe, mindenekelőtt meg kellene küzdeni azzal a nehézséggel, amelyet az ilyen vagy amolyan formában mindenesetre szükséges hatósági eljárások /bejelentés, esetleges elővizsgálat stb./ jelentenek. Ezek az eljárások egyes országokban néhány évet is igénybe vehetnek. Az újonnan felfedezett műszaki-tudományos ismeret tehát sok esetben előbb avulna el, mintsem a szükséges jogi oltalmat megszereznék. A nemzetközi áruforgalom fokozódása folytán

továbbá az újonnan megszerzett műszaki-tudományos ismeret nemcsak egy országon belül, hanem nemzetközileg is oltalomra szorul. Az érvényben lévő nemzetközi egyezmények ellenére az egyes országok iparjogvédelmi rendszerei és gyakorlata számos vonatkozásban eltérnek egymástól, ami a hagyományos intézmények felhasználását még hosszadalmasabbá, időt és költséget rablóbbá teszi. Negatív értelemben tehát a "know-how" azt jelenti, hogy elvonatkoztatunk /absztrahálunk/ a hagyományos iparjogvédelmi formák különbözőségétől, továbbá attól, hogy az adott műszaki-gazdasági ismeret védelmére egyáltalában felhasználhatók-e vagy sem.

A "know-how" intézményének kifejlődésére alapul szolgáló gyakorlat ezeket a pozitív és negatív értelemben egyaránt jelentkező szükségleteket úgy elégíti ki, hogy egyszerűen "átlépi" vagy kezdi átlépni a hagyományos iparjogvédelmi intézményeket, amelyek évszázadokkal ezelőtt, más, de mindenestre sokkal fejletlenebb műszaki-gazdasági viszonyok között igen alkalmasak voltak a gazdasági szükségletek kielégítésére, egyes vonatkozásokban még ma is alkalmasak erre, széles területeken azonban a rohamos és egyre gyorsuló műszaki-gazdasági fejlődés szükségessé teszi új intézmények kialakulását. Ilyen új intézmény a most meghatározott értelemben vett "know-how".

Az természetesen, hogy a "know-how" esetében áruként szereplő műszaki-iggazdasági ismeretről van szó, hogy a "know-how" esetében elvonatkoztatunk a hagyományos iparjogvédelmi intézményektől, nem jelenti azt, hogy a hagyományos, belföldön és nemzetközileg is szabályozott iparjogvédelmi intézményeknek a "know-how" forgalma, különösen pedig nemzetközi

forgalma szempontjából nem lenne jelentőségük. Éppen ellenkezőleg. Amint fentebb már előrebocsátottam, a "know-how" fogalmának nemzetközileg kialakított jogi formája egyfajta egyelőre nem tipizált, nem nevesített szerződés, amely jogi strukturáját tekintve a hagyományos licencia-szerződésekkel mutat rokonságot. E szerződés konkrét rendelkezéseinek kialakítása szempontjából nem lényegtelen különbség van aszerint, hogy adott esetben az átruházott műszaki ismeret valamelyik szerződő fél országában, illetőleg a valamelyik szerződő fél érdekei szempontjából számításba vett területeken részesíthető-e vagy részesül-e, s ha igen, milyen tartalmu hagyományos iparjogvédelemben? A szerződések eseti kikötéseit mindig ennek a meglévő vagy hiányzó védelemnek vagy lehetőségének figyelembevételével, az egyes országok iparjogvédelmi szabályainak ismeretében, azokra tekintettel kell kialakítani.

Mindezek után azt a kérdést kell feltennünk, milyen tennivalóink vannak a gazdasági irányítás új rendjében fokozatosan kifejlődő viszonyok között a "know-how"-val kapcsolatos belföldi és nemzetközi gyakorlatunkban?

Az első kérdés mindenestre az, szükséges lenne-e s ha igen, milyen értelemben a "know-how" fogalmának belföldi jogi szabályozása? Erre a kérdésre határozottan és egyértelműen nemmel kell válaszolni. Nemcsak azért, mert erre a feladatra eddig a világ egyetlen törvényhozója sem vállalkozott, továbbá mert az alapvető kérdések körül meglehetősen nagy elméleti és gyakorlati bizonytalanság van. Akármelyik felfogás lesz ugyanis majd általánosan elfogadottá a fentebb körvonalazott kétféle nézet közül /s az ekörüli vita bizonyosan még hosszú ideig fog tartani/, jogi szabályozásra egyik esetben sem lesz

belátható időn belül sem szükség, sem lehetőség. Ha azt az első felfogást fogadnók el, amely a "know-how"-t valamiféle maradvány-területnek minősíti, a szabályozás nem szükséges, mert a lényeges érdekeket a szerződési szabadság általános tételére támaszkodva megfelelő szerződési gyakorlat útján kell kielégíteni. De ugyanerre az eredményre kell jutnunk abban az esetben is, ha az általam is képviselt második felfogás bizonyul majd helyesnek, vagyis az, amely a "know-how" lényegét a műszaki-gazdasági ismeretek árukká válásában s ugyanakkor a hagyományos iparjogvédelmi formáktól való elvonatkoztatásában látja. Ebben az esetben is az a helyzet, hogy a részletekbemenő jogi szabályozást /amely egyébként is legfeljebb diszpozitív, tehát a felek eltérő megállapodásának utat engedő lehetne/, a szerződési szabadság általános tétele alapján megfelelő szerződési gyakorlat kikísérletezésével, kialakításával kell helyettesíteni.

Arra a következtetésre kell tehát jutni, hogy ez idő szerint a "know-how" belföldi és nemzetközi forgalma területén egyaránt megfelelő szerződési gyakorlatot kell kialakítanunk.

Belföldi szocialista szervezetek egymásközi viszonyában e szerződési gyakorlat kialakítására már kidolgozott /a tapasztalatok alapján esetleg később felülvizsgálatra szoruló, de indulásnak kielégítő/ szerződési formuláink vannak. Ezeket a szocialista szervezetek között kutatási-fejlesztési tevékenységre létrejövő szerződések általános feltételeinek közzétételéről szóló 1/1968/I.11./ OMF.B. számú rendelet tartalmazza. Ha viszont a "know-how" nem ilyen/kifejezetten kutatási-fejlesztési tevékenységre irányuló/

szerződés alapján keletkezett vagy kerül forgalomba, védelme, illetőleg felhasználásának szabályozása szempontjából voltaképpen két lényeges kérdés merül fel. Az egyik /az átadó oldalán/ a kifejlesztett ismeret titkosságának biztosítása, a másik /az átvevő oldalán/ a díjazás, illetőleg a megszerzett ismeret felhasználása körének, határainak kérdése.

A titkosságot a Munka Törvénykönyvének 34. §-a a dolgozó irányában, a tisztességtelen versenyről szóló törvény 15. §-a pedig az ismeretet esetleg jogosulatlanul felhasználó más vállalat /versenyvállalat/ irányában kielégítően szabályozza. A megszerzett ismeretért járó díjazás kérdését az árszabályok döntenek el. Ha az adott szolgáltatás a kötött /fix/ árformába tartozik, nyilvánvalóan nincs lehetőség arra, hogy a szolgáltató vállalat külön ellenértéket számítson fel azon a címen, hogy szolgáltatásában általa kifejlesztett "know-how" van. Hatósági megkötéssel mozgó, megállapodásos árak esetében a felszámításra attól függően van vagy nincs lehetőség, hogy az árhatóság adott esetben milyen megkötést alkalmaz. Végül szabad árak esetében a "know-how", mint külön szolgáltatás figyelembevételének nincs akadálya, általában az ellenérték megállapodás tárgya. Végül a megszerzett ismeret felhasználása körének, határainak kérdése szintén a felek megállapodásától függ.

Sokkal bonyolultabb a helyzet a nemzetközi forgalomban. A "know-how" intézményének kiforratlansága s az elvi álláspontok eltérései nem akadályozzák ugyan a gyakorlati szükségletek kielégítését, az eseti megoldások azonban nagy mértékben különböznek. Szinte nincs olyan szerződés, amely azonos vagy párhuzamos lenne a másikkal, ezért "típus-szabályok" kialakulásáról akár tájékoztató értelemben is alig lehet

beszélni. Az egyes szerződések tartalmának kialakítása igen godnos eseti, gazdasági és jogi előkészítő munkát, az adott eset sajátosságainak, a felmerülő gazdasági-műszaki szükségletek mibenlétének mélyreható elemzését és megértését, továbbá igen magas foku jogi szaktudást igényel. Régebben csak egyes szakosított külkereskedelmi vállalatok és néhány, már abban az időben is önálló külkereskedelmi joggal felruházott vállalat találkozott a gyakorlatban a "know-how" kérdéseivel. Ezeknek a vállalatoknak a száma most megnőtt, az újonnan külkereskedelmi jogot kapott vállalatok apparátusa pedig teljesen érthető módon csak fokozatosan sajátíthatja el azokat az esetenként igen bonyolult ismereteket, amelyek a "know-how" nemzetközi forgalmának megfelelő lebonyolításához szükségesek. Ezekre az objektív és szubjektív mozzanatokra tekintettel a továbbiakban csak arra lehet törekedni, hogy néhány gondolattal jelezzük azokat a kérdésköröket, amelyekre egy nemzetközi vonatkozású "know-how"-szerződés kidolgozása során gondolni kell.

a./ A "know-how"-szerződés tárgya meghatározott műszaki-gazdasági ismeret. A szerződésben tehát mindenekelőtt ezt az ismeretet, mint a szerződés tárgyát kell meghatározni. A "know-how"-szerződés megszerkesztésének nehézségei mindjárt itt kezdődnek és jórészt az ismeretnek, mint sajátos szerződési tárgynak ebből a sajátosságából adódnak. Az ismeretet ugyanis már önmagában is legalább kétféle értelemben lehet felfogni: mint olyan ismeretet, amellyel átadója rendelkezik, vagy mint olyan ismeretet, amellyel meghatározott műszaki-gazdasági eredmény érhető el. A szerződés tárgyának előbbi felfogása az átadó, utóbbi pedig nyilván az át-

vevő érdekeit fejezi ki s az érdekek egyeztetése során sokféle kompromisszum lehetséges. Ezenfelül: az ismert önmagában és közvetlenül megfoghatatlan. Ahhoz, hogy szerződés tárgya lehessen, valamilyen dologban /pl. műszaki dokumentáció stb./ vagy tevékenységben /pl. betanítás, közvetlen tapasztalatátadás stb./ manifesztálódnia kell. A szerződés tárgyául szolgáló ismeret ilyen vagy olyan meghatározásához tehát közvetlenül kapcsolódik az a kérdés, hogy az átadó kötelezettségét közelebbről mivel teljesíti /pl. rajzok, diagrammok, folyamatábrák, recepturák, leírt technológiák átadásával, az átadó szakembereinek a szerelésben, az üzembehelyezésben, a próbaüzemeltetésben való közreműködésével, az átvevő szakembereinek az adott üzemben vagy az átadó üzemében való betanításával stb./. A szerződésben mindezeket a kérdéseket a lehetséges pontossággal szabályozni kell. Így pl. rendezni kell, hogy az átadásra kerülő műszaki dokumentáció mikor, hány példányban, milyen részletességgel készüljön, hány és milyen szakember, hol, mikor, kinek a költségére, legfeljebb vagy legalább mennyi ideig vesz vagy vehet részt a tapasztalatátadás, illetőleg a betanítás-betanulás folyamatában, ki és hogyan fedezi munkabérüket, kiküldetési költségeiket, a biztosítás vagy a társadalombiztosítás költségeit, általában melyik ország joga irányadó munkaviszonyuk tartalmára a szóban forgó idő alatt. A szerződés tárgyának meghatározása szempontjából - amint arra már utaltam - lényeges különbséget jelent, ha az átadott ismeret vagy annak egy része valamilyen vonatkozásban /pl. meghatározott területen, országban/ a hagyományos iparjogvédelmi formák valamelyikének oltalma alatt áll /pl. szabadalom, védjegy vagy ipari minta tárgya/. Ilyenkor a "know-how"-

szerződés tárgyának meghatározása a kérdéses szabadalmi /ipari minta-, védjegy-/ jogra való utalással történhet. Az adott jogra irányadó külföldi szabályt természetesen ismerni kell, különben az átvevő nem tudhatja, vajon a jogra való egyszerű utalás valóban kielégíti-e az általa szolgálni kívánt érdekeket. Ha az átadott ismeretek között valamely hagyományos iparjogvédelmi forma által védett és nem védett egyaránt szerepel, célszerű lehet a két kört világosan elhatárolni és a szerződésben esetleg még terminológiailag is megkülönböztetni, mert a szerződés tartalmát a két körre nézve sokszor nem lehet egységesen kialakítani. Végül ugyancsak a szerződés tárgyának meghatározásához tartozik az egyszer már átadott ismeret továbbfejlesztésének kérdése is, ha az átadó ez utóbbiak folyamatos rendelkezésre bocsátását is vállalja. Ha lehetséges, már előre, lehetőleg ^üműszaki meghatározással tisztázni kell, mit kell továbbfejlesztésnek tekinteni, mert ez a gyakorlatban még műszaki szakemberek között is vitás lehet. - Minden "know-how" szerződés esetében külön problémát jelent a titoktartás kérdése. Lehetőleg magában a szerződésben kell rögzíteni a titoktartás körét, mértékét, módját és a megszegéséből eredő jogkövetkezményeket, mert különben a szerződésre irányadó /rendszerint külföldi/ jog szabályait kell alkalmazni, e szabályok beható ismerete pedig a magyar szerződő félnél rendszerint hiányzik.

b./ A szerződés tárgyának meghatározásával szorosan összefügg az a kérdés, mit tehet az átvevő a megszerzett ismerettel, milyen körben jogosult azt felhasználni? Ugyanaz a kérdés ez, mint amelyet a hagyományos iparjogvédelmi formákkal kapcsolatban az engedélyezett licencia körülhatárolá-

sának problémája jelez. Mindenekelőtt szabályozni kell, hogy az átvevő kizárólagosan jogosult-e az átadott ismeretet felhasználni vagy arra is jogosult, hogy azt ellenérték fejében vagy anélkül másnak is átengedje. Ha ezt a kérdést a szerződés kifejezetten nem rendezi, a titoktartási kötelezettség általánosságából az átengedés kizártságára kell következtetni. Az átvevő a megszerzett ismeretet természetesen elsősorban saját üzemében, saját termelő vagy egyéb tevékenysége körében használja fel. Kérdéses lehet azonban, hogy ez a termelő vagy egyéb /pl. külkereskedelmi/ tevékenység milyen területre terjedhet ki? A területkorlátozó, illetőleg a versenytilalmi rendelkezések érvényességének kérdése mai körülmények között igen bizonytalan. A legtöbb iparilag fejlett államban /pl. a Közös Piac országaiban/ belső szabályok vagy nemzetközi szerződések kizárják vagy korlátozzák az olyan tilalmak érvényességét, amelyek az átengedett "know-how" felhasználásának, a "know-how" segítségével előállított áru eladásának vagy kiszállításának korlátozására vonatkoznak. E szabályok az egyes országokban tartalmilag eléggé különbözők. Szakismeret vagy közelebbi tájékozódás nélkül nem lehet számítani az ilyen korlátozások érvényességére. Még az is előfordulhat, hogy a szerződő külföldi fél maga sem tájékozott, elfogadja a kívánt korlátozást, utóbb azonban kiderülhet, hogy az adott országban érvénytelen.

c./ A "know-how"-szerződés különlegesen fontos része a szavatossági és garanciális rendszer, amely az átadó szolgáltatásának minőségét szankcionálja. A szankciórendszer már az ismeretátadás folyamatában szerephez juthat. Így pl. feltétlenül szabályozni kell, hogy az átadott műszaki dokumen-

táció esetleges hiányosságaiért ki és milyen mértékig felelős, az esetleg szükséges kijavítás vagy kicserélés hogyan, milyen határidőben és kinek a költségére történik, ki viseli a dokumentáció elküldésének veszélyét stb. A gyakorlatban a szerződés rendszerint meghatározza, hogy az átadott "know-how"-val milyen teljesítményt, milyen műszaki paramétereket lehet, illetőleg kell elérni. E minőségi kellékeket meg lehet határozni nemcsak abszolút mértékkel, hanem az átadó fél saját gyártmányainak minőségére utalással is. Átvétel esetében feltétlenül szükséges meghatározni milyen körülmények között, mikor, kinek a részvételével végzett próbaüzemeltetés eredményeit kell összehasonlítani a garangált paraméterekkel, milyen módszerrel végzett és közelebbről milyen mérések az irányadók, hogyan kell tanusítani a mérések eredményét, milyen eljárást kell követni, ha a felek nem jutnak egyetértő megállapításra. Átadás esetében rendszerint felmerül az átadott, illetőleg átvett ismeret nagyipari megvalósíthatóságáért és gazdaságosságáért való felelősség vállalása vagy kizárása is. Ha az átadó az ismeret felhasználásával kapcsolatban több műszaki paramétert garantál, amelyek csak együtt adják az átvevő által kívánt eredményt, a próbaüzemeltetésre, illetőleg a mérésre és a mérés tanusítására vonatkozó rendelkezéseket úgy kell kialakítani, hogy az egyes paramétereket ne csak egyenként, hanem komplex módon, együttesen is tanusítani kelljen és az átadó felelőssége végső soron e komplex tanusításhoz vagy ahhoz is fűződjék. Az egyes rész-paramétereket természetesen külön is lehet, sőt kell is szankcionálni, de mindenesetre kell ügyelni kell arra, hogy a legsúlyosabb szankció a komplex tanusításhoz

fűződjk. - Ami egyébként a szóbajöhető s ankció-fajtkat illeti, a gyakorlatban legtöbbször a kontinentális jogokban általánosan ismert kötbér- és kártérítési szankciókat alkalmazzák. A szerződés megkötése előtt mindenestre behatóan tanulmányozni kell az irányadó jog megfelelő szabályait, mert azonos elnevezések alatt igen eltérő jogi tartalmak húzódnak meg. Különös elővigyázatosságra van szükség, ha a kikötött jog nem kontinentális, hanem angolszász típusu jogrendszer. Ilyenkor rendszerint még az elnevezések is eltérők, nem beszélve arról, hogy az angolszász típusu jogrendszerek intézményei tartalmukban is igen sajátosak, a kontinentális joghoz szokott ember számára idegenek. A kötbér- és a kártérítési szankcióval kapcsolatban különösen tanulmányozni kell e két intézmény összefüggéseit és esetleges kumulációját. Mindkét szankció-fajttával kapcsolatban felmerülhet a felelősség korlátozásának lehetősége vagy szükségessége /kötbérmaximum, elmaradt haszon kizárása stb./. Mindig gondolni kell végül arra az alapvető igazságra, hogy a legjobb szankció, a leghatékonyabb fegyver sohasem az, ha követelhetünk valamit, hanem az, ha visszatarthatunk valamit /pl. az ellenértéket vagy annak egy részét stb./. A szankciórendszert tehát szoros kapcsolatban kell nézni és rendezni az átfévő ellenérték-fizetési kötelezettségével.

d./ Az ellenérték meghatározása történhet egy összegben, az előállított termék darabszámára vagy mértékegységére vetített pénzösszegben, a felhasznált anyagmennyiség egységére vetített összegben, az előállított áruért befolyó összeg százalékában stb. Mindezeknek a módszereknek az

esetek különbözőségeihez képest lehetnek előnyei és hátrányai, felhasználási lehetőségeiket legtöbbször nem az elvont előny, vagy hátrány, hanem a felek egymáshoz viszonyított erő-pozíciója határozza meg. Az átvevő számára rendszerint az a legelőnyösebb, ha az ellenértéket az átvett ismerettel gyártott áruval fizetheti. Ha az ellenérték nem egy összegben jár, sokszor elkerülhetetlen az átadó részére az átvevőnél bizonyos ellenőrzési jog biztosítása, amit természetesen közelebbről szabályozni kell. Az ellenérték meghatározása az esetek többségében bizonyos foku elszámolást tesz szükségessé a felek között. Ezzel kapcsolatban meg kell határozni, hogy az ellenérték kiszámításának közelebbről mi az alapja, hogyan történik a számítás, milyen tételek állíthatók be a számlába, illetőleg vonhatók le a számlából. Szabályozásra szorul az ellenérték esedékességének időpontja. Az átadó esetleg a forgalomért is bizonyos foku felelősséget vállalhat olyan módon, hogy a be nem folyt összegekért ellenszolgáltatást nem igényel. Megfordítva: az átvevő az átadó irányában u.n. minimális ellenértéket garantálhat, - akár úgy, hogy a kikötött legkisebb díjazást az azt el nem érő forgalom esetében is megfizeti, akár úgy, hogy ha a forgalom bizonyos mértéket nem ér el, a szerződés felmondására vagy egyoldalú módosítására biztosít lehetőséget az átadónak. Hasonló eszközökkel védheti az átvevő is saját érdekeit.

e./ Több szempontból fontos lehet a szerződés időtartamának világos meghatározása is. Ez lehet határozott és határozatlan idő, mely utóbbi esetben a felmondás kérdését szabályozni kell, sőt rendkívüli vagy azonnali hatályú felmondás lehetőségét is biztosítani lehet arra az esetre, ha valame-

lyik fél lényeges kötelezettségeit megsérti. Határozott időre kötött szerződések esetében gondolni kell arra is, hogy az egyébként már hatályát veszített szerződés bizonyos kikötéseinek /pl. a titoktartási kötelezettségnek/ a fennmaradását a szerződés megszűnése utáni időre is biztosítani lehet vagy kell.

f./ A "know-how"-szerződéseknek mellékkikötései is lehetségesek. Ilyenek a más összefüggésben már említett versenytilalmak, kizárólagos beszerzési kötelezettségek, a szállítások személyre, területre vagy szakmára korlátozása, kölcsönös tájékoztatási kötelezettség stb. Mindezekre különösen áll, hogy az egyes országok belföldi jogrendszerei ezek érvényességét helyenként igen erősen korlátozzák. Szokásos kikötés a szerződésből eredő jogok és kötelezettségek átruházásának tilalma, a termékeken az alkalmazott eljárás feltüntetésének joga vagy kötelezettsége, a teljesítésért való felelősséggel kapcsolatban az erőhatalom /vis maior/ fogalmának meghatározása és következményeinek szabályozása, az adók és illetékek viselésének rendezése, a szerződés hatálybalépésének valamelyik ország szabályai értelmében szükséges hatósági hozzájárulástól való függővé tétele, a szerződésre eltérő rendelkezés hiányában irányadó jog és az esetleg felmerülő vitákban eljáró választottbírótság kikötése stb.

Mindezek^a meglehetősen vázlatosan, de mindenesetre a teljesség igénye nélkül kiemelt szempontok, kérdéskörök természetesen felmerülnek, vagy felmerülhetnek a "know-how" belföldi forgalmában is. Amennyiben tehát a fentebb már említett jogi megoldási lehetőségeken felül vagy belül kerül sor belföldi vonatkozásban "know-how" jellegű szolgáltatást biztosí-

tó szerződés kötésére, ugyanezeket a kérdéseket kell alaposan végiggondolni és kielégítően szabályozni.

A szerződés, amely ilyen módon akár belföldi, akár különösen nemzetközi vonatkozásban előáll, a dolog természeténél fogva eléggé bonyolult lesz. E bonyolultság már a szerződés megszerkesztésekor komoly nehézséget okozhat. A nehézséget még csak fokozza, hogy ezek a szerződések természetüknél fogva huzamosak, fennállásuk ideje alatt a felek kapcsolatában sokféle változás is lehetséges, a szerződés kisebb-nagyobb módosítására is sor kerülhet. Ezért különösen fontos követelmény, hogy sohasem szabad elveszíteni az áttekintést a szerződés felett. A szerződést már előkészítése során is lehetőleg egységes elgondolás alapján kell kialakítani, s sokszor hosszadalmas előkészítő tárgyalások során pedig ügyelni kell arra, hogy az érdekegyeztetés során mindig lehetséges, esetleg kis jelentőségű változtatás összefüggésben lehet a tervezet egyéb részeivel s azokon is módosítást igényel, nehogy a szerződésben ellentmondások keletkezzenek. Mindez fokozottabban áll a már megkötött szerződés utólagos módosításaira. Minden ilyen változtatás során az egész szerződést újból át kell gondolni abból a szempontból, hogy az adott módosítás a szerződés milyen egyéb részeiben igényel még változtatásokat.

48. A kereskedelmi név /cég/ intézményének kapcsolata az áruviszonyokkal, a piaci kategóriákkal kézenfekvő. Áruviszonyok létezéséhez - amint fentebb már rámutattunk - mindenekelőtt az szükséges, hogy az áruforgalomban részesek egymáshoz viszonyítva személyekként elkülönüljenek, individua-

lizálódjanak, hogy azután a cserefolyamatban a mindkettőjükben közös akarattal, szerződés útján ismét összekapcsolódjanak s ennek során az áru, mint érték realizálódjék. Az áruviszonyban szükségképp bennerejlő elkülönülési, vagy - jogi /normatív/ oldalról nézve - elkülönítési mozzanat egyik jogi tükröképe az áruk őrzőinek személyekként /árutulajdonosokként, polgári jogi értelemben vett jogalanyokként/ való elismerése. A személy azonban csak akkor és annyiban különül el mindenki másától, abszolút értelemben csak akkor és annyiban individualizálódik, lesz tehát alkalmassá arra, hogy áruviszonyban félként szereplhessen, amikor és amennyiben mindenki másétól eltérő neve /vagy más, ezzel egyenértékű megjelölése/ is van. Vonatkozik természetesen mindez nemcsak az áruőrző emberekre /a fizikai személyekre/, hanem az áruőrző szervezetekre /a jogi személyekre/ is. A név és annak védelme tehát szükségszerűen kapcsolódik az áruviszonyhoz, annak létével szükségképp együtt jár, az áruviszony jogi tükröződése szempontjából voltaképpen nem más, mint az árutulajdonosi minőség, a polgári jogi értelemben vett jogalanyiség elismerésének egyik kísérő jelensége. Olyan jogrendszerben, amely a tömeges áruviszonyok fejlesztésére, a piac aktív szerepének erősítésére törekszik, a névvédelem problémájának szükségképp fel kell merülnie.

Az a név azonban, amelynek az tömeges áruviszonyokkal való szükségszerű összefüggéséről itt szó van, nem akármilyen név, hanem sajátosan a fejlett áruforgalom viszonyai között kialakuló, e viszonyok "testére szabott" név, kereskedelmi név. Kereskedelmi név vagy cég alatt azt az elnevezést értjük.

amely az áruforgalomban részes személynek, mint ilyennek, /a mi viszonyaink között valamely vállalatnak/ a megjelölésére szolgál, amely alatt az áruforgalomban részes személy, mint ilyen szerepel. A kereskedelmi név tehát jellegzetesen árutulajdonosi név s mint ilyen, - elvileg - elvonatkoztatást jelent a személy más viszonylatban használt /u.n. polgári/ nevétől, de bizonyos fókig a konkrét tevékenységtől is, amelyet az árutulajdonos akár az áruviszonyok körében is folytat /mert adott árutulajdonos mástól szerzett név alatt is kifejtheti ezt a tevékenységét vagy különféle árutulajdonosi tevékenységei körében eltérő kereskedelmi neveket is használhat/. Így érthető helyesen régi Kereskedelmi Törvényünknek ma is érvényben lévő 10. §-a, amely szerint "a cég azon név, mely alatt a kereskedő üzletét folytatja s amelyet aláírásul használ".

A kereskedelmi névnek az áruviszonyokban betöltött ez a funkcióját világosan bizonyítják a jogfejlődés tényei is. A kereskedelmi név /cég/ különválása a polgári névtől a fejlett áruforgalom terméke. Helyenként már az ókorban is feltűnik, mai színvonalra fejlődése pedig a középkor derekától egyre inkább fejlődő és fokozatosan kapitalista jellegűvé váló áruforgalom folyamataival párhuzamos.^{11/}

Az egyes kereskedő /kézműiparos/ "kereskedelmi neve" eredetileg az üzlet megjelölésére szolgáló kereskedelmi jegy volt, amely alakjánál fogva az üzletet /a boltot, illetőleg az ott folytatott tevékenységet/ szimbolizálta és amelyet okiratok megerősítésére, aláírására pecsétként is használtak. Az írásbeliség elterjedésével a kereskedelmi jegynek ez a funkciója megszűnt ugyan, a kereskedelmi jegy azonban,

mint árujegy a jog által védett, szabadon értékesíthető, elidegeníthető vagyontárgyként megmaradt, amelyet a hajdani céhek anyakönyvében megfelelő név mellett nyilvántartottak. Az írásbeliség elterjedése után helyét az aláírás foglalta el, azzal azonban, hogy a boltban helyhez kötött üzlet neve tuléli az eredeti üzlettulajdonos nevét.^{12/} Ez azzal a felismeréssel függ össze, hogy az áruforgalomban eredményesen működő kézműiparos, vagy kereskedő neve önmagában is vagyoni érték, mert hozzá bizonyos üzleti hírnév és ennek következtében állandó vevőkör is kapcsolódik. Ez a felismerés mindenekelőtt abban jutott kifejezésre, hogy üzletátruházáskor a nevet s ahozzá kapcsolódó vagyoni értéket a vételár megállapítása során külön számitásba vették. A kereskedelmi név /cég/ intézményének kifejlődése tehát jogi tükröződése annak, hogy a név áruvá vált.

Külön lökést adott ennek a folyamatnak, amely egyébként a XII-XVI. század folyamán ment végbe, az u.n. kereskedelmi társaságok elterjedése és jogi szabályozásuk kifejlődése is, amely ugyanerre az időszakra esik. A társaság létezése ugyanis a gazdasági forgalomban mindenekelőtt az elnevezésben jut kifejezésre.^{13/}

A külön kereskedelmi név /cég/ intézményének s ezzel együtt védelmének kifejlődése természetesen váltotta ki az igényt e nevek /illetőleg még korábban kereskedelmi jegyek/ közhitelű nyilvántartására, ami egyuttal - bizonyos fokig - a vállalatok nyilvántartásba vételét is jelenti. Ez az alapja a cégjegyzék kifejlődésének, amelynek történeti ősei a céh-jegyzékek s az ezekkel kapcsolatos, tisztán árufor-

gami célokat szolgáló egyéb nyilvántartások /pl. a cég "jegyzésére" jogosultak nyilvántartási, a kereskedelmi jegyek nyilvántartásai stb./. A cégjegyzéket a cég-jegyzékből az egyre inkább tőkessé váló áruforgalom biztonságához fűződő érdek hozta létre. A cégjegyzékbe való bejegyzéshez a különféle kapitalista jogrendszerek igen eltérő foku és jellegű jogi hatásokat fűznek. Ezek a pusztá nyilvánosságra hozataltól /deklaratórius hatás; francia rendszer/ a jóhiszemű harmadik személyek védelmét szolgáló közbizalmi hatáson keresztül /főleg angolszász és részben német rendszer/ egészen a konstitutív hatásig, tehát addig terjednek, hogy a vállalat csak cégének bejegyzésével jön létre /német rendszer/. A cégjegyzékeket vagy a bíróságok vagy külön ezzel a feladattal megbízott államigazgatási hatóságok vagy a kereskedelmi és iparkamarák vezetik. Vegyes rendszerek is előfordulnak.

A kereskedelmi név megválasztására nézve ugyancsak többféle megoldás alakult ki. Az angolszász jogrendszerek elvileg a cégszabadság álláspontján vannak, a vállalat tehát nevét - a tisztességtelen verseny szabályainak korlátaik között - szabadon választja meg. A francia típusu megoldás ezzel szemben a cégvalódiság követelményéből indul ki, tehát azt a követelményt érvényesíti, hogy a cégszövegből valamilyen módon ki kell tűnnie a cégbirtokosnak, illetőleg a vállalat által kifejtett tevékenységnek. Végül a német típusu jogrendszerek itt is vegyes jellegűeknek minősíthetők.

A céghez való jogot a kapitalista jogi felfogás egyik irányzata /főleg a francia/ a hajdani természetjogi nézetek hatására u.n. személyiségi, tehát alappjában nem vagyoni természetű jognak tekinti. Ez a felfogás szemmel láthatóan el-

mossa a különbséget a közönséges polgári névhez való jog és a forgalomban áruként szereplő, de mindenesetre áruértéket jelentő kereskedelmi névhez való jog között. Egy másik /főleg angolszász/ felfogás már számot vet ezzel a különbséggel és a kereskedelmi nevet besorolja az u.n. "ipari tulajdon" tárgyai közé. Ez utóbbi felfogás nyomán a kereskedelmi név - az 1925. évi hágai szöveg létrejötte óta - az ipari tulajdon oltalmáról rendelkező Párisi Uniók Egyezmény tárgyai közé került. - A céghez való jogot egyébként a kapitalista jogrendszerek - részben külön törvények, részben a tisztességtelen versenyre vonatkozó általános szabályok alapján - főleg arra az esetre védik, ha valaki más céget vagy ahhoz hasonló /összetévesztésre alkalmas/ céget jogosulatlanul használ. A védelem jogpolitikai indoka az ilyen eljárás által a névhez, mint áruhoz fűződő érdeksérelem megakadályozása, ami természetesen közvetve a vásárlóközönség védelmét is szolgálja. A céghez való jog védelmére a céghatóság is ügyel /nem jegyez be ilyen céget/, ezen felül mindenekelőtt a versenyvállalat érdeke, hogy a jogosulatlan céghasználat ellen kersettel védekezzék. A kereset az ilyen eljárás abbahagyására, az ismétlés eltiltására és kártérítésre irányulhat.

Ebben az állapotában érte a kereskedelmi névhez való jog intézményét a szocialista átalakulás, a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele, a szocialista állami vállalatok és szövetkezetek kialakulása.

Szocialista körülmények között a kereskedelmi név /cég/ árujelentősége - a Szovjetunióban a NEP-korszakot nem tekintve, amikor az egyéb áru-pénz kategóriákkal együtt átmenetileg ez is előtérbe került - hosszú időn keresztül

hátterbe szorult, vagy egyáltalában nem volt elismert. Összefüggött ez azzal, hogy az árukategóriák és az ezekhez szükségképp kapcsolódó jogintézmények jelentőségét nem értékelték eléggé. Vállalati /és szövetkezeti/ nyilvántartás természetesen a szocialista államokban is volt és van, ezeknek gazdasági és jogi funkciója azonban merőben más. E vállalati és szövetkezeti nyilvántartások esetében nem arról van szó, hogy a vállalatok kereskedelmi nevét /cégét/, mint áruértéket valamiféle harmadik személyek irányában jelentkező hatás érdekében nyilvántartás^{sák}~~ák~~, hanem mindenekelőtt a vállalatok /és szövetkezetek/ állami felügyeletéről. A vállalati nyilvántartás árufunkciója helyébe tehát az eddig követett szocialista gyakorlatban a nyilvántartás állami felügyeleti funkciója lépett. Ilyen jelleggel alakult ki nálunk is a vállalati törzskönyv és a szövetkezeti nyilvántartás. Érdekes megfigyelni, hogy a vállalati és szövetkezeti nyilvántartások jellegének e megváltozása ellenére /nyilván a hagyományos jogi gondolkodás hatására/ e megváltozott jellegű nyilvántartásokhoz is fűződtek olyan jogi következmények /pl. a bejegyzés bizonyos fokú konstitutivitása/, amelyeket a kapitalista jogrendszerek éppen az árufunkciót betöltő nyilvántartások céljára fejlesztettek ki. Emellett - jellegzetesen először a külkereskedelmi vállalatok körében - felmerült olyan szükséglet is, hogy ezeknek kereskedelmi nevét /cégét/ és más fontosabb adataikat a hagyományos cégjegyzék is feltüntesse. A vállalati törzskönyv mellett azonban a cégjegyzéknek merőben másodlagos, árnyék-szerepe volt és van jelenleg is az állami vállalatokra nézve.

A kereskedelmi név /cég/ árujellegének fel nem ismerése, sőt tagadása mutatkozott meg abban a gazdasági és jogi

gyakorlatban is, hogy a vállalatok nevének megválasztása körül egyáltalában nem ügyeltek a kereskedelmi szempontokra. Az újonnan létrejött állami vállalatok egyik-másikának elnevezése ugyan így is igen jól sikerült /pl. Közért, Pátyolat stb./, ez azonban inkább ösztönösen, mint tudatosan történt. Abból a régi időkben kialakult és ma is érvényben lévő szabályból, hogy az elnevezésben a vállalat tárgyára kell utalni, eddigi gyakorlatunk általában olyan következtetéseket vont le, hogy a vállalat tárgyának megjelölése akárhogy történhet, kereskedelmi szempontokra, a vevőkör irányában közismertség, könnyen megjegyezhetőség, vonzó hatás kifejtésére egyáltalában nem kell törekedni. A vállalatok elnevezése éppen ezért számos esetben erős bürokratizmust tükröz /pl. Rákospalotai Bőr- és Műanyagfeldolgozó Vállalat; Növényolajipari és Mosószergyártó Országos Vállalat stb./. Ezek az elnevezések szinte öntudatlanul mutatják, hogy a vállalatok elnevezésnek kereskedelmi jellegére nem helyeztek súlyt. Az eddig kialakult szabályokon és gyakorlatokon elvileg nem változtattak azok az újabb szabályok sem, amelyek a gazdasági irányítás új rendszerének bevezetése óta jöttek létre. Az állami vállalatról szóló új rendelet /11/ 1967./V.13./ Korm. sz./ az erre vonatkozó korábbi szabályokat szinte szó szerint fenntartotta, az egyetlen változás talán annyi, hogy a rendelet szövege a cégjegyzékhez való bejegyzésre a korábbinál valamivel nagyobb hangsúlyt helyez /v.ö. R. 5.§/. Elég azonban egy pillantást vetni a vállalatok nyilvántartásáról szóló pénzügyminiszteri rendeletre /24/1967./XII.15./ P.M.sz./, hogy lássuk, a vállalati nyilvántartás funkciója és a benne feltüntetett kereskedelmi

nevek szerepe nem változott. Ennek ékes bizonyítéka, hogy a központi irányítás alatt álló vállalatok nyilvántartását a Pénzügyminisztérium Bevételei Főigazgatósága Vállalat Nyilvántartási Csoportja vezeti, a tanácsok alá tartozó vállalatok esetében ez a hatáskör a megyei /fővárosi/ Vállalati és Szövetkezeti Adóhivatalt, illetőleg megyei jogú városi Illetékkiszabási Vállalati és Forgalmiadó Hivatalt illeti meg. A vállalatok nevének /cégének/ nyilvántartása tehát ma elsősorban a pénzügyi ellenőrzés céljait szolgálja, a nyilvántartás talán még "kincstáribbá" vált, mint korábban volt.

Azok a jogi eszközök, amelyeket ma egy állami vállalat, vagy szövetkezet kereskedelmi nevének védelmére a jogosulatlan használattal szemben igénybe vehet, kétfélek. Az egyik csoportot azok az eszközök jelentik, amelyeket a régi /1875-ből származó/ Kereskedelmi Törvény hatályában fenntartott szabályai a cégtalalom körében biztosítanak /v.ö. Kt. 24.§/. A másik csoportot az általános u.n. x névjogra vonatkozó rendelkezések alkotják, amelyeket a Ptk. 82. §-a tartalmaz, s amelyek kifejezetten tiltják, hogy valaki jogtalanul más nevét, vagy máséhoz hasonló nevet használjon. Ez a védelem kiterjed a jó hírnév védelmére is. A vállalatoké és a szövetkezeteké szerint a Kereskedelmi Törvény alapján is védelmezhetik kereskedelmi nevüket /ha a cégjegyzékbe be vannak jegyezve/, de a Polgári Törvénykönyv alapján is fellelhetőnek /ha a cégjegyzékbe nincsenek bejegyezve/. A védelem eszközei fő vonásaiban mindkét szabálycsoport alapján ugyanazok, a Polgári Törvénykönyv szabályai természetesen ebben a vonatkozásban is sokkal modernebbek.

Szabályaink és gyakorlatunk elemzéséből a vállalatok

kereskedelmi nevében /cégének/ a gazdasági irányítás új rendszere alapján való továbbfejlesztésére többféle következtetést lehet levonni.

Az első és legfontosabb következtetés az: feltétlenül tudatosítani kell /mindenekelőtt a vállalatok alapítására, átszervezésére, stb./ jogosult központi és helyi szervek körében, hogy a vállalat elnevezésének megválasztása nem mindegy, nem kezelhető egyszerűen hivatali ügyként. Áruter-
melő társadalomban a gazdálkodó egység /vállalat, vagy szövet-
kezet/ elnevezésének önmagában is olyannak kell lennie, hogy
alkalmas legyen "üzleti hatás" kifejtésére, közismertté vá-
lásra, állandó vevőkör kialakítására, üzleti jó hírnév meg-
szervezésére. Abban, hogy a vállalat kereskedelmi neve való-
ban ilyen jellegű legyen, mindenekelőtt maga a vállalat érde-
kelt. Ezért a kereskedelmi név ilyen jellegének felismerte-
tésére a vállalatok körében is törekedni kell. Ennek nem mond
ellent az a jelenlegi és a jövőben is fenntartandó szabály,
hogy a vállalat elnevezését nem maga választja meg, hanem -
kötelező jelleggel - az alapító határozat /tehát az alapító
szerv/ határozza meg. E szabályozás ugyanis lehetővé teszi,
hogy az alapító szervek az alapítás, az átszervezés, stb. so-
rán egyrészt törekedjenek a már ismerttetett szempontok érvé-
nyesítésére, másrészt az alapító határozat kibocsátása és
ennek során a vállalat nevének meghatározása előtt tanács-
kozzanak az alakuló, vagy átalakuló vállalat kijelölt veze-
tőivel s a vállalat nevét úgy határozzák meg, hogy az magá-
nak a vállalatnak is megfelelő legyen. Ha pedig valamelyik vállalat éppen kereskedelmi okokból nevében megváltoztatására
vagy módosítására törekszik, ezt a törekvést - észszerű ha-
tárok között - elő kell segíteni. Mindez belefér jelenlegi

szabályainkba, csak az eddig követett gyakorlat, s a mögötte meghuzódó szemléletmód megváltoztatása kell hozzá.

Felmerült olyan elgondolás is, hogy a vállalatok nyilvántartásának jelenlegi rendszerét meg kellene változtatni, és a vállalati törzskönyv, illetőleg szövetkezeti nyilvántartás helyett a gazdálkodó egységeket ismét a cégjegyzékbe kellene bevezetni. Ez a kérdés azonban nem ilyen egyszerű. A vállalati nyilvántartás körül ugyanis a mi viszonyaink között kétféle érdeket kell kielégíteni. Az egyik /ez kapitalista viszonyok között legfeljebb helyenként és csak másodszorban jelentkezett/ az állami felügyelet érdeke. Az államnak, mint tulajdonosnak elvégre tudnia kell, hogy hány és miféle vállalata van, közhitelűen nyilván kell tartania a saját számára is a vállalatok legfontosabb adatait. A másik érdek, amelyet az egyszerűség kedvéért röviden forgalmi érdeknek lehetne nevezni, magának a vállalatnak az érdeke, amely saját elnevezéséhez, üzleti jó hírnevéhez, vevőköréhez, a versenytársaktól való megkülönböztetéshez stb. fűződik. A két érdek természetesen nem független egymástól s mindkét érdeken /az államiban és a vállalatiban egyaránt/ szerephez jut a vásárlóközönség védelme a kereskedelmi névvel is elkövethető visszaélések, a becsapás ellen. Jelenlegi szabályaink voltaképpen mindkét érdeket kielégítik, vagy legalábbis lehetőséget adnak ezek kielégítésére. Jelenleg tehát semmi esetre sem indokolt felvetni vállalati nyilvántartási rendszerünk alapvető megváltoztatásának kérdését. Egyelőre a fentebb említett és kétségtelenül elsősorban fontos "népnevelő feladatra" kell erőnket koncentrálni. Ennek sikere természetes következményeként azt fogja eredményezni, hogy vállalatunk a vállalati törzskönyv

mellett egyre szélesebb körben fogják maguktól is gíá igénybe venni azt a jelenleg is biztosított lehetőséget, hogy kereskedelmi nevüket a cégjegyzékbe is bejegyeztessék. A cégek nyilvántartásának és közhitelű tanusításának valamiféle "végleges" megoldására csak távlatilag lehet gondolni. Nagy valószínűséggel előre lehet látni, hogy ez a rendszer egy kettős nyilvántartási rendszer lesz, amelyben az államnak, mint tulajdonosnak az érdekét a vállalati törzskönyv, a vállalatnak, mint árutermelő kollektívának az érdekét pedig a cégjegyzék fogja kielégíteni. Ezt azonban csak évek múlva, a gazdasági irányítás új rendszerének teljes kibontakozása, főleg a vállalatok közötti verseny tapasztalatai alapján lehet csak kellő körültekintéssel eldönteni.

Végül a védelmi eszközök vonatkozásában azt lehet megállapítani, hogy jelenlegi szabályaink fentebb ismertetett kettőssége, amely azonban alapvető vonásaiban tartalmi egységet fejez ki, megfelelően biztosítja minden vállalat és szövetkezet számára a védekezés lehetőségét a jogosulatlan cég-használat ellen. Ezt a kettősséget megszüntetni jelenleg nem volna helyes, mert a Kereskedelmi Törvény szabályai éppen a bejegyzett cégszövegek védelmére vonatkoznak, a cégjegyzék felszámolására pedig nem gondolunk, sőt annak felélénkítése lehet a gazdasági és a jogi fejlődésből egyaránt következő célunk. A Polgári Törvénykönyv lényegesen modernebb szabályai viszony általánosak, állampolgárookra és vállalatokra egyaránt kiterjednek. Nem lenne helyes a vállalatokat abban sem korlátozni, hogy kereskedelmi nevük védelme érdekében a Ptk. alapján lépjenek fel. Végül ugyanerre a következtetésre kell

jutnunk külkereskedelmi forgalmunk és nemzetközi kötelezettségeink alapján is. A cégjegyzéket, mint intézményt, gyakorlatilag a világon mindenütt ismerik és mint a kereskedelmi nevek nyilvántartásának és védelmének alapját elfogadják. Az ehhez fűződő oltalmi eszközök is nemzetközileg elfogadottak. A Ptk. névjogi szabályai ugyancsak a modern törvényhozás általános színvonalán állanak, sőt azoknál egyes vonatkozásokban még fejlettebbeknek is látszanak. A változásra tehát nemzetközi érdekből sem lenne indokolt törekedni.

49. Védjegy alatt olyan megjelölést értünk, amely áruknak és szolgáltatásoknak más hasonló áruktól és szolgáltatásoktól való megkülönböztetésére szolgál.

A védjegy szerepe az, hogy kapcsolatot teremtsen az előállító, forgalombahozó, illetőleg szolgáltatást nyújtó vállalat és az áru között s ezzel egyrészt szolgáltatást tegyen a vállalatnak a más vállalatokkal folytatott versenyben, másrészt megkönnyítse a vásárlók számára a kívánt áru kiválasztását. Ahhoz, hogy a jelzés ezt a feladatát betöltse, megkülönböztető képességgel kell rendelkeznie. E megkülönböztető képesség alapján a védjegy "individualizálja" a vállalatot, a vevő pedig a jelzés segítségével azt az árut választhatja ki, amelyről korábbi vásárlások során megfelelő tapasztalatokat szerzett. A védjegy önmagában csupán megkülönböztet, de közvetlenül nem fejezi ki a termék minőségét, nem kötelezi a vállalatot bizonyos minőségi szint tartására. A termék minősége és a védjegy között csak közvetett összefüggés van, mert a vállalatnak, ha a gazdasági versenyben helyt akar állni, természetesen érdeke az is, hogy a megkülönböztető jelzés megfelelő minőségi szintet fejezzon ki.

A szocialista gazdasági és jogi felfogás az utóbbi évben lényeges átalakuláson megy keresztül a védjegy jelentőségének megítélése szempontjából. A régebbi felfogás azon alapult, hogy a belföldi vállalatok között piaci viszonyok nincsenek, ezért a védjegynek főleg a minőség javításáért vívott harcban van főleg erkölcsi ösztönző szerepe. Az újabb felfogás éppen ellenkezőleg azon alapszik, hogy áruviszonyok belföldön is vannak, gazdasági verseny folyik, a védjegynek tehát nemcsak nemzetközileg, hanem belföldön is versenyeszköz-szerepe is van.

Hazai védjegyjogunk - legalábbis az alapvető jogforrást tekintve - erősen elmaradott állapotban van. A védjegy intézményét alapjában ma is az 1890. évi II. törvény szabályozza, - bár újabb jogszabályok a védjegy törvényt már a felszabadulás előtt is módosították. A felszabadulást követően a 20.700/1948. Ip.M. számú rendelet újonnan szabályozta a lajstromozási eljárást, érdemi módosítást azonban csak a fentebb már említett 3/1967./IV.1./ O.T. számú rendelet vezetett be, amely lehetővé tette a szolgáltatási jelzések védjegyként való elismerését is.

A többi szocialista országok ez idő szerint hatályban lévő védjegyjogszabályai általában 1948-54 között keletkeztek, egyes védjegy törvények azonban még újabb keletűek. Így a jelenlegi szovjet törvény 1962-ből való, 1965-ben már módosították is, ugyancsak 1965-ben keletkezett a lengyel védjegy törvény is. A viszonylag legrégebbi az 1879-ből származó román védjegy-jogszabály. Elvi tartalmukat tekintve ezek a törvények az előbb említett régebbi felfogásról az újabb felfogásra való átmenet képét mutatják. Mivel a mi védjegy törvényünk

közül 80 éves, még a szabadversenyos kapitalizmus viszonyait tükrözi, minden ódonsága ellenére sem okoz nagyobb nehézséget a gazdasági irányítás új rendszere által a szocialista vállalatok között is kifejleszteni kívánt verseny szempontjainak érvényesítése a védjegy területén.

A kapitalista országok védjegy törvényei csaknem kivétel nélkül új keletűek. Így pl. a hatályos angol védjegy törvény 1938-ból, az északamerikai 1946-ból való. Az NSZK 1961. évi védjegy törvényét 1968-ban már módosították is. A skandináv államok védjegy törvényei 1959-1964. között keletkeztek. Franciaország új védjegy törvénye szintén egészen új keletű, 1965-ben lépett hatályba.

A védjegyekre vonatkozólag ugyancsak vannak multilaterális nemzetközi egyezmények. Ilyen a már többször említett Párisi Unió, amely bizonyos fokig a védjegyekre is kiterjed, ezen felül a gyári vagy kereskedelmi védjegyek lajstromozására vonatkozó Madridi Megállapodás, amely nálunk jelenleg az 1957-ben felülvizsgált u.n. nizzai szövegben érvényesül. Ez utóbbi megállapodás lehetővé teszi a védjegyek nemzetközi lajstromozását, vagyis azt, hogy a szerződő országok bármelyikének joghatósága alá tartozó személy a származási országban lajstromozott, termékekre vagy szolgáltatásokra vonatkozó védjegyek számára a megállapodásban résztvevő valamennyi többi országban oltalmat biztosíthasson, ha a védjegyet a nemzetközi iparjogvédelmi irodánál /B.I.R.P.I./ a származási ország hatósága útján bejelenti. Végül a gyári vagy kereskedelmi védjegyekkel ellátható termékek és szolgáltatások nemzetközi osztályozásáról 1957-ben jött létre az u.n. Nizzai Megállapodás. Magyarország mindhárom multilaterális nemzetközi egyezménynek részese.

A védjegy gazdasági és jogi funkciójára vonatkozó bevezetőben jelzett két eltérő felfogás közül a gazdasági irányítás új rendszerében kifejezésre jutó alapelveknek nyilvánvalóan csak a második, tehát az felkelhet meg, hogy a védjegy nemcsak a külkereskedelemben, hanem a belföldi vállalatok egymásközti viszonyában is versenyeszköz. A védjegyek jelentősége tehát a fokozatosan kifejlődő belföldi gazdasági verseny folytán előreláthatólag gyors ütemben növekedni fog. Az ebből adódó szükségletekhez képest jelenlegi védjegy törvényünket minden módosítás ellenére is elavultnak kell minősítenünk. Szükség van arra, hogy - a többi szocialista és kapitalista országok példáját követve új törvényt hozzunk létre a védjegyekről és az egyéb árujelzőkről. Ebben az új törvényben - a gazdasági irányítás új rendszeréből szükségképp következő alapelvek érvényesítésén felül - egyebek között a következő kérdések korszerű rendezésére kell törekedni:

a./ a védjegy mibenlétének korszerű meghatározására és ennek során az oltalomban részesülő jelzések körének bővítésére;

b./ a közismert /notórium/ védjegyek oltalmának rendezésére;

c./ a tényleges védjegyhasználat jogi következményeinek szabályozására;

d./ a bizonyos ideig nem használt védjegyek törlésére feljogosító rendelkezés kimondására;

e./ a kötelező árumegjelölés és a védjegy viszonyának tisztázására;

f./ a védjegyek átruházására és a védjegyhasználati jog /licencia/ engedélyezésére vonatkozó szabályok megállapítására, végül

g./ a megfelelő szankciórendszer, továbbá hatásköri és eljárási szabályok megállapítására, - összhangban az egyéb iparjogvédelmi ügyekben irányadó rendelkezésekkel.

Bár a védjegy közvetlenül nem minőségjelző, az új védjegy törvény tartalmának kialakítása során biztosítani kell, hogy a védjegyoltalom ne nyújthasson alapot a vevőkönység félrevezetésére a megjelölt áruk minőségét illetően. Ennek érdekében összhangot kell teremteni egyfelől a védjegy jog, másfelől a minőség védelmére vonatkozó jogszabályok rendelkezései között.

50. Ipari minta /izlésminta/ alatt valamely iparcikk külső alakjára vonatkozó és az iparcikken alkalmazható alakításnak, illetve ábrázolásnak egy példányát kell érteni. A minta vonatkozhat iparcikkek sík felületének sajátlagos kialakítására, továbbá domboru vagy homoru alakításban vagy ezek vegyítésében előállított iparcikkekre, illetve plasztikai alkotásokra.

Az ipari termékek formája, a termékek esztétikai kialakítása mai viszonyaink között a gazdasági verseny egyik fontos tényezője. A külkereskedelemben a termék korszerű formájának csaknem ugyan olyan a jelentősége, mint a termék műszaki tulajdonságainak. Ezért elsőrendű kereskedelmi érdek, hogy a jól sikerült forma használatából a külföldi piacokon jelentkező versenytársak ki legyenek zárva. A gazdasági irányítás új rendszerének viszonyai között a belföldi áruforgalomban is kifejlődik a termelő és a kereskedelmi vállalatok versenye, ezért a vállalat költségén kialakított forma kizárólagos használatának jogi biztosítása belföldön is fontos gazdaságk ösztönző lehet.

Az ipari minta jelentőségének e fokozódása egyenesen kivívóvá teszi a jogi szabályozás elmaradottságát. Belföldi jogunk szerint az ipari termék külső alakjában megjelenő szellemi alkotás elvileg kétféle jogi oltalmat élvezhet:
a./ ipari mintaoltalmat és b./ szerzői jogi oltalmat.

Az ipari mintaoltalom kérdését az 1907. évben kiadott 107.709 számú kereskedelemügyi miniszteri rendelet szabályozza, amely tartalmilag az ipari mustrák és minták oltalmáról kiadott 1858. december 7-i császári nyílt parancs rendelkezéseire alapszik. A rendelet szerint a kizárólagos mintahasználat a mintának /jelenleg/ az Országos Találmányi Hivatalnál való letételével és belajstromozásával jön létre. A megtörtént letételnek, illetőleg lajstromozásnak az a hatálya, hogy a jogosultnak kizárólagos joga van valamely iparcikknek az illető minta szerint vagy azzal ellátva iparszerűleg való készítésére és forgalomba hozatalára. A minta kizárólagos használatának joga a letétel napjától számítva legfeljebb három évig tart. A letevő tetszésétől függ, hogy ezen az időtartamon belül az oltalmat hány évre veszi igénybe. Az oltalom időpartamát azonban utóbb nem lehet meghosszabbítani.

Az ipari mintaoltalom mellett a szerzői jogi oltalom akkor jöhet számításba, ha a termék külső alakja valamely képzőművészeti, vagy iparművészeti alkotás többszörösítésének tekinthető. A szerzői jog szabályait nálunk jelenleg az 1921. évi LIV. törvény, a szerzői jogi törvény tartalmazza. A törvény oltalomban részesíti a képzőművészet és az iparművészet minden alkotását. Az ipari termékekkel kapcsolatban természetesen inkább az utóbbinak van jelentősége. Újabb bírói gyakorlatunk az iparművészeti alkotás fogalmának határait olyan kiterjesztően értelmezi, hogy gyakorlatilag minden

ipari termék-formát, amelyben egyéni, eredeti jelleg mutatkozik meg, iparművészeti alkotásnak minősít. Az ipari mintaltalommal ellentétben a szerzői jogi oltalom semmiféle alak-szerűséghez, sem letételhez, sem lajstromozáshoz nincs kötve, az egyetlen alaki jellegű feltétel az, hogy a műnek valamilyen módon rögzítettnek kell lennie. Az iparművészeti alkotást többszörösíteni, vagy forgalombahelyezni csak a szerző hozzájárulásával szabad. Az oltalom időtartama a szerző egész életére és halála után 50 évre terjed. A szerzői jog az iparművészeti alkotások vonatkozásában is forgalomképes: a szerzői jogát - a szorosan személyhez kötött jogok kivételével - másra átruházhatja, vagy másnak a mű hasznosítására engedélyt adhat. Ha azonban a szerző valamely művet /iparművészeti alkotást/ másnak tulajdonába bocsát, ezzel a szerzői jog nem tekinthető átengedettnek. A szerző részére biztosított jog tehát csorbitatlan marad, bár a mű egyetlen példánya másnak tulajdonába, illetőleg birtokába került. Különleges kérdéseket vet fel a szerzői jog körében a munkaviszonnyal való összefüggés. Ebben a vonatkozásban általános szabály az, hogy a munkavis ony a dolgozónak a munkaviszony tartama alatt létrehozott művére vonatkozó szerzői jogát nem érinti. E szabály alól azonban kivétel van arra az esetre, ha a munkaviszony tartama szerint a dolgozó kötelezettsége meghatározott mű szerzői jogának gyakorlásában való közreműködés, vagy éppen meghatározott fajtájú művek létrehozása volt. Ilyen esetekben a szigorúan személyhez kötött, lényegében nem vagyoni természetű jogok változatlanul a szerzőt illetik, míg a felhasználási jogok a munkaviszony alapján a munkáltatóra szállnak át.

Érvényben lévő szabályainknál még elmaradottabbnak tűnik az a belföldi gyakorlat, amely az ipari formatervezés körül kialakult. Ennek fő vonásait a következőkben lehet összefoglalni.

A nagyobb vállalatok, esetleg iparágak, szövetkezeti termelési ágazatok munkaviszonyban álló formatervezőkkel dolgoztatnak. Kisebb vállalatok vagy - speciális esetekben - nagyobb vállalatok is megbízást adnak formatervezőnek /iparművésznek/ vagy az Iparművészeti Vállalatnak formaterv elkészítésére.

A munkaviszony alapján történő formatervezéssel kapcsolatban igen sok problémam merül fel, mert sem az 1907-ből származó ipari minta-rendelet, sem a viszonylag újabb keletű szerzői jogi törvény a munkaviszony és az ipari minta, illetőleg a szerzői jog és a munkaviszony kérdéseit kifejezetten nem szabályozza. A szerzői jog vonatkozásában az előbb említett szabályok is a bírósági gyakorlatban alakultak ki. Emellett teljesen rendezetlen a formatervezői munkakör betöltéséhez szükséges képesítés, a formatervezők szervezeti helye az iparvállalatok keretében, munkaköri besorolásuk, munkabéruk és általában mindazok a kérdések, amelyek azzal függnek össze, hogy a formatervező nem valamiféle rutinmunkát végez, hanem munkájának ellátása során különleges szellemi alkotást hoz létre.

Ugyanilyen kevésbé rendezett, illetőleg elavult az ipari formatervezés körül kialakult gyakorlat, a megbízás alapján végzett formatervezés esetében is. Megbízás alapján kétféle lehetőség van az ipari termék külső formájának megtervezésére.

a./ Három dimenzióju termékek formatervének elkészítésével /kivéve az üveg-, porcelán- és kerámia-termékeket/ az Iparművészeti Vállalat foglalkozik. Az ipari vállalat tehát a formaterv elkészítését az Iparművészeti Vállalattól rendeli meg: Az illetékes ipari és kereskedelmi minisztériumok, illetőleg főhatóságok képviselőiből, valamint művészeti szakemberekből álló Tárcaközi Bizottság jelöli ki az Iparművészeti Vállalat részére a megrendelésben szereplő formaterv elkészítésére alkalmas ipari formatervezőt és egyben meghatározza - díjszabás alapján - a tervezési tiszteletdíj várható /hozzávetőleges/ összegét. Ennek közlése mellett igazolja vissza az Iparművészeti Vállalat az ipari vállalat megrendelését, a kijelölt formatervezővel pedig ilyen értelemben szerződést köt. A formatervező által elkészített tervek a Tárcaközi Bizottság elé kerülnek, amely azokat esztétikai szempontból elbírálja és elfogadás esetén megállapítja a tiszteletdíj végleges összegét. Ezután a megrendelő átveszi a terveket, az Iparművészeti Vállalat beszedi az ellenértéket és annak beérkezése után kifizeti a formatervező tiszteletdíját.

b./ Az egyéb tervezési megbízások lebonyolításának módja az, hogy az Iparművészeti Tanács jelöl ki tervezőt az ipari Vállalat erre irányuló megkeresése alapján. Ebben az esetben a kijelölt tervező és az ipari vállalat közvetlenül köt szerződést, a vállalat által gyártásra alkalmasnak tartott terveket az Iparművészeti Tanács bizottsága bírálja el és megállapítja a tervezői tiszteletdíj mértékét is.

Nehéz lenne jellegzetesebb példát találni arra a bürokratikus gyakorlatra, amelyet a gazdasági irányítás régi

rendszere széles körben - mint látható, az ipari formatervezés kérdésében is - kialakított.

Ha most már figyelmünket mindenféle szempontból elmaradottnak tűnő belső szabályainkról és gyakorlatunkról a nemzetközi tapasztalatokra fordítjuk, általánosságban azt kell megállapítanunk, hogy a jogi védelemnek az a kettőssége, amelyet alapelveiben mai szabályaink is kifejezésre juttatnak, nemzetközileg is megfigyelhető. A nemzetközi törvényhozásnak is általános vonása, hogy az iparművészeti alkotásokra általánosan elismert szerzői jogi oltalom és a sajátos ipari mintaoltalom párhuzamosan állanak fenn, a határok közöttük eléggé elmosódóak és rendszerint csak a bírósági gyakorlat esetenként hozott elvi döntéseiből lehet úgy-ahogy kellő tájékozódást szerezni. Az elvi különbség mindenesetre a védelem kétféle módszere között abban van, hogy míg a szerzői jogi oltalom a szerzőt, illetőleg művét védi a jogosulatlan felhasználással szemben /és ennek megfelelően az oltalom tartalmának és időtartamának meghatározása kérdésében is a szerző személyéből indul ki/, addig az ipari mintaoltalom jellegzetes versenyesszköz, amely a mintát felhasználó vállalat részére biztosít kizárólagos jogokat /és ennek megfelelően az oltalom tartalmát és időtartamát is a vállalat számára a verseny szempontjából számbavehető körben állapítja meg/.

A szorosan vett ipari mintaoltalom kérdéseit a legtöbb szocialista ország új keletű, a modern ipari fejlődés tapasztalataival számotvető szabályok útján rendezi. Így a Szovjetunió 1965-ben, Csehszlovákia 1952-ben, Jugoszlávia 1961-ben szabályozta az ipari mintaoltalom kérdéseit, új szabályok vannak érvényben Lengyelországban a Német Demokratikus Köztársaság-

is. Ugyanez a helyzet a legfejlettebb kapitalista országokban /pl. USA, Franciaország, Nagy-Britannia, NSZK, Japán, Svédország stb./.

Az ipari mintavédelem kérdéseit multilaterális nemzetközi egyezmények is szabályozzák, amelyek egy részének Magyarország is tagja. Ilyen mindenekelőtt a már említett Párisi Unió. Kifejezetten az ipari minták nemzetközi lajstromozására vonatkozólag 1925-ben Hágában jött létre nemzetközi egyezmény, amely a szerződő államok kötelékébe tartozó személyek és szervezetek számára lehetővé tette, hogy a genfi nemzetközi irodánál /B.I.R.P.I./ való letétbehelyezés útján ipari mintaoltalmat szerezzenek mindazokban az államokban, amelyek ezek^{hez} az egyezményekhez csatlakoztak. Magyarország ennek a Hágai Megállapodásnak ezidő szerint nem tagja. Végül - annyiban, amennyiben az ipari termékek formája a szerzői jog szabályai útján is védelemben részesül, - vonatkozik rá az irodalmi és művészeti művek védelméről szóló u.n. berni egyezmény /Berni Unió/, amelynek Magyarország jelenleg az 1928-ban keletkezett u.n. római szöveg alapján tagja.

Áttekintve mindezek után az ipari mintaoltalomra vonatkozó hazai és nemzetközi tapasztalatokat, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy ezen a téren feltétlenül korszerűsítésre van szükség. A korszerűsítésnek részben a most kidolgozás~~xx~~ alatt álló szerzői jogi törvényben és egy új kifejezetten az ipari mintaoltalomról szóló jogszabályban kell megtörténnie. Ezen felül alacsonyabb szintű jogszabályalkotásra /kormányrendeletre/ van szükség ahhoz, hogy az ipari formatervezés területén jelenleg mutatózó bürokratikus eljárásmodot megszüntessük, a vállalatok önállóságát ezen a területen is

fokozzuk, a szükségtelen közhatalmi beavatkozást, állami gyámkodást megszüntessük, és ezzel párhuzamosan a kellőképp nem szabályozott kérdéseket /pl. a képesítés kérdését/ ki-elégítően rendezzük.

51. A származási jelzések arról tájékoztatnak, hogy az áru földrajzi értelemben milyen helyről /területről, országból, helységről/ való. Ezek a jelzések tehát - eltérően a kereskedelmi névtől vagy a védjegytől - nem adott vállalatot, vagy adott vállalatnak az áruhoz való viszonyát fejezi ki, hanem az áru és meghatározott terület viszonyát jelzi /pl. magyar szalámi/. A származási hely feltüntetése közvetve alkalmas lehet az áru minőségének jelzésére, az áru kelendőségének fokozására is, mert egyes termékek minőségét, kelendőségét meghatározott területről való származásuk önmagában biztosítja. A származási hely megjelölése tehát a kereskedelmi névhez /a gyártó vagy forgalomba hozó vállalathoz/, illetőleg az általa használt védjegyhez is viszontíva is fokozza az áru értékét. A származási jelzés éppen ennél az értékfokozó hatásánál fogva tartozik az "ipari tulajdon" tárgyai közé.

A származási jelzés oltamát /illetőleg a hamis vagy megtévesztő származási jelzések használatának tilalmát/ az egyes országok belföldi jogszabályai vagy az általános polgári jogi /magánjogi, kereskedelmi jogi/ szabályokban, vagy a tisztességtelen versenyre vonatkozó külön rendelkezésekben biztosítják. Gyakran kitérnek a származási jelzéssel való visszaélés szabályozására a védjegy törvények rendelkezései is. Tartalmilag ezek a szabályok negatív jellegűek, tilalazzák a hamis származást kifejező jelzések alkalmazását. Ilgen természetűek jelenleg érvényben lévő belföldi

rendelkezéseink is, amelyek mindenekelőtt a felszabadulás előtti időből származó és azóta hatályában fenntartott tisztességtelen verseny-törvényen alapulnak. Ez a törvény /1923: V.tv./ általában tiltja az üzleti tisztességbe vagy általában jó erkölcsbe ütköző módon folytatott versenyt, egyes rendelkezései pedig /pl. az u.n. szédelgő feldicsérésre vonatkozó 2. §, vagy a bitorlásra és utánzásra vonatkozó 5. §/ egyértelműen vonatkoztathatók a hamis, vagy megtévesztő származási jelzések tilalmára is. A származási jelzésekkel való visszaélés megakadályozását célozza jelenlegi védjegy-törvényünknek az a rendelkezése is, amely szerint a származás tekintetében megtévesztő jelzés védjegyoltalomra nem alkalmas. Tartalmilag ezek a szabályok ugyanolyan igényeket biztosítanak a jogaiban sértett versenyvállalatnak /abbanhagyás, kártérítés/, mint a hasonló külföldi törvények.

Kiterjednek a származási jelzések oltalmára a Párisi Unió's Egyezmény rendelkezései is. Ezen felül a Párisi Unió-ban részes egyes országok között az eredet-megjelölések oltalmára, illetőleg az áruk hamis vagy megtévesztő származási jelzésének megakadályozására külön egyezmény, az u.n. Madridi Megállapodás van érvényben. Ennek alapelve az, hogy minden olyan hamis vagy megtévesztő jelzést viselő árut, amely akár közvetlenül, akár közvetve származási ország, illetve hely gyanánt a megállapodás hatálya alá tartozó országok egyikét, illetve ezek valamelyikében fekvő helyet tüntet fel, bármelyik említett országba történő behozatal alkalmával, továbbá abban az országban is, ahol a hamis vagy megtévesztő származási jelzést alkalmazást, le kell foglalni. Magyarország - mint arról már többször szó volt - mind a Párisi

Uniónak, mind a most említett Madridi Megállapodásnak tagja, ezek végrehajtásáról is újkeletű szabályaink vannak.

A származási jelzések szerepe a gazdasági irányítás új rendszere során előre láthatólag kialakuló fokozott bel-földi és nemzetközi árucseré viszonyai között várhatólag nőni fog. Jelenlegi szabályaink a hamis vagy megtévesztő származási jelzések ellen kellő oltalmat biztosítanak, ezért ebben a vonatkozásban külön intézkedésre nincs szükség. A tisztességtelen versenyről esetleg készülő új jogszabályban, illetőleg a fentebb már javasolt új védjegy törvényben természetesen ezekre a kérdésekre is gondolni kell.

52. Erdetmegjelölés: valamely ország, táj, vagy helység földrajzi neve, ha azt olyan ottani származású termék megjelölésére használják, amelynek minőségét vagy jellegét - kizárólag vagy lényegében - a földrajzi környezet határozza meg, beleértve a természeti és emberi tényezőket. A származási jelzéssel összehasonlítva a szakkifejezésként használt eredetmegjelölés köre szűkebb. Míg a származási jelzés csupán az árunak meghatározott földrajzi helyhez, területhez, országhoz, vagy helységhez való viszonyát fejezi ki és csak közvetve jelez minőséget, addig az eredetmegjelölés közvetlenül fejezi ki a földrajzi hely és az ottani származási termék minősége, vagy jellege közötti viszonyt. Nemcsak az szükséges tehát, hogy az termék adott helyről származzék, hanem az is, hogy olyan tulajdonságokkal rendelkezzen, amelyek a kérdéses helyen jellegzetes természeti feltételekből /pl. talaj és éghajlati viszonyok, sajátos víz stb./ vagy emberi tényezőkből /pl. különleges szakértelm, termelési tapasztalatok, hagyományok stb./ következnek. Az eredetmegjelölések körébe nem-

csak mezőgazdasági, hanem ipari termékek is tartozhatnak. Ilyen eredetmegjelölés pl. a tokaji bor, vagy a herendi porcelán.

Az eredetmegjelölések belföldi oltalmára csak néhány országban van külön jogszabály. Általában a polgári jogi /magánjogi, kereskedelmi jogi/ szabályokból vezethető le, hogy a hamis vagy megtévesztő eredetmegjelölések ~~szigorú~~ tilosak. Külön jogszabály van az eredetmegjelölések oltalmára pl. Izraelben, ahol az eredetmegjelölésekről központi lajstromot vezetnek. A legtöbb ország csak egyes termékekre /pl. borokra/ ismer az eredetmegjelölésekkel való visszaélést tiltó rendelkezéseket, általában pedig csak a tisztességtelen verseny á tilalmára vonatkozó jogszabályok útján védekezik a hamis vagy megtévesztő eredetmegjelölések ellen. Hasonló a helyzet Magyarországon is. Külön jogszabályaink szélesebb körben nincsenek, de a tisztességtelen versenyről szóló törvény már fentebb idézett rendelkezései a hamis vagy megtévesztő eredetmegjelölésekre is kiterjednek.

Az eredetmegjelölésekre is vonatkozik az ipari tulajdon általános oltalmát biztosító Párisi Unió. Ezen felül 1958-ban az eredetmegjelölések oltalmára és nemzetközi lajstromozására külön unió, az u.n. Lisszaboni Megállapodás jött létre, amelynek tagállamai kötelezték magukat, hogy a megállapodás rendelkezései szerint területükön oltalomban részesítik a külön unió többi országának termékeire vonatkozó eredetmegjelöléseket, ha azokat a származási ország e minőségükben elismeri, oltalmazza és az ipari tulajdon oltalmára létesült nemzetközi unió irodája /B.I.R.P.I./ lajstromozta. Magyarország mindkét uniónak tagja, végrehajtásáról szintén újkeletű szabályok rendelkeznek.

Az eredetmegjelölésekre vonatkozó jelenlegi szabályaink a belföldi szükségleteket kielégítően biztosítják, ebben a vonatkozásban tehát külön intézkedés nem látszik szükségesnek. Ezzel szemben a nemzetközi oltalom kérdése sokkal bizonytalanabb, ami országunk szempontjából azért különösen fontos, mert magyar eredetmegjelöléseket külföldön elég gyakran használnak jogosulatlanul. Ezen felül az említett Lisszaboni Megállapodáshoz tartozó országok száma jelenleg kevés. Ez a magyarázata annak is, hogy a második világháborút követően számos esetben kétoldalu nemzetközi szerződések jöttek létre egyes államok között az ilyen visszaélések tilalmazására. Minderre tekintettel elsősorban az látszik kívánatosnak, hogy vállalatunk ráébredjenek: érdekükben áll a magyar eredetmegjelölésükkel való külföldi visszaélések ellen akár a Párisi Unió alapján az illető ország belföldi jogának szabályai szerint, akár a Lisszaboni Megállapodás alapján fellépni, mert a visszaélések mindenekelőtt export-lehetőségeinket hátrányosan befolyásolhatják.

53. Nem a tisztességtelen verseny, de annak jogi szabályozása, az ellene való védekezés, egyik "késői" jelensége a kapitalista jogfejlődésnek. Bár az erről a kérdésről szóló monográfiák a tisztességtelen verseny elleni védekezés történeti gyökereit még a porosz Allgemeines Landrecht egyik-másik, nyilvánvalóan a középkori céh-szabályokat követő rendelkezéseiben is keresik, nyilvánvaló, hogy mindez nem egyéb merőben formalisztikus "őskeresésxnél", ami egyébként a kapitalista jogi gondolkodásra és jogtudományra eléggé jellemző más kérdésekben is. Amikor azonban a kérdést a szocialista jogi gondolkodás oldaláról közelítjük meg, természetesen nem vonatkoztat-

hatunk el az objektív tartalomtól, attól a társadalmi-gazdasági helyzettől, amely a szó valódi értelmében vett tisztességtelen verseny jogi szabályozásának kialakulására vezetett. Ez a helyzet egészen egyértelműen a szabadversenyos kapitalizmust felváltó, azt egyre inkább kiszorító monopolkapitalizmus gazdasági rendszere. Ennek az összefüggésnek világos bizonyítéka, hogy az első "modern" tisztességtelen verseny elleni törvénynek az USA 1890. évi u.n. Sherman-Act-jét tartják, amely abszolút értelemben megtiltott a kereskedelmet korlátozó bármilyen megállapodást, szövetkezést, összebeszélést, valamint a kereskedelem monopolizálását és az erre irányuló kísérletet. Az amerikai típusú törvényhozás, amelynek lényege tehát a monopóliumok kialakulásának megtiltása volt, nem sokára követőkre talált az ugyancsak a monopolizálódás felé haladó kontinentális jogrendszerekben is. Ez a gyökere az u.n. kartelljog kialakulásának, amely a két világháború közötti időszakban állandó gondja volt a kapitalista országok törvényhozóinak. A második világháború után pedig, a "neokapitalizmus" időszakában ez a törvényhozási tendencia a különféle gazdasági integrációs közösségeknek a verseny szabadságát biztosítani kívánó törekvései folytán még csak fokozódott. Mondanunk sem kell, hogy a kapitalista törvényhozásnak ez a törekvése egyáltalában nem akadályozta meg és nem is akadályozhatta meg a gazdasági értelemben vett monopóliumok vagy - nálunk ujabban szintén használt elnevezéssel - az oligopóliumok kialakulását. A tőkés gazdasági élet monopolizálódása objektív törvényszerűsége a kapitalista gazdaság fejlődésének, ezt törvényhozási úton esetleg lehet késleltetni, vagy bizonyos fokig korlátozni, de megkakadályozni semmi esetre sem. A klasszikus szabadversenyos kapitalizmus korszaka, amelyre való vissza-

vágyódás az említett amerikai törvényből világosan kiérezhető, végérvényesen elmúlt, helyét a ma már államilag manipulált, állammonopolista kapitalizmus, a modern kapitalizmus váltotta fel. A monopóliumok kialakulása természetesen nem jelenti a gazdasági verseny abszolút értelemben való megszűnését. Amint Lenin ezt már évtizedekkel ezelőtt megállapította, a verseny egyrészt a monopóliumok között is, másrészt a monopóliumok "alatt" és "hátramögött" azért tovább folyik. Mindenesetre azonban meg kell állapítani, hogy a kapitalista "tisztességtelen verseny" elleni törvényhozás első irányzata a tőkés gazdaság szerkezetének, alapstruktúrájának eltorzulását eredményező folyamatok ellen irányult.

A tisztességtelen verseny elleni törvényhozás második irányzata az elsővel ellentétben nem az alapstruktúra eltorzítására irányuló törekvések ellen, hanem az alapstruktúra folyamatos eltorzulása ellenére is bizonyos körben megmaradó gazdasági verseny "játékszabályainak" megóvására, betartására törekedett. Ez a második tendencia szinte párhuzamos volt az elsővel. A német törvényhozás már 1909-ben létrehozta a híres "generális klauzulát", amely kimondotta, hogy üzleti versenyt nem szabad az "üzleti tisztességbe, vagy általában a jó erkölcsökbe" ütköző módon folytatni. A német törvényhozásnak számos követője akadt olyan országokban, amelyek szintén külön törvényekkel tiltották el egyrészt generális klauzula útján, másrészt tételesen meghatározott tényállások alakjában azokat a verseny-módszereket, amelyeket még a kapitalista módon felfogott verseny is meg nem engedhetőknak minősített. Megint más kérdés, hogy ezeknek a tilalmaknak mennyire volt hatásuk a gyakorlatra. A nagy monopóliumok erőszakos eszközeit nyilvánvalóan nem akadályozhatták meg vele, hatása inkább a kö-

zép- és kisvállalatokra korlátozódott. A kapitalista tisztességtelen verseny-törvényhozásnak ebbe a második csoportjába illeszkedik bele a mi jelenleg is hatályban lévő 1923. évi törvényünk is.

Végül a kapitalista tisztességtelen verseny-törvényhozás harmadik tendenciája a vevőközönség félrevezetése, megkárosítása ellen, általában a fogyasztók érdekeinek védelmére irányult, korlátozni igyekezvén a tömegnyomást, amelyet a különféle üzleti szélhámosságokkal kapcsolatban a társadalom széles rétegeinek felháborodása váltott ki.

A kapitalista tisztességtelen verseny-törvényhozásnak ezt a három fő irányzatát egészen világosan meg kell különböztetni azért, hogy ennek az intézménynek a lényege, az intézményről illetőleg annak jogi szabályozása mögött meghúzódó különféle ^{érdekek} ~~szélei~~ világosak legyenek. A kapitalista törvények különféle elvont formulái ~~x~~ mögött ezek a tendenciák sok esetben eltűnnek. Jellemző például, hogy a tisztességtelen verseny ellen irányuló törvényhozásnak a versenytársak védelmét, vagy a fogyasztóközönség megkárosításának megakadályozását szolgáló tendenciái pl. a francia jogban évtizedekig csak a Code civil 1382. cikke /az általános deliktuális felelősségről szóló szabály/ nyomán kialakult bírósági gyakorlatban fejlődtek ki és az angolszász jogrendszerek is csak az "equity" területén hozott precedensekkel szolgálták ezt a törekvést. Amikor tehát azt a kérdést tesszük fel magunknak, mennyiben érthetetheti a szocialista gazdaságpolitika ezeket a törvényhozási eredményeket, a kapitalista törvényhozás elvont szabályaiban kifejezésre jutó háromféle tendenciát világosan meg kell különböztetni.

Ami már most közelebbről a szocialista gazdaságpolitika kétféle lehetséges változatát illeti, közülük az első, vagyis az, amely a szocialista vállalatok belföldi forgalmában az áruviszonyok fejlesztésére nem helyezett súlyt, természetesen nem törekedett a háromféle tendencia közül az első kettőnek az érvényesítésére. A régi gazdaságpolitika számára a modern termelőerőknek megfelelő "nagyvállalati" struktúra nemhogy a gazdaság szerkezetének eltorzulását jelentette volna, hanem éppen ellenkezőleg, ez volt az, amire tudatosan törekedett. Nálunk még néhány évvel ezelőtt is a különféle "országos vállalatok" létrehozásával közhatalmi úton is törekedtünk a vállalatok minden áron való centralizálására. Természetesen következett az áruviszonyok korlátozásából az is, hogy a régi gazdaságpolitika nem helyezett súlyt a tisztességtelen verseny elleni törvényhozás második tendenciájára, a versenytárs-vállalatok egymásközti viszonyában felhasználható módszerek szabályozására sem. Ennek egyszerű magyarázata az volt, hogy a verseny létének vagy szükségességének elismerése nem volt törekvése. Az 1923-ból származó régi törvény - elsősorban nemzetközi okokból - hatályban maradt ugyan, alkalmazására azonban nem igen kerülhetett sor.

Annál inkább jelentkezett nyomós és egyre nyomatékosabb szükségességként már a régi gazdaságpolitika viszonyai között is a tisztességtelen verseny megakadályozását szolgáló törvényhozás harmadik tendenciája, a fogyasztók megkárosítása elleni küzdelem. Ennek jogi eszközei azonban - eltekintve a szerződéses kapcsolatokból szükségképp fakadó, a hibás teljesítésre vonatkozó szabályoktól - jellegzetesen elsősorban közhatalmi eszközök voltak, amelyek a különféle államigazgatási

természetű előzetes és utólagos ellenőrzési eljárásokban, továbbá a munkajogi és büntetőjogi természetű felelősség érvényesítésében valósultak meg.

Az új gazdaságpolitika kidolgozásával párhuzamosan természetesen napirendre került nálunk is a tisztességtelen verseny problémája, s nem véletlen az sem, hogy baráti országok jogtudományában is egyre gyakrabban hangzik fel a kívánság egy szocialista "versenyjog" kidolgozására. E versenyjog első próbálkozásai a jugoszláv törvényhozásban már korábban kialakultak, - olyannyira, hogy Jugoszláviában egyenesen az alkotmány tiltja meg a tág értelemben vett "tisztességtelen verseny" körébe tartozó azokat a törekvéseket, amelyek a jugoszláv "önigazgatási" rendszeren alapuló gazdasági struktúra eltorzítását eredményeznék. Abban a kérdésben, hogy mit lehet és kell nálunk tenni a termelőeszközök társadalmi tulajdonán alapuló, szabályozott és egyben szabályozó, központilag irányított piac viszonyai között a "tisztességtelen verseny" megakadályozására, világosan meg kell különböztetni a tisztességtelen verseny elleni törvényhozás három fentebb kiemelt tendenciáját és ezeket a tendenciákat egyenként kell a mi viszonyaink szempontjából számításba venni.

Az első tendencia - mint említettük - a gazdasági alapstruktúra eltorzítása elleni védekezést jelenti, amely tőkés viszonyok között az "antitrust"-törvényhozásban, illetőleg a "kartelljog"-ban jut kifejezésre. Ennek a tendenciának az érvényesítése az új gazdaságpolitika viszonyai között jogi oldalról a legkönnyebbnek tűnik, mivel az állam nemcsak a közhatalom birtokosa, hanem az alapvető termelési eszközök tulajdonosa is, tulajdonosi pozícióból tehát módjában van úgy szer-

vezni vállalatait, ahogyan az közgazdasági-gazdaságpolitikai érdekből kívánatosnak látszik. Az állami tulajdon körén belül nem kell egyebet tenni, mint gazdaságpolitikailag értékelni a jelenleg fennálló monopolhelyzeteket, s az állami vállalatok szervezetét olyan módon átalakítani, hogy az a vállalatok közötti versenyt egyáltalában lehetővé tegye. Ide tartozik az optimális vállalati nagyság elvi alapjainak kidolgozása és az ebből eredő gazdaságpolitikai elvek érvényesítése, az országos vállalatok helyzetének megvizsgálása, a "profilgazda"-rendszer megszüntetése, a közhatalmi uton létrehozott "profilirozás" fokozatos megváltoztatása stb. Mindezek az intézkedések a szocialista állam már többször említett sajátos szerkezetéből folyólag minden külön törvényhozás nélkül, az állam, mint tulajdonos helyzetéből, a megfelelő államigazgatási aktusok, tehát vállalatok szétbontása, tevékenységi körük meghatározása, esetleg új vállalatok alapítása stb. útján megoldhatók. A népgazdaság szövetkezeti szektorát illetően a helyzet bizonyos fokig más, mert a szövetkezet nem az állam tulajdona, a szövetkezettel az állam tulajdonosi pozícióból nem rendelkezhet. Ha tehát a szövetkezetek körében a gazdasági versenyt kizáró vagy korlátozó monopolizálódás jelenségei mutatkoznának ez ellen esetleg törvényhozási uton is fel kell lépni, - természetesen csak akkor, ha a kérdést az állam és a szövetkezetek között szocialista rendszerben természetesen fennálló szoros társadalmi-politikai kapcsolatnál fogva politikai eszközökkel nem lehetne rendezni. A rendezésnek azonban, tehát az új gazdaságpolitika ez irányban való érvényesítésének nyilvánvalóan meglesznek a lehetőségei ilyen törvényhozás nélkül is. Ezenfelül a szövetkezetek kivétel nélkül bejegyzésre kötelezettek, ez a bejegyzés pedig nem egyszerűen a jogi felté-

telek formai megvizsgálását tételezi fel, hanem - legalábbis az esetek többségében - érdemi állami koncessziót is jelent. Nem kell tehát más, mint hogy a szövetkezeti nyilvántartás vezetésére hivatott államigazgatási hatóságok a verseny fenn-tartására, sőt kiszélesítésére irányuló állami gazdaságpoli-tikát megfelelően érvényesítsék. Egyébként is mindez egyelőre általában spekulatív természetű szükségletnek tűnik, mert mai viszonyaink között a szövetkezetek monopolizálódásának veszélye nem fenyeget, sőt a szövetkezetek léte és tevékenysége inkább hozzájárul az egyelőre szűk körre szoruló verseny kibontakoztatásához. - Ugyanigy kevésbé látszik szükségesnek a gazda-sági struktúra eltorzítása ellen irányuló külön törvényhozás a még létező magángazdaság területén is. Először is e magángazda-ságok méretei viszonylag olyan kicsinyek, hogy létük a népgazdaság alapstrukturájának eltorzítását nem eredményezheti. In-kább arról van szó, hogy a régi gazdaságpolitika körülményei között nemcsak az állami vállalatok között nem volt verseny, hanem jelentős rés ben megszabadultak a verseny nyomásától még a magán-kisiparosok és kiskereskedők is. Helyenként in-kább arra lenne szükség, hogy a verseny nyomását helyreállit-suk. - Mindebből azt a következtetést kell levonni, hogy a tisztességtelen verseny elleni törvényhozás fentebb kiemelt három fő tendenciája közül az első nálunk jelenleg nem jelent időszakos törvényhozási feladatot. A kérdést államigazgatási eszközökkel rendezni lehet olyan értelemben, hogy a verseny kialakulására lehetőség legyen. Nálunk jelenleg éppen ellen-kező a helyzet azzal, ami az észak-amerikai törvényhozót 1890-ben az első antitrust-törvény meghozatalára indította. Nálunk nem kezdődő monopolizálódás ellen kell védekezni, hanem éppen

ellenkezőleg, a meglévő, igen nagyfoku monopolizálódást kell lebontani. Ehhez azonban jelenleg az államigazgatás eszközei elégségeseknek látszanak.

A tisztességtelen verseny elleni törvényhozás második fő tendenciája - mint fentebb kiemeltük - a versenytársak egymásközi viszonyának rendezése, a gazdasági versenyben meg nem engedhető eszközök tilalmazása. Ezt a törekvést megítélésünk szerint a régi, 1923-ból származó és hatályában ma is fenntartott törvény kielégítően szolgálja. Szövege, mindenekelőtt generális klauzulája annyira elvont, hogy nehézség nélkül beleférnek mindazok a tényállások is, amelyek a szocialista vállalatok között ma még csak kialakulóban lévő gazdasági verseny során esetleg felmerülhetnek. Kielégítőnek látszik a törvény szankciórendszere is. Ha - bizonyos idő múlva - a gazdasági verseny nálunk is odáig fejlődik, hogy az egyik vállalatnak, vagy szövetkezetnek megfelelően érdeke lesz fellépni a másik ellen a gazdasági versenyben használt, kifogás alá eső eszközök címén, ezt a régi törvény alapján nehézség nélkül megteheti. Természetesen távlatilag indokolt lehet ennek a régi törvénynek ujkeletű törvénnyel való helyettesítése, hiszen nem egészen normális helyzet az, hogy a szocialista vállalatok között esetleg kialakuló verseny kinövéseit egy több mint 40 évvel ezelőtti kapitalista viszonyok között hozott törvény alapján igyekezzünk leküzdeni. A törvényhozási szükséglet tehát fennáll, de csak távolabbi perspektívában. Ez az álláspontunk nemcsak azért látszik indokoltnak, mert a törvény - ha bizonyos átértelmezéssel is - felhasználható, hanem azért is, mert a szocialista vállalatok közötti verseny természetéről, általában a piaci viszonyok alakulásáról, törvényszerűségeiről egyelőre igen kevés tapasztalatunk van.

Ráérünk egy szocialista körülményekre épített tisztességtelen verseny-törvényt hozni akkor, amikor ez a verseny már kialakult, s amikor e verseny természetét, a szocialista belső piac viszonyait már ismerjük.

Ami végül a tisztességtelen verseny elleni törvényhozás harmadik tendenciáját, a fogyasztók védelmét illeti, az változatlanul időszerű volt a régi gazdaságpolitika idején és változatlanul időszerű ma is. Szomorú tapasztalat, hogy szocialista vállalatok a különféle monopolhelyzetek kihasználásával, a verseny irányára, a termelés és a forgalom szűk keresztmetszeteire támaszkodva helyenként bőven kihasználják az objektív helyzetből adódó lehetőségeket és nem riadnak vissza a fogyasztóközönség megkárosításától sem. Az ez ellen való védekezés első számú eszköze azoknak az objektív helyzeteknek a megszüntetése, amelyek az ilyen visszaélésekre alapot adnak. Semmiféle büntetéssel, semmiféle jogi felelősség érvényesítésével nem lehet jobb belátásra készíteni azt a vállalatot, amelynek nem feltétlenül érdeke a vásárlóközönség és egyáltalában az üzleti partner tisztességes kiszolgálása. Ebben a harmadik vonatkozásban tehát visszakanyarodunk a tisztességtelen verseny elleni törvényhozás első tendenciájához, a monopolhelyzetek megszüntetéséhez, a vállalati optimumok kialakításához, a verseny lehetőségeinek, körének szélesítéséhez. A tisztességtelen verseny e harmadik aspektusa is mindekelőtt az első vonatkozásban emellett intézkedéseket, gazdasági verseny kibontakoztatását követeli meg. A vállalatokat és a szövetkezeteket mindenekeelőtt gazdaságilag érdekeltekké kell tenni a szabályszerű eljárásban. Ha azután az érdekelttség megvan, már hatékonyan működhet a jogi szankció is. A jogi

szankciók lehetnek polgári jogiak /pl. a minőség védelmére/, de lehetnek adott esetben munkajogiak /fegyelmi és anyagi felelősség/, rendészetiek /hatósági ellenőrzés, bírságolás stb./, sőt a legkirivóbb esetekben büntetőjogiak is. Mindezek a szankciók azonban - amint erre máskor összefüggésben már rámutattunk - csak akkor lesznek hatékonyak, ha a vállalati érdekelttség - elsősorban gazdasági és államigazgatási eszközökkel - már biztosítva van. Nem szabad azt hinni, hogy ezt az érdekelttséget valamilyen elszigetelt tisztességtől verseny-elleni törvényhozással helyettesíteni lehetne.

JEGYZETEK:

- 1/ A szovjet gazdasági jog tankönyve. Moszkva. 1935. /oroszul; az idézet a tankönyv megfelelő részének kéziratos magyar fordításából való/.
- 2/ Meg kívánjuk jegyezni, hogy az állami vállalat jogállása a gazdasági reform következtében nálunk és külföldön is jogtudományi vita tárgya. Bár e vita végeredményét nem láthatjuk teljes bizonyossággal előre, e sorok szerzőjének véleménye is az, hogy az eddig követett felfogás felülvizsgálatra szorul. Erre alább még visszatérünk.
- 3/ A "jog nyelve" alatt természetesen nem valamiféle bükokrata "bikfanyelvet" értünk, hanem a jog sajátos céljait és összefüggéssit kifejező, egyébként azonban emberi fogyasztásra alkalmas nyelvet.
- 4/ Elvonatkoztatunk ehelyütt attól, hogy a szövetkezet nálunk nemcsak termelő- és fogyasztási szövetkezet lehet, továbbá hogy az utóbbi nemcsak tagjainak ad el, hanem harmadik személyeknek is. Célunk ugyanis itt a szövetkezeti alapformák jogi szerkezetének elemzése.
- 5/ A jogi felelősség három alapformájára vonatkozó, itt kifejtett felfogás bizonyos párhuzamosságot mutat Eörsi Gyulának máshol kifejtett /A polgári jogi kártérítési felelősség kézikönyve. Budapest. 1966. 28.1./ felfogásával. A két álláspont között az a tartalmi különbség, hogy az itt körvonalazott nézet a felelősség alapjául szolgáló társadalmi viszonyok objektív természetéből kíván kiindulni.
- 6/ V.ö. F. Schulz: Classical Roman Law. Oxford. 1951. 550. 1.

- 7/ V.ö. Schnerr v. Carolsfeld: Geschichte der juristischen Person. I. München, 1933. 158-159. l. és 384. l.; Elischovitch: La personnalité juridique en droit privé romain. Paris. 1942. 305. s köv. l.
- 8/ A továbbiakra vö. Goldschmidt: Universalgeschichte des Handelsrechts. I. Stuttgart. 1891. 254-298. l.
- 9/ V.ö. Marx: A tőke. I. Budapest, 1948. 815. l.
- 10/ Az egyesülés jogállását illetően a Jogtudományi Közlöny 1967. évfolyamában "Az egyesülésről" cím alatt megjelent tanulmányomban /509-525.l./ ellenvéleményt fejtettem ki, - még mielőtt a hivatalos értelmezés megjelent volna. Az azóta szerzett gyakoalati tapasztalatok, valamint a kérdés újabb elméleti átgondolása csak megerősítette azt a meggyőződésemet, hogy korábbi felfogásom volt a helyes s nem az, amelyet a hivatalos értelmezés magáévá tett. Ebben a tanulmányomban azonban, amelyben mindenekelőtt a hatályos magyar jog bemutatását tűztem ki célul, természetesen a hivatalos értelmezést vettem alapul, - ami ugyanilyen természetesen nem változtat azonban, hogy az egyesülés jogállásáról korábban kifejtett felfogásomat fenntartom.
- 11/ V.ö. a továbbiakra L. Goldschmidt id. m. 242-243. l. különösen a jegyzetekben.
- 12/ A "cég" kifejezés különféle változatai idegen nyelveken /Firma, raggienne, raison, razón, ditta/ xax valamennyien az írásbeli kötelezettségvállalásra, az üzletfél javára vezetett számlára, stb. utalnak.
- 13/ V.ö. Goldschmidt id. m. 273. s köv. l. A kapitalista jogi irodalomban eléggé elterjedt az a felfogás, hogy a kereske-

kedelmi név intézménye egyáltalában eredetileg a kereskedelmi társaságokkal kapcsolatban fejlődött ki. Ez természetesen nem lehet így. Ez a jogi irodalom nem veszi figyelembe a kereskedelmi névnek az áruforgalomban betöltött sajátos funkcióját, amelyet az egyes kereskedő, illetőleg kézműiparos esetében még az írásbeliség elterjedése előtt /tehát jóval korábban/ a fentebb említett kereskedelmi jegy töltött be.

TARTALOMJEGYZÉK

I.	A jog és gazdaságpolitika	1 old.
II.	Áruviszony és polgári jog	27 "
III.	A gazdasági társaságok jogának elvi kérdé- sei	86 "
IV.	Gazdaságpolitika és iparjogvédelem	160 "
J e g y z e t e k		240 "

TUDOMÁNYOS MINŐSÍTŐ BIZOTTSÁG
TITKÁRSÁGA

Budapest, V., Münnich Ferenc u. 7. II. 206.

Nagy Lajos az állam-és jogtud.kandidátusa

Budapest.

Mellékelten megküldöm Világhy Miklós "Gazdaságpolitika és polgári
jog" c. doktori

tézisét
értekezésének egy példányát és kérem szíveskedjék megtekintés után a következő címre továbbítani,
hogy a nyilvános vitáig minden bizottsági tag megkaphassa.

A vita időpontja: 1969. szeptember hó

Budapest, 1969. augusztus 6.

főeladó

Az értekezést kérem 1969. augusztus 25.-ig a TMB Titkárságához
visszaküldeni szíveskedjék.